

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Чыманов Жеңишбек Арыкович

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭНЕ ТИЛИ
КАТАРЫ ОКУТУУНУН
МЕТОДОЛОГИЯСЫ**

БИШКЕК - 2015

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
Ч 98

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кылынган.

Жооптуу редактор:

Рысбаев С.К., педагогика илимдеринин доктору, профессор

Пикир айткандар:

Добаев К.Д., педагогика илимдеринин доктору, профессор
Маразыков Т.С., филология илимдеринин доктору, профессор

Редколлегия:

Акматалиев А.А.
Байгазиев С.О.
Жайнакова А.Ж.
Маразыков Т.С.

Мусаев С.Ж.
Садыков Т.С.
Токтоналиев К.Т.
Эркебаев А.Э

Чыманов Жеңишбек Арыпович

Ч 98 Кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиясы.
– Б.: «Кут-Бер», 2015. – 320 б.

ISBN 978-9967-27-905-6

Эмгек «Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасын» ишке ашыруунун алкагында иштелип, кыргыз тилин эне тили катары окутуунун методологиялык негиздерин иштеп чыгууга арналды.

Ч 4602020400-15

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки

ISBN 978-9967-27-905-6

© Чыманов Ж., 2015
© КР УИА, 2015
© «Аврасия Пресс» ЖЧК, 2015

КИРИШҮҮ

«Кыргыз Республикасынын 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы» кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуп-үйрөтүүгө, колдонууга жана өнүктүрүүгө карата жаңы жана конкреттүү талаптарды коюп, ишке ашырылуучу максат-милдеттерди аныктап, аларды аткарууга карата активдүү иш-аракеттер жүргүзүлө баштады. Аталган программанын негизги жана артыкчылыктуу өзгөчөлүгү 2014-жылдан 2020-жылдарга чейинки тил саясаты боюнча аткарылуучу иштер үч этапка (1 – 2014-2016, 2 – 2017-2018, 3 – 2019- 2020) бөлүнүп, ар бир этаптын иш-чаралары конкреттүү көрсөтүлүп, аларга жумшалуучу акча каражаттарынын мамлекет тарабынан бөлүнүп берилгендиги менен түшүндүрүлөт. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болгондон берки тарыхында эне тилге жалпы эле тил саясатына, болгон мындай мамиле, мындай камкордук тарыхый жана маданий мааниге ээ болгон окуя катары бааланышы шарт. Программа Кыргызстанда тил саясатын өнүктүрүүнүн негизги максатын аныктап көрсөттү. Т.а.: «Кыргыз Республикасында жашап жаткан бардык этностордун тилдерин сактоо жана өнүктүрүү менен Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары мамлекеттик тилди толук жана кеңири колдонууну камсыз кылган натыйжалуу тил саясатын куруу; эне тилин, мамлекеттик, расмий жана эл аралык тилдерди эркин билген кыргызстандыктардын көп тилдүү жаңы муунун өстүрүү».

Мындан улам кыргыз тили эне тил жана мамлекеттик тил катары жаңы деңгээлге көтөрүлүп, ал Кыргызстан калкынын биримдигин чыңдоонун маанилүү фактору катары да коомго кызмат кылуусу зарылдык болду. Мамлекеттик тил менен эне тилинин коомдогу орду, ролу, аткарган кызматтары

айкалыштырылды, ага жаңы жүктөр жүктөлүп, милдеттер тагылды. Мамлекеттик тил – бул белгилүү мамлекет тарабынан атайын мыйзам менен бекитилип, мамлекет тарабынан камкордукка алынып, аны колдоонун, коргоонун жана өнүктүрүүнүн программалары иштелип чыгып, аталган мамлекеттин ички жашоо-турмуш, ишмердүүлүгүнүн бардык чөйрөлөрүн бирдей тейлөөгө багытталган тил. Мамлекеттик тил мамлекет тарабынан кам көрүлгөн жана колдонууга, өркүндөтүүгө милдеттүү болгон тил болуп саналат. Ал эми эне тил түшүнүгүндө жалпылыкка, абстракцияга жол берилбейт. Эне тил – бул конкреттүү ар бир жарандын, инсандын жеке өзүнө тиешелүү болгон, анын адамдык сапат-касиетин аныктап, башкалардан айырмаланып, анын жашоосун, бардык ишмердүүлүгүн, бардык аракеттерин коштоп, шарттап, коомдогу ордун, жашоосун, коом менен болгон алака-байланышын камсыз кылган улуу дөөлөт, улуу баалуулук.

Бул улуу дөөлөттү, улуу баалуулукту сактап, барктап, колдонуп жана өркүндөтүү милдети «мен кыргызмын» деген ар бир инсандык адамдык, атуулдук парзы катары кабыл алынып, аткарылышы зарылдык. Аныкталган милдетти турмушка ашыруу боюнча мектепке чейинки таалим-тарбия берүүчү мекемелер, орто мектептер орто жана жогорку окуу жайларында окугандар, адистерди кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу институттарынын, курстардын угуучулары, тарбиячылар, мугалимдер, окутуучулар, билим берүү иштерин уюштуруучулар, ата-энелер, эне тилинен кошумча билим, таалим-тарбия уюмдардын кызматкерлери, мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин бардыгы илимий-методологиялык жактан негизделген, толук иштелип чыккан практикалык сунуштарга муктаж. Кыргыз тилин эне тил катары окутуп-үйрөтүү, колдонуу жана өркүндөтүү иш-аракеттерин жүргүзүүдөгү эң негизги муктаждык анын методологиялык негиздерин аныктоодон көрүнөт.

Бул эмгек кыргыз тилин эне тил катары окутуунун методологиялык негиздерин аныктап, аны окутуп-үйрөтүүдө, практикада колдонууга карата конкреттүү сунуштарды берүү максатында иштелди. Адегенде кыргыз тилин окутуунун жалпы методологиялык маселелери талдоого алынып, тактоого аракеттер жасалды. Эне тилинин адамдын жашоосундагы орду менен мааниси, эне тилди окутуунун максаты менен милдеттери көрсөтүлдү. Эне тили боюнча билим берүүчү мугалимдердин милдеттери, колдонуучу каражаттары тууралуу маалыматтар берилди. Эне тили боюнча таалим-тарбия берүүнүн (мугалим) технологиясы менен эне тили боюнча таалим-тарбия алуунун (окуучу) технологиясын иштеп чыгууга аракеттер жасалды. Эмгекте окуучулардын эне тили боюнча алган билимдерин кометенттүүлүккө негиздеп баалоо маселелери да каралып, сунуштар берилди.

1. КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭНЕ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

«Метод» грек тилинен алынып, «бир нерсеге жетүүнүн жолу» деген түшүнүктү билдире турганы белгилүү. Ал эми «методология» деген сөздүн негизин «метод» жана «логос» түзүп, «максатка жетүүнүн жолу жөнүндөгү илим» (окуу) маанисинде колдонулуп, бардык илимдердин, билим берүүнүн өз максатына жетүүсүнүн жол-жоболорунун, аракеттеринин системасы катары теориялык жана практикалык иш-аракеттерди, маселелерди чечүүнүн зарыл милдеттүү негизи, жетекчиликке алуучу жоболордун жыйындысы болуп, иштин аткарылышы, барыдан мурда, анын методологиялык негизине байланыштуу экендиги эбак аныкталган.

Философия илими «методология» терминине төмөндөгүдөй аныктама-түшүндүрмөлөрдү берет: «Методологиче – 1. Кайсы бир илимдин изилдөө иштеринде колдонулган ык-жолдордун жыйындысы; 2. Дүйнөнү илимий таанып-билүүнүн жана өзгөртүүнүн методдору жөнүндөгү окуу» (Философский словарь, 1968, 214.). «Методология – методдор жөнүндөгү окуу, адамдын ишмердүүлүгүн түзүү жөнүндөгү окуу» (Философский словарь, 1998, 221.) Философия бул терминге кандай аныктамаларды бербесин, алардын өзөгүн таанып-билүү, акыйкатты аныктоо сыяктуу маселелер камтылат. Методология – илимде да, практикада да бирдей керектүү, зарыл категория. Демек, таанып-билүүнүн белгилүү бир максатка жетүүнүн жол-жоболорун, ык-методдорун аныктаган бул категория жалпы эле педагогика үчүн, анын ичинде, кыргыз тилин окутуунун методикасы үчүн да өзгөчө мааниге ээ.

Азыркы педагогика илими жалпы эле методологиялык жана педагогиканын методикасына, анын объектиси менен предметине төмөнкүдөй түшүндүрмөлөрдү берет:

“Методология” – чындыкты изилдөөнүн жана таанып-билүүнүн баштапкы негиздери жана ык-жолдору, теориялык жана практикалык ишмердүүлүктүн негиздери жөнүндөгү окуу.

“Педагогиканын методологиясы – педагогикалык жана изилдөөчүлүк ишмердүүлүк, педагогикалык изденүүнүн баштапкы негизин, өнүктүрүүнүн жолдорун жана алардын натыйжаларын турмушка ашыруу жөнүндөгү окуу” (Педагогический словарь, 2008, 4 с.)

“Методология” – метод + логос деген эки сөздүн жыйындысы. Метод (гр.методес) – таанып-билүүнүн жолу, жаратылыштын жана коомдук турмуштук кубулуштарын изилдөө; аракет жасоонун ыкмасы, жолу же образы; максатка жетүүнүн жолу. Логос (гр.сөзү) – түшүнүү, окуу, ой жөнүндөгү закон ченемдүүлүк. Демек, методология – максатка жетүүнүн жолу жөнүндөгү окуу.

Педагогиканын методологиясы – таанып-билүүгө болгон жалпы мамилени, инсанга билим берүүнүн, аны тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн жалпы законченемдерин билүүнү жана аны практика жүзүндө пайдаланууну мүнөздөйт.

Педагогиканын методологиясынын объектиси – адамды окутуунун жана тарбиялоонун, инсандык касиеттерин калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн кубулуштары.

Педагогиканын методологиясынын предмети – жогорку нравалуу, ички сезими бай адамды калыптандыруунун, гармониялуу өнүктүрүүнүн, активдүү чыгармачыл ишмердүүлүккө даярдоонун закон ченемдери.

Педагогиканын методологиясынын функциялары:

– таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн маңызын жана жолдорун аныктоо;

– таалим-тарбия ишмердүүлүгүнүн практикасын өзгөртүп түзүүнүн, бир жагдайдан экинчи жагдайга которуунун натыйжалуу жолдорун аныктоо” (Э.Мамбетакунов. – 2015, 5).

Башка бардык илимдер сыяктуу эле педагогика илими өзүнүн өтөлгөлүү өнүгүшү үчүн өзү изилдеп жаткан объектинин феномени тууралуу акыйкат, нукура түшүнүктү (элести) берүүчү анын баштапкы (исходные) жобосуна, абалына (өзөгүнө) таянууга, негизденүүгө тийиш. Педагогикада мындай жобонун милдетин (ролун) билим берүүнүн, окутуунун, тарбиялоонун жана өркүндөтүүнүн коомдук көрүнүш катары маңызын түшүндүргөн анын **жалпы, атайын** жана **жеке** методологиясы аткарат.

Педагогиканын жалпы методологиясы объективдүү дүйнөнүн өнүгүшүнүн жалпы мыйзамдары, ошондой эле педагогика изилдеп жаткан көрүнүштүн андагы орду жана ролу жөнүндө алда канча так жана туура түшүнүктөрдү алууну камсыз кылат. Жалпы методология педагогиканын өз изилдөөсүндө төмөнкүлөрдү эсепке алууну сунуш кылат:

- материалисттик диалектиканын жалпы жоболорун жана принциптерин;
- карама-каршылыктардын биримдиги жана күрөшү жөнүндөгү мыйзамды;
- сандык өзгөрүүнүн сапаттык өзгөрүүлөргө өтүү мыйзамын;
- танууну тануу мыйзамын;
- материалисттик диалектиканын негизги категорияларын;
- педагогикалык процесстин коомдун, социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүшүнө жана адамдардын этникалык өзгөчөлүктөрүнө көз каранды экендигин таанууну;
- педагогикалык процесс психологиялык-педагогикалык ойлордун өнүгүү деңгээлине, коомдогу билим жана тарбия берүү жумуштарынын, билим берүү мекемелеринин уюштурулушуна көз каранды экендигин таанууну.

Педагогиканын атайын методологиясы – өз изилдөө объектисине ылайык анын калыптанышына, өнүгүшүнө жана

кызмат кылуусуна тиешелүү жеке мыйзамченемдерди иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет. Мында төмөнкүлөр эске алынат:

– адамдын аң-сезимин, анын психикасы тууралуу түшүнүктү жана аларга педагогикалык жана тарбиялык таасир этүүлөрдүн мүмкүнчүлүгү;

– инсандын коомдо жана группада (коллективде) калыптаныш өзгөчөлүктөрү;

– инсандын тарбияланышы менен өзүн-өзү тарбиялоосунун биримдиги;

– инсандын группадагы калыптанышынын бүтүндүгү тууралуу түшүнүк.

Педагогиканын жеке методологиясын өз кубулушун (предметин) изилдөөнүн метод-ыктарынын, жолдорунун, методдорунун жыйындысы түзөт. Ал төмөнкүлөрдү аныктайт:

– окутуунун жана тарбиялоонун мыйзамченемдерин, принциптерин жана методдорун;

– педагогикалык процесстин жүрүшүндө билим берүүнүн, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн тыгыз байланышын, биримдигин;

– педагогдун иш-аракеттеринин окуучулардын ишмердигине, алардын таанып-билүү, өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүнө шайкеш келишин.

«Педагогиканын методологиясы педагогикалык теориянын негизги жоболору жөнүндөгү, педагогикалык кубулуштарды үйрөнүүгө карата жасалган мамилелердин принциптери жөнүндөгү, педагогиканын изилдөө методдору жөнүндөгү жалпы билимдерден жана ал билимдерди педагогикалык практикада колдоно билүүдөн турат. Демек, педагогиканын методологиясы билимдердин системасы жана илимий-практикалык ишмердүүлүктөрдүн системасы катары каралат» (Э.Мамбетакунов. // Эл агартуу 2004, № 5–6. – 26.). Методология жөнүндөгү педагогикалык бул сыяктуу жоболордун, түшүндүрмөлөрдүн негиздери, албетте, кыргыз

тилин окутуунун методикасында (илимий ишмердикте) жана кыргыз тилин окутуу процессинде (практикалык ишмердикте) колдонулуп, изилдөөнүн, окутуунун негизин түзүп келди. Ошол эле учурда объективдүү шарт-жагдайга, коюлган талаптарга байланыштуу эне тилин окутуунун методологиялык негизин аныктоодо бир беткейликке, чектелүүлүккө, бир идеологиянын (коммунисттик) үстөмдүк кылуусуна да жол берилип, ал көрүнүш кадимкидей адат-салтка, мураска айланып, алардан арылуу азыркы күндө да актуалдуу бойдон калууда. Андай «мурастардан» арылуу үчүн, ири алдыда, аларды аныктап, тактап алуу зарыл. Кыргыз Эл мугалими, профессор И.Бекбоевдин аныктоосу боюнча алар төмөнкүлөр:

«Сенектик мезгилде Кыргызстандын педагогика илими билим берүүнүн мектепке чейинки мекемелеринен баштап жогорку окуу жайларынан жана андан кийинки баскычтарына чейинки бардык типтериндеги артык багыттагы педагогиканын фундаменталдуу, ири проблемаларын изилдөөлөргө масштабдуу негизделген эксперименттерге катыштырылган эмес. Педагогиканы башкаруу белгилүү даражада бюрократташтырылып, педагогика акырындык менен башкаруунун мамлекеттик органдарынын илимий-методикалык коштондусуна айлана баштаган. Мына ошого байланыштуу педагогиканын, педагогикалык илимдердин бүткүл комплексинин ролу төмөндөгөн. Республиканын педагогикасы өзүнөн-өзү изоляцияланып, автономдук системанын курчоосунда гана изилдөө жүргүзүү менен жалаң ичте пайдаланылуучу илимий-педагогикалык жана методикалык продукцияларды өндүрүп турган» (Кыргыз педагогикасы. – 2004, 54.).

Жалпы эле кыргыз педагогикасында бул абал, албетте, автоматтык түрдө кыргыз тилин окутуунун методикасында да коштолуп, ошол багытта «өнүгүп», эне тил сабагы кеп ишмердигин өнүктүрүүдөн, турмуштан, ой жүгүртүүдөн,

таанып-билүүдөн ажыратылып, өзүнчө изоляцияланган, кунарсыз, жадатма процеске айланган. Эне тилин окутуунун мындай көрүнүшү тилдин коомдук табиятына, ички мыйзамченемдерине, грамматикалык кубулуш-көрүнүштөрүнө, атүгүл окутуу процессинин өзүнөн эмес, сырттан, коммунисттик илимий педагогикадан, кыргыз тилин окутуунун методикасына зордуктап киргизилген. Бүгүнкү күндө да «баласыз педагогиканын», «терминдик педагогиканын» туткунунан эне тилин окутуунун методикасы толук кутулуп чыкты деп айтууга болбойт. Ал үчүн кыргыз тилин окутуунун методикасында ушул күнгө чейин колдонулуп келген методологиялык негиздерге талдоо жүргүзүп, тактоо, толуктоо зарыл.

Кыргыз тилин окутуунун методикасына арналып жазылган макалалардан тартып, көлөмдүү монографиялык эмгектерге чейин изилдөөнүн методологиялык негиздери тууралуу кыйыр түрүндө айтылат. Ал эми диссертациялык (кандидаттык, докторлук) иштерде бул жөнүндө атайын токтолуп, түшүндүрмө-маалымат берүү милдеттүү түрдө талап кылынат. Ошондон улам таанып-билүүнүн материалисттик-диалектикалык теорияларынан (методдорунан) тартып, кыргыз тилин окутуунун методикасы байланышкан илимдердин (философия, педагогика, психология, лингвистика, эстетика ж.б.) аттары саналып, мамлекеттик деңгээлдеги расмий мыйзам стандарттардын талаптары белгиленип, дагы башка бир катар «негиздер» аталат. Иштин, илимий изилдөөнүн, аткарылышында аталган негиздердин бир-экөө, ашып кетсе, үч-төртөө гана сакталат. Андан да өкүнүчтүүсү, колдонулган методологиялык негиздер «өзүнөн-өзү изоляцияланып, автономдук системанын курчоосунда гана изилдөө» иштери жүргүзүлүп, алынган тыянак-корутундулар практикага сунушталат. Бул изилдөөнүн жалпы педагогикалык негиздерине тиешелүү. Азыркы кыргыз педагогикасы, жогоруда белгиленгендей, «педагогика илими педагогика үчүн» деген

айлампадан чыгууга бардык иш-аракетин жумшап жаткандыгын канагаттануу менен белгилөөгө милдеттүүбүз. Педагогика илими элге билим берүүнү жакшыртуу, өркүндөтүү боюнча зарыл болгон иш-чараларды белгилеп, өз максатын, багытын так аныктаганы, кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине да өз таасирин тийгизет, б.а., ал багытты, ал максатты эне тилин окутуунун методикасы өз объектиси, предмети жана максатына (спецификалык өзгөчөлүгүнө) жараша пайдаланууга милдеттүү.

«Кыргыз Республикасында элге билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясынын максаты – бул илимди, маданиятты жана билим берүү процессин түрк элдеринин тарыхын, Чыгыштын, Орто Азия өлкөлөрүнүн жана көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигинин көчмөндүү маданиятын дүйнөлүк тарыхтын контекстинде дүйнө таануучулук синтездөөнүн негизинде жаш муундарды окутуп тарбиялоонун жогорку сапатын камсыз кылгыдай билим берүүнүн улуттук моделин калыптандыруу болуп эсептелет. Бул максатка жетишүү үчүн билим берүүнүн мазмунун аныктоодо, барыдан мурда, адамзат маданиятынын жана техниканын бүткүл жетишкендиктерин нечен кылымдар бою жалаң гана батыш европалык цивилизацияга таандык кылып келген бир жактуу көз карашты жеңүү керек болгон. Окуу жайларын бүтүрүүчүлөрдү өздөрүнүн жеке жөндөмдүүлүктөрүн, мүмкүнчүлүктөрүн жана керектөөлөрүн толук пайдаланып ишке ашырууга даярдоо; проблемаларды өз алдынча чечүүнү, билгичтикти, изденүүчүлүктү, өзүнүн ишмердүүлүгүнүн натыйжасы жана анын кийинкиси үчүн жоопкерчиликти толук моюнга алууга даяр экендикти калыптандыруу – иштин негизги максаттары болмокчу». (Кыргыз педагогикасы, – 2004, 44.) Бул максат жалпы кыргыз педагогикасынын деңгээлинде айтылганы менен, ал баарыдан мурда, кыргыз тилин окутуунун методикасына, кыргыз тили мугалимдерин даярдоого, болочок мугалимдерге мүмкүн болушунча эне тилин окутуунун методологиялык негиздери

боюнча ар тараптуу жана толук маалыматарды берүүгө милдеттендирген **эне тилин окутуунун стратегиялык максаты** катары кабыл алынууга тийиш.

Кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо анын лингвистикалык негизи чечүүчү мааниге ээ

Тилдин лингвистикалык (илимий) негизи деген түшүнүктүн өзүн тактап алуу зарыл. Анткени тилди изилдөөгө болгон мамиле, принциптер бүгүнкү күндө «советтик» деп аталган алкактан чыгып, дүйнөлүк деңгээлде каралып, бир өлкөнүн, мамлекеттин жеке кызыкчылыгын коргоонун, жайылтуунун куралы болуудан калып, ал жалпы адамзаттык, ааламдык бийиктиктен, ошол эле учурда коомдук-социалдык, турмуштук суроо-талаптардын учурдагы ал-абалы менен байланышта каралып, иликтене баштады. Мындай талаптарга милдеттүү түрдө өспүрүмдүн жеке кызыкчылыгы, бүгүнкү турмушу, эртеңки ишмердиги да кошулат. Демек, тилди, эне тилди, окутуунун лингвистикалык-методологиялык негизин аныктоодо коомдук-социалдык талаптарга артыкчылыктуу маани берилүүсү зарылдык болуп калды. Тилдин лингвистикалык негизги жеке бир илимдин (тил илиминин) алкагынан чыгып, өспүрүм, инсандан тартып ааламдык деңгээлге чейинки муктаждыктарды канааттандырууга багытталууга тийиш. Мындай зор проблеманы чечүү «таза» түрүндөгү же изоляцияланган тил илиминин колунан келбейт. Тил илими өз чегин кеңейтип, табигый жана гуманитардык илимдер менен жуурулушуп (интеграцияланып), толукталуу аркылуу гана тилди окутуунун методологиялык негизин аныктоого тийиш.

Кыргыз тил илими эң соңку мезгилге чейин кыргыз педагогикасы сыяктуу эне тилин изилдөөдө «батыш европалык цивилизацияга», батыштык принципке толугу менен баш ийип, аны туу тутуп, анын канондорунун негизинде кыргыз тилин изилдеп келгендигин танууга болбойт. Т.С.Маразыковдун иликтөөсү боюнча, тилдерди изилдөөнүн дүйнөлүк

практикасында негизги эки принцип бар. Бири – чыгыштык, экинчиси – батыштык принцип деп аталат. Эгерде чыгыштык принцип жалпыдан (кептен, сүйлөшүүдөн) жекеге карай, демек, тилдин практикада колдонулушунан анын ички түзүлүшүнө, бирдиктерине карай иликтөөгө алса, батыштык принциби жекеден (тыбыштан, сөздөн) жалпыга карай, демек, тилди иликтөө, үйрөнүү тыбыштан башталып, сүйлөшүүнү үйрөтүүгө чейинки тилдик ички кубулуштарды изилдейт. «... Октябрь революциясына чейин кыргыз тил илиминде тилдик көз карашты туюндурдуу чыгыштык принципте ишке ашкан. Ал эми революциядан кийин кыргыз тил илиминде грамматиканы түзүү батыштык принципте жүргүзүлгөн» (Т.С.Маразыков, I китеп, – 2005, 57.). Окумуштуу кыргыз тил илиминдеги бул жагдайды «тарыхый шартка байланыштуу орус тил илиминин таасирине» байланыштуу түшүндүрөт. Мындай пикирдин чындыгын кыргыз тил илиминде тилдин ички түзүлүшүнө түздөн-түз байланышпаган кыргыз тилинин стилистикасы, тил жана кеп, алардын жалпылыгы жана айырмасы, кеп маданияты, текст сыяктуу тилдин колдонуш маселелерине байланыштуу маанилүү проблемалардын эң соңку мезгилге чейин дээрлик изилденбей келиши да тастыктап турат.

Т.С.Маразыковдун пикири боюнча, «грамматиканы түзүүнүн чыгыштык принцибине негизделген, кыргыздын философиясына, нукура өзүнүн дүйнө таануусуна, улуттук өзгөчөлүгүнө, маданиятына жана менталитетине ылайыкталган, өзүбүздүн байыркы нукка шайкеш келген, адамды чыгармачыл ой жүгүртүүгө, бийик адеп-ахлакка тарбиялаган, ошондой эле мыкты, маданияттуу сүйлөй билүүгө көнүктүргөн грамматиканы келечекте түзүү зарыл» (Т.С.Маразыков, I китеп. – 2005, 57–58.). Биздин пикирибизче, бул максат кыргыз тил илими үчүн гана эмес, кыргыз тилин окутуунун методикасына, кыргыз тили окуу китептерине, негизгиси, эне тилин окутуунун өзүнө түздөн-түз тиешелүү максат, милдеттерден.

Кыргыз тилин изилдөө орус тил илиминин таасири менен батыштык принципте жүргүзүлүшү кыргыз лингвистиканын алкагында эле жүргөн жок. Ал эне тилин окутууга, окутуунун мазмунун аныктоого автоматтык түрдө көчүрүлдү. Ага ылайык өткөн XX кылымдын 30-жылдарынын баш жагында «тилди окутуунун негизин грамматика түзөт» деген жобонун жаралышы, кыргыз тилин окутуунун мазмунун, анын методикасын толугу менен грамматикага, болгондо да, тилди изилдөөнүн батыштык принцибине баш ийдирип берди. Кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык методологиялык негизин батыштык грамматика түзүп келди.

Ушул күнгө чейин кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган бардык илимий-методикалык эмгектердин, анын ичинде, кандидаттык жана докторлук диссертациялык иштердин 95 пайызга жакынын жалаң тилдин түзүлүшүн (фонетика, лексика, грамматика) окутууга арналгандыгы жогорку жагдай-шарттар менен түшүндүрүлөт.

Демек, кыргыз тилин окутуу методикасынын лингвистикалык методологиялык негизин аныктоонун өзү атайын иликтөөнү, тактоону, толуктоону талап кылчу актуалдуу маселелерден. Ал тилди изилдөө сыяктуу эле батыштык принципке эмес, чыгыштык принципке таянышы зарыл. Тактап айтканда, эне тилин окутуу сүйлөшүүнү, сүйлөшүүнүн маданиятын жогорулатуудан, өркүндөтүүдөн башталып, түпкү максат окуучулардын өз эне тилинде адабий тил нормаларына ылайык туура сүйлөп, туура, сабаттуу жазууга, мезгил талабына шайкеш ар бир инсандын өз ишмердигинде тилди жогорку деңгээлде колдоно алуусуна жетишүү болуп саналат. Ал эми тилдин түзүлүшү (тыбыш, сөз, сүйлөм) аталган максатка жетүүнүн, жеткирүүнүн каражаты катары кызмат кылуусу кажет. Мындай олуттуу маселени чечүү иштери эне тилин окутуунун мазмунун өзгөртүүдөн башталышы зарыл.

Кыргыз тилин окутуунун методикасынын психологиялык, методологиялык негиздери тууралуу методикада дээрлик эч нерсе иликтене элек. Бул маселе диссертациялык изилдөөнүн өзүндө эмес, диссертацияга коюлган талаптардан улам гана «балдардын жаш-курактык өзгөчөлүктөрү, кабыл алуулары, кызыгуу-өздөштүрүүлөрү эске алынды же эске алынууга тийиш» деген жалпы сөздөрдүн деңгээлинен ары аша элек. Методика илиминдеги бул көрүнүш эне тилин окутуу процессинин өзүнө кедергисин тийгизип келе жатат.

Адамдын психикасына таасир этип, анын инсан катары калыптануусуна, өнүгүшүнө өбөлгө болгон булактар, каражаттар өтө эле көп. Бирок алардын бири да адамга кеп, сөз сыяктуу таасир эте албайт. Бул – чындык. Кыргыз тили сабагынын предмети да, каражаты да тил болгондуктан, сабактын психологиялык жагына, сабакта айтылган ар бир сөздүн адамдын психикасына тийгизген таасири иликтенбей келе жатат. Элибизде: «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет» деген улуу накыл бар. Тилекке каршы, бул элдик тил илиминин нускасы кыргыз тилин окутууда анча этибарга алынбай келет.

Айтылган сөз, сөздүн көп кырдуу касиет-күчү, сөздүн адам турмушуна тийгизген таасири тууралуу атайын изилдөө иштерин жүргүзүп келе жаткан белгилүү практик психолог В.В.Синельников: «Наше здоровье, счастье, душевные равновесия зависят от того, как мы говорим и что думаем», – деген тыянакка келип (В.В.Синельников, – 2006, 5), адам баласынын бүткүл жашоо-турмушун, жан-дүйнөсүн, бакты-таалайын ар бир адамдын сөзүнөн жана ой жүгүртүүсүнөн көрөт.

Сөздүн кудурет-күчү, адамга тийгизген таасири, анын психологиялык, эң негизгиси, адамдагы ишенимди жаратуучу, бекемдөөчү касиети тууралуу, адам турмушундагы ишенимдин

барк-баасы, орду тууралуу элдик уламыштарда мыкты ойлор айтылган. Алардын бирин мисалга тарталы.

Илгери бийлиги, байлыгы менен, акыл-эси, амалы менен дүйнөнүн жарымын башкарып турган падыша болуптур. Ал падышанын жандан жакшы көргөн жалгыз кызы болот. Ал кыз өзүнүн кырк нөкөр, курдаш кыздары менен сейилдеп жүрүп, күндүн ысыгында бир булакка туш келишип, чаңкаган кыздар булактын муздак суусунан биринен-бири талаша суусундары канганча, кочуштап ичишет. Алардын катарында падышанын эрке кызы да шашып-бушуп, башкалар сыяктуу кочуштап суусунун кандырат. Эрке кыз суусунун кандырып, булактын башында турганда суунун чекесинен бир бака чулп эттире сууга секирип түшөт. Муну кыздардын бардыгы көрүп, эрке кыз баш болгон бир тобу чочуп да кетишет. Ошол учурда ары ойноок, ары ойсоке кыздардын бири:

– Иий, суу ичип жатканда баканы кошо жутуп алган жокпузбу? – деп, тамаша айтат.

Көпчүлүгү:

– Койчу, ушунчалык чоң баканы кочуштагы суудан кантип эле көрбөй калалы, болбогон сөздү айтпачы, – деп, ал тамашага анчалык маани беришпей, оюн-зоогун улантып кете беришет.

Бирок, тамаша катары айтылган бул сөз падыша кызынын көкүрөгүнө тык эте: «чаңкаганымдан эл сыяктуу сууну кочуштап, шашып-бушуп ичип жатканда баканы мен жутуп алган болушум керек», – деген ой пайда болуп, ал акырындап отуруп күдүк ойдон кадимки ишеним катары акыл-эсине орноп калат.

Падышанын эрке кызы ошол күндөн тартып өз ишениминин айынан убайым жеп, сары ооруга чалдыгат. Күндөн күнгө абалы начарлап, тамак-аштан, оюн-күлкүдөн калат. Падыша кызын айыктырууга бардык күчүн, байлыгын, бийлигин салат. Эчендеген табыптар, олуялар, дүйнөнүн булуң-бурчундагы белгилүүлөрдүн бардыгы келип, эчендеген айла-амалдары,

дары-дабаларды ичирип, ооруга эч айла таба алышпайт. Кочуштап суу ичип жатып баканы кошо жутуп жиберүүнүн дегеле мүмкүн эмес экендиги кайра-кайра айтылат, далилденет. Айла табылбайт. Бул тамашаны айткан кыздын башы алынат. Бул иш-аракет кыздын өз оюнан кайтуусуна себеп болбостон, тескерисинче, ооруну күчөтөт. Кыздын ал-ахвалы андан ары оорлошот. Падыша сүйүктүү кызы үчүн байлыгын да, бийлигин да, атүгүл, керт башын коюуга даяр болуп, кимде-ким кызын оорудан айыктырса, ага бардыгын берип, өзү жер кезип кетүүгө даяр экендигин жар салат. Айыктырууга, арга табууга аракеттенгендер көбөйөт, бирок айыктырууга болгон үмүт азайгандан азаят. Арга түгөнөт.

Күндөрдүн биринде «падышанын кызынын дартын мен билем, мен айыктырам» деп бир адам эл ичинен суурулуп чыгат. Ал адам атагы алыска кеткен дарыгер да, табып же көзү ачык олуя да эмес, тек гана көптү билген, көптү көргөн, ар бир нерсенин тереңдеги тамырын, себебин, жүйөөсүн баамдай билген калк арасындагы карапайым, бирок акылман адам болуптур.

Айла кетип, арга табылбай, үмүтү үзүлүп-үзүлбөй турган падыша анча ишене бербесе да, кызын дарылоого уруксат берет. Акылман адам кызга келип, аны көргөндөн кийин: «кызым, сен чын эле бака жутуп алыпсың» деп айтат. Бул сөздү уккан кыздын көзү ачылып, мурдагыдан да катуу убайымга түшөт. Андай болушу мүмкүн эмес экендигин кан какшап далилдеп келгендердин ачуусу келип, алиги адамды өлтүрүп коюудан кайра тартпагыдай абалда болушат.

Белгисиз дарыгер сөзүн кайталап: «бака жутуп алганың чын, аны мен көрүп турам. Бирок анын өлүү-тирүүсүн билбей турам. Эртеңкиге чейин аны кантип чыгарып алуунун амалын ойлойлу», – деп кетип калат. Кыз түнү менен ойлонуп, өзүнүн бака жутуп алганын чын экенине дагы да бекем ишенип, андан

кантип кутулуунун айласын таппай, балким кечээ келген адам бир айласын табар деген үмүт менен таң атырат.

Эртеси кызга кайрадан жолуккан дарыгер: «Баканын бар экендиги чын. Дагы эле анын өлүү-тирүүсүн биле албай жатам. Аны билүү мен үчүн абдан маанилүү. Биз тирүү же өлүк экендигин билиш үчүн Сиз бир карапа сүт ичүүгө тийишсиз. Эгерде бака тирүү болсо, сүттү тойгончо ичет да, кыймылдай баштайт. Ошондо анын тирүү экенин жана кайсы жерде турганын билем да, анан аны чыгаруунун жолун издейм», – дейт. Өз ичинде бака бар экендигине биротоло ишенген кыз эч ойлонбостон туруп сүт ичүүгө макул болот. Дарыгер бир карапа сүт жана чара (табак) алып келүүгө буйрук берет. Чоң карапа сүт жана чара алынып келинип, кыз сүттөн иче баштайт. Сүт ичип жатканы менен кыздын эси-дарты ичинде, «кайсы жеримден, качан бака кыймылдайт» деп ойлоп, бир-эки жолу окшуп да жиберет. Эч нерсе болбойт. Дарыгер карападагы сүттү түгөтө ичүүнү талап кылат. Бүт айласы түгөнүп, бирок кандайдыр бир нерседен үмүт кылган кыз кыйналып жатып сүттү бүт ичет. Кайрадан окшуп, чарага куса баштайт. Мына ушул учурда күтпөгөн нерсе болот. Чарадагы кыздын кускан сүтүнүн ичинде сүткө тойгон баканын өлүгү да пайда болот. Аны кыз да, карап тургандар да көрүшөт. Баканы көргөн дарыгер: «Эрке кыз, сен сүт менен кошо баканы да кусуп салбадыңбы! Азаматсың! Болду сенин ичинде бака жок. Ал өлүп да калган турбайбы. Оозуңа келгенче сен аны өлтүрүп да салыпсың», – деп ашкере кубангандай, кыздын бака өлтүргөн эрдигине таң калгандай түр көрсөтөт. Кыз ага ишенет, өзүн баатыр сезет, ичиндеги баканы өлтүрүп, анан кусуп таштадың деген ишеним ээлеп сакайып кетет.

Бул уламыштагы окуяда эч кандай апыртуу, ойдон чыгаруу жок. Бардыгы реалдуу. Анткени дарыгер кыздын ишениминде «бака жутуп алдым» деген түшүнүк бекем орноп, аны дары менен, сөз менен же башка айла-амал менен жоготуунун мүмкүн

эмес экендигине көзү жеткен. Ошондуктан кызды көрүп-көрө электе эле анын оюна, ишенимине ортоктош болуп, атүгүл, бака өлүүбү же тирүүбү билбей жатам, эртеңкиге чейин ойлонолу деп атайын созуп, кызга өзүнчө түйшөлүүгө, аз да болсо, үмүт отун жандырууга убакыт берген. Бир карапа сүттү кыйнап ичирип, кызды кыйнап кустуруу дарыгердин негизги максаты болчу. Ошол эле учурда жан-алакетке түшүп кыйналып, кусуп жаткан кыздын кусундусуна (сүткө) алдын ала даярдалып, сүт ичирилип, өлтүрүлгөн баканын өлүгүн байкатпастан салып коюу колдун шамдагайлыгын жана чеберчилигин гана талап кылуучу иш-аракет. Акылман дарыгер аң-сезимге сөз аркылуу кирип, орноп калган ишенимди кайрадан сөз аркылуу төгүндөө мүмкүн болбой калганын, сөз менен укканды көз менен көрүп гана жок кылууга болооруна ишенген.

Уламышты келтирүүдө эки максатты көздөдүк. Биринчи, ишеним деген философиялык-психологиялык улуу категориянын адам коомунда, адам түшүнүгүндө, адам турмушунда жана ишмердигинде канчалык мааниге ээ экендигин көрсөтүү.

Ишенимдин барк-баасы, жашоо-турмуштагы орду жана мааниси тууралуу Чыңгыз Айтматовдун улуу түшүндүрмөсүндө:

«... өмүрдүн баасы ишенимде. Ар бир адамдын купуя ишеними бар, ал ишеним аны кайсыдыр жакшылыкка, тазалыкка, ал гана эмес, качандыр бир убукта бул дүйнөгө келээрине үмүт арткан ой-кыялга салат. ...Адамда ишеним болбосо ага күн да, түн да, ай да, жашоо да тек гана кунарсыз жашоонун бир жасалгасындай көрүнөт. Өмүрдүн чыныгы көркөмү – ишеним бактысы да ишеним»,– деп айтылат. Баланын, өспүрүмдүн турмуш, жашоо тууралуу өз түшүнүгү, ага жараша өз ишеними болот. Ал ишенимди тактоого, бекемдөөгө жана кастарлап ыйык сактоого, ишеним аркылуу өспүрүмдүн турмуштук максатын айкындоого көмөк көрсөтүп, жол салууда

эне тилден өткөн курал да, каражат да, булак да жок. Ошондуктан кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо «өспүрүм–тил–ишеним» түшүнүк-категорияларынын бирдиктүү каралышы зарыл.

Экинчиден, өспүрүмдөргө билим жана таалим-тарбия берүүдө «сенин башың иштебейт», «сенин түшүнүгүң жок», «сенин эч нерсеге шыгың, жөндөмүң жок», же андан да оор «келесоосун», «дөдөйсүң» сыяктуу баланын жеке ишенимин мокотуучу, алсыздандыруучу көр жеке сөздөрдү айтуудан көрө, «сен билесиң», «сенде талант бар», «сенде шык бар», «сенин жөндөмүң мыкты» же андан да тереңирээк «силерде, үй-бүлөнөрдө талант, акыл бар», «силердин тукумуңарда көп жакшы нерселер бар. Алар сенде да бар. Сенден мыкты адам чыгат» дегендей ишендирүүгө, үмүттөндүрүүгө, жоопкерчилик жүктөөгө багытталган ишеним сөздөрдүн көбүрөөк айтылып, колдонулушун ата-энеге, мугалимдерге, жалпы эле улууларга каалар элек. Ал эми өспүрүм тигил же бул нерсени жакшы жасай албаса, сабакты дурус өздөштүрө албаса, сабакка көңүл бурбаса же даярданбаса, дароо эле «келесоосун», «дөдөйсүң» дебестен, «сен билесиң, сенин колуңан келет. Сен жалкоороок болуп жатпайсыңбы. Көңүл койбой жатасың. Аракет кылбай жатасың. Сен кызыкпай жатасың» деген сыяктууларды айтып, баланын жеке мүмкүнчүлүгүн, жоопкерчилигин, кызыгуусун жана аракеттенүүсүн арттыруучу сөздү колдонуу жөндүү. Эгерде баланын жеке ишеними толук иштелип, калыптанып бүтсө, ал аркылуу балага каалаган нерсенин (анын ичинде терс сапаттарга да) окутуп-үйрөтүүгө болот, жок эле дегенде, ал иштер жеңилдейт.

Берилген бул маалыматтар кыргыз тилин окутуунун психологиялык негиздери тууралуу албетте, толук информация бере албайт. Мындагы максат сабактын, кыргыз тилин окутуунун психологиялык жагдайына көңүл буруунун, аны теориялык-методикалык жактан иликтөөнүн, билим берүү

процессинде эске алуунун маанисин, зарылдыгын көрсөтүү болду.

Кыргыз педагогикасынын тарыхы, азыркы абалы, перспективасы, стратегиялык багыты аныкталган. Бирок кыргыз педагогикасы канчалак өнүкпөсүн, билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү боюнча канчалык ийкемдүү, алгылыктуу, системалуу ой-сунуштарды бербесин, биздин пикирибизче, алар кыргыз тилин эне тил катары окутуунун бардык проблемаларын толук чечүүдө жетишсиздик кылат. Бул жагдай, барыдан мурда, эне тилин окутуунун спецификалык өзгөчөлүгү, билим, тарбия берүүдө өзгөчө орду жана ролу менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан кыргыз тилин окутуунун дидактикалык методологиялык негизин иштеп чыгууда илимий педагогика, элдик педагогика жана элдик тил илими интеграцияланышы, алардын жол-жоболору, ык-жолдору менен социалдык суроо-талаптар, баланын кызыгуусу ж.б. айкалышта колдонулушу зарыл. Албетте, элдик педагогиканы иликтеген этнопедагогика жалпы педагогиканын бир тармагы, бир салаасы катары каралат. Ошол эле учурда этнопедагогика – өз объекти-предмети, максат-милдети так, конкреттүү аныкталган, жалпы педагогикага караганда белгилүү бир элге, улутка, анын тарыхына, маданиятына, адабиятына ж.б. жактарына тыгыз байланышкан конкреттүүлүккө ээ болгон илим. Кыргыз этнопедагогикасынын дал ошол конкреттүүлүгү (кыргыз элине тиешелүүлүгү) кыргыз тилин окутуу, үйрөтүү жумуштарына конкреттүү кызмат кылууга багытталышы шарт. Кыргыз элдик педагогикасынын негиздери элдин каада-салтында, үрп-адатында, элдик (улуттук) оюндарында, өзгөчө элдик оозеки чыгармаларда берилип, сакталып, баркталып жана муундан-муунга ар түрдүү формада берилип келгендиги белгилүү. Ал эми элдик оозеки чыгармалардын элге кеңири тараганы, кыскалыгы жана нускалыгы, тактыгы жана таамайлыгы, элестүүлүгү жана эмоционалдуулугу, таасирдүүлүгү жана таалим-тарбиялуулугу

менен айырмаланып тургандары (макал-лакаптар, накыл сөздөр ж.б.) да белгилүү. Алар – «сүйлөө маданиятына үйрөтүүнүн окуу куралы» (Т.С.Маразыков). Кыргыз элине билим, тарбия берүү иштерин жазуу-сызуунун негизинде жаңыдан жүргүзө баштаганда макал-лакаптар окуу китептери болушкан же алардын негизин түзүшкөн.

«Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын Манастануу жана көркөм маданият борборунун алдындагы кол жазмалар фондунун маалыматтарына караганда, алгачкы материалдар 1923- жылы 10- марттан баштап фондуга өткөрүлө баштаган. ...Ушунун негизинде учурда эң актуалдуу маселелерден болгон сабатсыздыкты жоюу иш чарасында да бул материалдар баалуу каражат катары пайдаланылган. Макал-лакаптар тарбиялык зор касиетке ээ, дидактикалык мүнөздөгү кыска чыгармалар катарында алгачкы окуу китептеринде жарыяланып келген. Белгилүү агартуучулар К.Тыныстановдун окуу куралдарында жана И.Арабаев менен Х.Карасаевдин 1928- жылы жарыкка чыккан «Жаңылык» аттуу латын алфавитинде жазылган чоңдор үчүн алиппесиндеги мисалдардын дээрлик 80% и макал жана лакаптар менен берилген. Улуу окумуштуу-түзүүчүлөр алгачкы окуу китептеринде тематикалык жактан макал-лакаптардын адептүүлүккө, туруктуулукка, эмгекчилдикке, элпектикке үндөгөн үлгүлөрүн жыш колдонушкан. Тамгалар тууралуу маалымат бере баштаган алгачкы беттерде эле элдик макал-лакаптарды учуратууга болот. Бул болсо, жаш муундарга нравалык тарбия берүүдө, эстетикалык туюмун, көркөм аң-сезимин өстүрүүдө өзгөчө зор роль ойноп, ошондой улуттук, кыска, көркөм чыгармалар аркылуу окуу процессиндеги өсүштү да тездетүүгө жетишүүгө шарт түзгөн. Анткени публицистикалык мүнөздөгү макалалар жана ар кандай жанрдагы баяндоо тексттерине караганда элдик чыгармалар менен рухий азык алып өскөн элдин аң-сезимине мына ушул

фольклордук чыгармалардын бул жанрлары алда канча жакын экендиги эч кимге жашыруун эмес эле». (Ж.М.Орозалиева. – 2003, 120-121.) Элибиздин эзелтеден рухий азыгы болуп, аң-сезимине, менталитетине өтө жакын болгон, четтен, негизинен, батыштан келген чоочун, жат «дидактикага» караганда таасири, таалими менен өзгөчөлөнүп турган макал-лакаптар азыркы күндө эне тилин окутууда такыр колдонулбайт деп айтуу натуура. Бирок аларды колдонууну, алар боюнча аткарылуучу иш-аракеттердин методикасын иштеп чыгуунун зарылдыгы бар.

Кыргыз этнопедагогика илими өз өнүгүүсүнүн белгилүү бир бийиктигине жетип, бир катар эмгектер жарык көргөнү менен, алар эне тилин окутуу методикасына активдүү аралашып, тилди жандуу окутууга кызмат кылууга жетише элек. Тилчи-методисттер бул маселеге атайын кайрылып, өз илимий-методикалык изилдөөсүнүн объектиси катары эне тилин окутуунун этнопедагогикалык методологиялык негиздерин кароосу актуалдуу маселелерден.

Кыргыз этнопедагогикасына олуттуу салым кошуп, аны иликтөөнү кесипке айланткан А.Алымбеков элдик педагогиканын тарбиялоо усулдары катары өрнөк, түшүндүрүү, ынандыруу, ишеним, бата, өтүнүч, кеңеш, ишаарат, алкыш, какшык, зекүү, эскертүү, көндүрүү, тыюу, коркутуу, дем берүү ж.б. белгилейт (А.Алымбеков. – 1996, 10.). Аталган усулдардын ичинен **кыргыз тили мугалими** (жалпы эле элге билим берүү кызматкерлери) үчүн окуучуларга карата какшык айтууну жана зекүүнү алгылыксыз деп эсептейбиз. Анткени какшык менен зекүүнүн өзүндө теңсинбөө, кордоо, шылдыңдоо сыяктуу текеберчиликтин элементтери камтылган. Демек, андай мамилеге, андай окутуп-үйрөтүүгө жол берилбөөгө тийиш.

Коркутуу усулу жөнүндө. Айрым ашкере гуманист-педагогдор өзүлөрүнүн таза теориялык «акыл айтууларында» окуучуну коркутууга дегеле болбойт деген «теорияны»

айтышып, айрым педагогдордун, практиктердин иш-тажрыйбаларынан мисал келтиришет.

Мындай көз караш тактоого муктаж. Анткени, биринчиден, бул «кыргыз тилин окутууда коркутуу же коркуу кандай мүнөздө жана кандай максатта болду, натыйжасы эмне берди» сыяктуу суроолор менен бирдикте чечилиши керек. Азыркы мектеп окуучуларынын алтымыш процентке жакыны өзүлөрүнүн окуп жатышынын негизги мотиви коркуу экендигин айтышкан. Экинчиден, коркутуу усулу элдик педагогикада эзелтеден бери эле тарбиялоонун эффективдүү жолу катары колдонулуп келген, колдонулуп жатат. Өспүрүмдөрдү түздөнтүз коркутуу менен, айрым иштерди, кылык-жоруктарды жасоого тыюу салышып, кичинекей кезинен тартып эле айрым жаман адаттардан, аракеттерден оолак кылышкан. Мисалы, «сууга түкүрбө, ал булганат, аны бирөө ичет», «бака өлтүрбө, өлтүрсөң бетиң чаар болуп калат», «баш кийимди теппе, тепсең башың оорукчан болуп калат», «мүрзөнү, бейитти сөөмөйүң менен көрсөтпө, көрсөтсөң көзүң чалыр болуп калат», «чымчыктын уясын бузба, бузсаң өз үйүң бузулат, жетим каласың», «нанды тебелебе, тебелесең убал болот» (мында «убал» деген сөздүн мааниси түшүндүрүлгөн эмес, ошол аркылуу ал сөзгө белгисиз бир сырды, касиетти катып айтышкан), «көк чөптү үзбө (жулба), үзсөң көзүң сокур болуп калат» ж.б. ж.б. «коркутуулардын» мүнөзүнөн жана максатынан кандай кыйкым табууга болот?

Үчүнчүдөн, айрым сейрек кездешүүчү улуу педагогдордун өз иштеринде коркутууну такыр колдонбой эле билим, тарбия берүүдө жараткан ийгиликтерин мисалга келтиришип, коркутууну тангандар, ал улуу адамдардын улуулугу дал ошол жеке өзгөчөлүктөрүнө, кеңири элге тарабаган жеке талантшыгына жараша экендигин, андай артыкчылык чанда гана адамда бар экендигин танышып, аны массага таңуулашат. Дидактика принциби, ар кандай таңуулоого каршы экендигин

эстен чыгарышат. Коркутууну усул катары билим берүү процессинде колдонууну танууга болбойт. Кеп аны качан, кандай мүнөздө, кандай формада жана кандай максатта колдонууда турат.

Жалпы билим берүү, анын ичинде кыргыз тилин окутуу процессинде коркутуу сыяктуу эле мажбурлоого каршы көз караштар да көп айтылат. Бул боюнча профессор И.Бекбоев: «... гумандуу педагогиканын жактоочулары педагогика да эч бир мажбурлоо жок жана болбош керек, анткени окуп билим алууга шыктуулук жана жөндөмдүүлүк адамдын өзүнүн жаратылышында жаралган деп эсептешет. Бирок, бул теория мажбурлоонун айрым формалары баланын өз кызыкчылыгынан келип чыга тургандыгын да эч эске албайт. Чындыгында, белгилүү ойчулдар (Ж.Ж.Руссо, Л.Н.Толстой) мажбурлоонун ролун танышкан эмес. «Эркиндик менен зордоо карама-каршылыктуу гана эмес, алар бири-бирин толуктоочу башталыштар. Тарбия мажбурлоосуз боло албайт. Зордук – адамзат тарабынан эмес, адамдын жаратылышынан келип чыккан факт, анткени адам эркин болуп төрөлбөйт. Адам аны курчап турган чындыктын кулу болуп төрөлөт. Адамды бытиянын бийлигинен бошотуу – турмуштун гана, мисалы, билим берүүнүн тапшырмасы». (Кыргыз педагогикасы. – 2004, 65.), – деген пикирин айткан.

Кыргыз тилин окутуудагы мажбурлоонун маанисин танууга болбойт. Окуучуну эмнеге мажбурлоого болот? Окуучунун татаал лингвистикалык-теориялык чубалжыган эреже-аныктамаларды окуу китептеринде жазылгандай сөзмө-сөз, механикалык жаттоого мажбурлоого болбойт. Бирок окуучунун туура, так, түшүнүктүү, жеткиликтүү сүйлөөгө үйрөтүүнү, өз оюн, пикирин жыйынтыктуу сүйлөөгө үйрөтүүнү, өз оюн, пикирин сабаттуу, катасыз, жыйынтыктуу жаза билүүгө мажбурлоо мугалимдин милдети болуш керек. Батыштын «баалуу кеңештери», өз практикасында кеңири колдонбогон

«теориялары» бизге алгылыктуу боло албайт. Мыкты тарбиялоонун элдик теориялары эл тарабынан эбак иштелип, сыналып, кылымдар бою колдонулуп келе жатканын эстен чыгарбоо зарыл. Реалдуу турмушта, практикада орто мектептин окуучуларын гана эмес, жогорку окуу жайларынын студенттерин да коркутуусуз, мажбурлоосуз окутуп-үйрөтүүнү, даярдоону элестетүү кыйын. Албетте, педагогика, дидактика жаатындагы башка элдердин, мамлекеттердин ийгилик-тажрыйбаларына, илимий-методикалык ой-сунуштарына көңүл буруубуз, ылайыгына жараша практикада колдонуубуз керек, атүгүл, зарыл. Бирок сырттан келген даяр теориялар, ички изилдөө-табылгалар менен, барыдан мурда, улуттун өзгөчөлөлүгүнө, менталитетине, жашоо-шартына, кулк-мүнөзүнө ж.б. менен байланышта, аларды эске алуу менен жүргүзүлгөндө гана майнап берет. Бул билим берүү мыйзамында да белгиленген. Ушул өңүттөн караганда, кыргыз элдик педагогикасы кыргыз тилин окутуунун методологиясынын негиздүүлөрүнүн бири болууга тийиш. Бул методист-окумуштууга да, практик мугалимге да бирдей тиешелүү, бирдей милдеттүү.

Кыргыз тилин окутуунун методологиялык негизин аныктап-тактоодо кыргыз элдик тил илимине (этнолингвистика), анын жоболоруна, кайрылууга мезгил жетти. Тилекке каршы, кыргыз тил илиминде элдик тил илими кыргыз лингвистикасынын бир салаасы, бир багыты (этнолингвистика) катары жаңыдан калыптанып, алгачкы ой-тыянактарын гана бере баштады. Ишенимбизде, бул абдан келечектүү жана керектүү багыт. Аталган проблема боюнча азырынча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корресподент-мүчөсү профессор С.Ж.Мусаевдин, Т.С.Маразыковдун, Жумагул Байдилдеевдин ж.б. аз гана адамдардын эмгектерин көрсөтүүгө болот. Жарык көргөн эмгектердин аздыгына карабастан, алар

кыргыз тилин окутуунун этнолингвистикалык методологиялык негизине айрым зарыл керектүү маалыматтарды бере алат.

Кыргыз элдик тил илиминин бай материалдары, улуу нускалары бабалардан улуу, рухий-тилдик мурас катары калган элдик озеки чыгармаларга, анын ичинде, макал-лакаптарга, накыл сөздөргө сиңирилген.

Кыргыз элинде «сүйлөгөндү сүйсөң, укканга үйрөн» деген улуу накыл бар. Мындагы өзөк маани бардык нерсе: үйрөнүү, таанып-билүү, өнүгүү, калыптануу, ээ болуу, өздөштүрүү, колдонуу, өркүндөтүү сыяктуу адам турмушунун, адам ишмердигинин башаты кабыл алуудан (угуудан) башталат деген түшүнүктү туюндуруп турат. Эне тилин окутууда, анын методикасын иштеп чыгууда окуучулардын угуу ишмердигине көңүл буруп, аны жакшыртуу, өркүндөтүү тууралуу кеп кылууга мезгил жетти. Угууга үйрөнүү, угуунун мааниси жөнүндөгү элдик тил илими жогорку бир макал менен чектелген эмес. Ал ар тараптан тереңдетилип, бекемделип, толукталган. Ж.Байдилдеев «Рухту улаган улуу сөз» аттуу эмгегинде: «Сөздүн башы кайда? Жолдун башы кайда? Суунун башы кайда?», – деп суроо коюп, аларга төмөнкүдөй жооп берет:

Сөздүн башы – кулакка. Кулак укпай сөз башталбайт.

Жолдун башы – туякка. Туяк баспай, жол башталбайт.

Суунун башы – булакка. Булак болбой, булактар кошулбай өзөн суу пайда болбойт. (Ж.Байдилдеев, – 2002, 42.) Албетте, бул маалыматтар элден, элдик илимден алынган. Сөз жөнүндө, сүйлөө жөнүндө кеп кылуу, аны окутуу сөздүн (сүйлөөнүн) өзүнөн эмес, аны угуудан баштала турганын эне тилин окутууда эске алуунун мааниси чоң. Т.С.Маразыков өздөштүрүү, кабыл алууда угуу процесси өзгөчө маанигее ээ экендигин, угуу процессинин өзү бир нече татаал процесстерди камтый тургандыгын белгилеп, төмөнкүдөй тыянак чыгарат.

«Буга чейинки бай факт-материалдарга караганда, кылдат-иликтеп, терең анализдеп угуу адамды адам кылып жарата

турган күчкө ээ экенин кыргыздар мурда эле таанып билишкен жана угууга чоң маани беришкен». (Т.С.Маразыков, I китеп, – 2005, 64.)

Эгерде эне тили сабагынын дээрлик басымдуу бөлүгү жалаң угууга (мугалимдин сөзүн, классташтарынын сөзүн) негизделгендигин эсепке алсак, угууга (демек, кабыл алууга) маани берип, көңүл буруунун канчалык зарыл, керектүү экендиги айкындалат.

«Кабыл алуу – объективдүү дүйнөнү, ар кыл кыймыл-аракет, окуя, абал, көрүнүштөрдү сезүү-туюу органдарынын жардамы аркасында чагылдырылуучу психикалык процесс». (Психология. – 1990, 67.). Кабыл алууну психология, негизинен, ыктыярдуу кабыл алуу жана ыктыярсыз кабыл алуу деп экиге бөлөт. Демек, кыргыз тили мугалими берген маалыматтарды окуучулардын ыктыярдуу кабыл алуусуна жетишүүсү зарыл. Айтылган маалымат уккан кулактын кычуусун кандыргандай, окуучуларды кызыктыргандай болуш керек. Бул маселеге да элдик тил илиминен жооп табууга болот. Б.а., жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат, катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук ж.б. Соңку макалдагы «укурук» сөзү чоң мааниге ээ. Мугалим өзүнүн жылуу сөзү, берген кызыктуу маалыматы менен окуучулардын сыйлоосуна, кадырлап-барктоосуна ээ болуш керек деген идеяны камтып турат. Окуучуларды жакшы угууга үйрөтүш үчүн, барыдан мурда, мугалим өзү жакшы сүйлөөгө үйрөнүшү зарыл.

«Сүйлөгөндү сүйсөң, укканга үйрөн» накылында чөгөрүлгөн маанилер:

– жакшы сүйлөй билиш үчүн, жакшы, кунт коюп уга билиш керек;

– канчалык көптү билип, сүйлөгүң келип турса да, сөзгө конок берүү, башкаларды угуу да керек;

– сүйлөгөндү жакшы көрсөң, сүйлөй турган, айта турган кызыктуу маалыматың болуш зарыл, ал үчүн көп угууга туура келет;

- башкалар сүйлөп жатканда, жыра талашып сүйлөө – адепсиздиктин белгиси;
- уга билүү, угуп өздөштүрүү да – чоң өнөр;
- уккан нерселерди терең билүү, эске тутуу зарыл.
- сүйлөө да, угуу да бирдей керектүү, тең укуктуу ишмердик;
- эгерде угуп, бирок аны эстеп калбаса, же такыр эле укпай койсо, ал – дүлөй.

Жыйынтыктап айтканда, элдик педагогика менен элдик тил илими көпчүлүк учурда жуурулушуп, биригип, алардын чегин иликтөө айрым учурда мүмкүн эместей да сезилет. Кыргыз тилин окутууда, анын методикасын иштеп чыгууда алардын чегин аныктоо эмес, сабак процессинде ыктуу колдоно алуу маселесин чечүү маанилүү.

Философия илимдеринин доктору, профессор М.Ж.Жумагулов: «Канга, жанга, этностук менталитетибизге синген тарыхыбызды, санжырабызды, тил өнөрү, маданияты, чечендикти баалоо, сөздүн кадырына жетүүнү жаштар турмак, айрым жашап калган адамдар барк албаган тейдебиз», – деп, өкүнүп жазган. (Рух улаган улуу сөз. – 2003, 5.).

Кыргыздын кыргыз тарыхына, кыргыз рухуна, эне тилине болгон мындай кайдыгер мамилесинин себебин кыргыз тилин кыргыз жаштарына эне тил катары окутууда анын методологиялык негизин кыргыз элдик педагогикасына, кыргыз элдик тил илимине байланыштырылбагандыктан, аларга негизделбегендиктен да издөө зарыл.

Кыргыз тили эне тил катары окутууда төмөнкү проблемалар али толук чечиле элек:

1. Кыргыз тилин окутуу, барыдан мурда, рыноктук экономикага багытталган коомдук-социалдык, жашоо-турмуштук талаптарды, зарылдыктарды канааттандырууга түздөн-түз байланышта болушу;
2. Кыргыз тилин окутуу, анын технологиясын иштеп чыгуу эң соңку педагогикалык-дидактикалык жоболорго, мамлекеттик

мыйзамдарга, стандарттарга, концепцияларга, программаларга ж.б. байланыштуу чечилиши;

3. Эне тилин окутуунун мазмунун тилдин түзүлүшү жөнүндөгү эреже-аныктамалар эмес, тилдин реалдуу жашашы кеп (сүйлөшүү) процесси жана аны жакшыртуу, өркүндөтүү маселелери түзүшү;

4. Кыргыз тили аркылуу билим берүү, тарбиялоо, өнүктүрүү маселелери психология илиминин негиздерине, суроо-талаптарына таянуу, эске алуу менен чечилиши;

5. Кыргыз тил илиминин кайсы бөлүмү, кайсы темасы окутулуп-үйрөтүлбөсүн, барыдан мурда, алардын практикалык маанисине, кептеги ордуна тыгыз байланышта гана каралышы;

6. Элдик педагогиканын жана элдик тил илиминин табылгалары, тажрыйбалары, талаптары илимий педагогика менен бирдей деңгээлде, ылайыгына жараша артыкчылыктуу мамиледе пайдаланышы;

7. Кыргыз тилин окутууда философия, логика илимдеринин негиздерине көңүл бурулушу, пайдаланышы;

8. Эне тилин окутууда тилдин эстетикалык, этикалык кызматына да көңүл буруунун зарылдыгынын кеңири таанылышы;

9. Педагогика жана психология илимдериндеги терминдердин маанисин, түшүндүрмөсүн, илимде колдонулушун так билүү, практикада пайдалана билүүнүн өздөштүрүлүшү;

10. Кыргыз тилин окутуу процессинде колдонууга сунуш кылынган метод-ыктарды, каражаттарды мүмкүн болушунча көбүрөөк билүү жана өтүлүүчү материалга, темага жараша тандай жана колдоно билүү маселеси;

11. Кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча жеткиликтүү теориялык маалыматка ээ болуу жана аларды практикада колдоно билүү маселеси;

12. Билим берүү жана кыргыз тилин окутуу боюнча мамлекеттик мыйзам, стандарт, концепциялар ж.б. менен толук тааныш болуу;

13. Кыргыз тили боюнча окуу программалары, окуу китептери, методикалык адабияттар менен иштей билүү;

14. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун өзгөчөлүктөрүн толук билүү, окутуунун максат-милдеттерин, мазмунун так аныктай алуу;

15. Кыргыз тилин предмет аралык байланышта окутуунун жол-жоболорун, талаптарын, формаларын ж.б. өздөштүрүү;

16. Сабакта өтүлгөн темага ылайык көнүгүү, машыгуу, бышыктоо ж.б. иштер үчүн тилдик-кептик материалдарды тандай билүү, иштетүү маселеси;

17. Кыргыз тилин окутууну окуучулардын ой жүгүртүү, таанып-билүү ишмердигин өнүктүрүү менен бирдикте жүргүзүү маселеси;

18. Кыргыз тили боюнча класстан тышкары иштерди жүргүзүүнүн жол-жоболорун, формаларын, түрлөрүн, мазмунун ж.б. аныктоо, иш-аракеттерди ага ылайык уюштуруу, жүргүзүү маселеси;

19. Кыргыз тили кайсы класста окутулбасын, барыдан мурда, окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүү маселеси өзгөчө мааниге ээ болушу;

20. Кыргыз тили окутууну инновациялоого интерактивдүү ык-жолдорду колдонууга, интеграциялык сабактарды өтүүгө артыкчылыктуу маани берүү;

21. Кыргыз тилин окутуу анын коомдук-социалдык функциясына негизделиши, окутулушу зарыл;

Биздин бекем ишенимбизде, кыргыз тилин окутуунун методологиялык негиздерин аныктоо төмөнкү маселелерди чечүү менен тыгыз байланышта каралышы керек.

Биринчи, кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоодо, окутууда бул предметти социалдаштыруу, гумандаштыруу жана ааламдаштыруу багыттарына артыкчылыктуу (приоритет) маани

берүү. Багыттардын ар бирине кыскача түшүнүк берели. Эне тилди окутууну **социалдаштыруу** анын мазмунун аныктоодон башталат. Мазмунду аныктоо максатка (бул, маселе, биздин пикирде, стандартта кыйла так аныкталган), жараша болот. Максат – социалдык – турмуштук реалдуу суроо-талапка карата аныкталуучу категория. Бүгүнкү кыргыз тили анын алган статусуна жараша, бардыгынан мурда, реалдуу турмушту, анын бардык чөйрөлөрүн бирдей тейлөөгө тийиш. Мектеп окуучусу реалдуу турмуш-тиричиликти тейлөөгө зарыл болгон реалдуу тилдик-кептик маалыматтарды алуусу зарыл. Ал үчүн ар бир окуучу кыргыз тили боюнча алган теориялык жана практикалык билимдери өзүнүн жеке турмушуна зарыл, керек экендигине да бекем ынанышы өзгөчө мааниге ээ болот.

Кыргыз тилин окутууну **гумандаштыруунун** өзөгүн билим берүү процессиндеги мамиле-алакалар түзөт. Мында мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун, мугалим менен ата-эненин ж.б. мамилелери, карым-катышы, кызматташууларын өзгөртүү зарыл. Б.а. мугалим теориялык билимдердин жыйындысын берүүчү адам эмес, ал – окуучулардын эне тил боюнча алуучу билим-көндүмдөрүнүн зарыл экендиги тастыктап көрсөтүүчү жана аларды алууга багыт берип, каражатын-булагын көрсөтүп, шарт түзүп берүүчү субъект. Ал эми окуучу билимдердин жыйындысын алуучу, жыйноочу объект эмес, окуучу социалдык-турмуштук суроо-талаптарга, жеке керектөөлөрүнө, муктаждыктарына жараша тилдик көндүмдөрдү өзүндө иштеп чыгуучу субъект. Демек, кыргыз тили сабагы – эки тараптын бирин-бири сыйлаган, биргелешкен бир максатты көздөгөн, бирдиктүү чыгармачыл жана жаратмандык иш-аракеттердин ишке ашуу процесси. Ошондуктан кыргыз тили сабагы жандуу жана максаттуу сүйлөшүүнүн, аны өркүндөтүүнүн өнөрканасына айлануусуна жетишүү талабы коюлууда.

Эне тилин окутууну ааламдаштыруу эки багытта жүрүшү талап кылынат. Биринчи, кыргыз тилин окутууда жалпы эле

тилди окутуу боюнча дүйнөлүк деөгээлде иштелип чыккан технологияларды, гуманитардык багыттагы илимдердин сооку жетишкендиктерин, тыянактарын, практикада жетишилген мыкты жана алгылыктуу табылгаларды окутуу процессинде колдонуу, жайылтуу. Экинчи, эне тилибиздин турмуш-тиричиликтин, ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн, улуттар жана эл аралык карым-катыштарды тейлөө маданиятын дүйнөлүк өнүккөн тилдердин колдонулуу деөгээлине чейин көтөрүүгө аракет кылуу.

Экинчи, кыргыз тилин окутуунун негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү деп аныкталышына жараша, окутуу процессинин мазмундук негизин сүйлөшүү түзүүсү зарыл. «Сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө болот» (Скилеф). Мамлекеттик стандартта көрсөтүлгөндөй, тилдин грамматикасы сүйлөшүүнү жакшыртуунун каражаты катары кызмат кылууга тийиш. Тилекке каршы, ушул күнгө чейин орто мектептерде жандуу кыргыз тилин эмес, кыргыз тилинин грамматикасын окутуп келе жатабыз.

Үчүнчү, педагогиканын жалпы методологиясы таалим-тарбия берүү процесси адамдардын этникалык өзгөчөлүктөрүнө да көз каранды экендигин белгилейт. Сооку мезгилге чейин кыргыз тил илими да, кыргыз тилин окутуу да изилдөөнүн, окутуунун батыштык принцибине негизделип келди. Албетте, аларды толук танып салууга болбойт. Азыркы учурда аларды кайрадан ылгоо менен, эне тилди окутуунун теориялык жана практикалык проблемаларын улуттук этнопедагогика, этнолингвистика, этномаданият, этика, эстетикалык ж.б. дүйнө таанымдары менен толуктоо, жабылоо маселеси актуалдуу болууда.

Төртүнчү, «кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү» максатынын дидактикалык маани-маңызын, табиятын толук аңдап – билүү. Кеп ишмердүүлүгү – бул адам баласынын жеке, жалпы жана бардык ишмердүүлүктөрүнүн ажырагыс бөлүгү, компоненти.

Ошол бардык ишмердүүлүктөрдүн жаралуу, калыптануу, өнүгүү жана ишке ашырылышын да кеп шарттап турат. «Кеп ишмердүүлүгү» деген түшүнүккө ар түрдүү өңүттөн мамиле кылып, кабылдоо зарыл. Кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү ой жүгүртүүгө, ой жүгүртүү аң-сезимге, ал таанып-билүүгө, ал эми таанып-билүү кызыгууга байланыштуу, атүгүл көз каранды. Демек, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү менен анын өзүн-өзү таанып билүүсү, инсан катары калыптануусу, коомго, коомдогу социалдык-турмуштук жагдай-шарттарга жараша өз көз карашынын иштелип чыгышы, коллективде жашоого көнүгүүсү, турмуштук максатын аныктоого өбөлгө түзүлүшү, жеке суроо-талаптарын, муктаждыктарын канааттандыруусу же канагаттандырууга жол табышы сыяктуу турмуштук зарыл компетенцияларга ээ болуу деңгээлин камсыз кылуу маселелери чечилүүгө тийиш.

Бешинчи, окуучулардын билим, билгичтик жана көндүмдөрүн баалоо (аныктоо) маселесин кайрадан карап чыгуу. Окуучулардын билим деңгээли алардын окуу китептеринде жазылган эреже-аныктамаларды, бөлүштүрүүлөрдү карандай, механикалык жаттоосуна, атүгүл келтирилген мисал-фактылары да китептен алынышы менен бааланып келгендиги, бааланып жаткандыгы белгилүү. Эне тилди окутууга, ал боюнча алган билимдин сапатына коюлган азыркы талап, баалоонун мурунку талаптарына, критерийлерине сыйбайт.

Соңку педагогикалык айрым эмгектерде «көндүм» түшүнүгү «баалуулук» деп бериле баштады. Баалуулук түшүнүгү билим берүүнүн азыркы суроо-талаптарына шайкеш келип, алынган билим ар бир инсандын жеке өзү үчүн чыныгы баалуулук болуу талабын коюуда. Демек, баалоонун критерийлерин, суроо-талаптарын кайрадан иштеп чыгуу зарыл.

Алтынчы, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тили сабагынын сапатын, кыргыз тили мугалиминин ишмердүүлүгүн баалоонун негизги көрсөткүчү катары сабактын жааы типтеринин

(формаларынын) жана инновациялык, интерактивдүү метод-ыктардын сабак процессинде колдонулушу каралып келди. Сөз жок, окутуунун активдүү формаларын, инновациялык метод-ыктарын колдонууга жасалган иш-аракеттер, умтулуулар кубатталууга тийиш. Бул – дайыма болуп туруучу, мугалимдин чыгармачыл иш катары каралуучу кадыресе процесс. Бирок сабактын сапаты аны жүргүзүүнүн формасына, ык-жолдоруна, каражаттарына ж.б. гана жараша бааланышы педагогиканын жалпы талаптарына кайчы келет. Сабак өз алдына койгон максатына жетишүү деңгээлине карата гана бааланууга тийиш. Тилекке каршы, азыркы күнгө чейин кыргыз тилин окутуунун методикасы илими тилдин тигил же бул бөлүмүн окутуунун методикасын мыкты иштеп чыкканы менен, ал бөлүмдү эмне үчүн, кайсы максатта окутулуп жатканын ачык айта албай келет. Теориядагы бул абал практикага көчүрүлүп, негизги басым колдонулуп жаткан ык-методдун өзүнө коюлуп келе жатат. Ошондон улам бүгүнкү күндө маселени кыргыз тилин окутуунун технологиясына буруу зарыл.

Жетинчи, кыргыз тили мугалимдерин кесиптик даярдоо маселесин өзгөртүү, толуктоого маани берүү. Жогорку окуу жайларында болочок филолог-мугалимдерди даярдоонун мазмуну дээрлик совет доорундагыдай, өзгөртүүсүз бойдон калууда. Болочок мугалимдерди мектеп партасынын тандоо, окутуу-даярдоо процессин мектеп турмушу менен жакындан таанышуу аркылуу жүргүзүү, окутуунун мазмунун, предметтерин жаңылоо, окутуу технологиясын иштеп чыгуу, даярдоого жаңыча мамиле жасоо, окутуунун системасын азыркы талаптарга ылайык уюштуруу сыяктуу маселелер дээрлик чечиле элек.

2. ЭНЕ ТИЛИНИН АДАМДЫН ЖАШООСУНДАГЫ МААНИСИ МЕНЕН АЛ БОЮНЧА БИЛИМДИН МААНИ- МАҢЫЗЫ

Карым-катнаштын, алака-мамиленин, баарлашуунун негизги каражаты болгон жалпы эле тил, элдик, улуттук тил тууралуу иликтөө, таанып-билүү иштери биздин заманга чейинки мезгилден башталып, бүгүнкү күнгө чейин улантылып келет. Тил коомдук-социалдык жандуу көрүнүш катары илимдин бардык тармактарында өз максат-милдеттерине ылайык изилденип, такталып, өркүндөтүлүп, келечек багыттары да аныкталууда. Ошол эле учурда жеке инсан жана тил, эне тил жана адам проблемалары өз алдынча кенири изилдөөгө алынбай, тил боюнча бардык иликтөөлөр жалпыланган мүнөздө болуп, конкреттүүлүк, предметтүүлүк так аныкталбай келе жатканы да азыркы учурда айкын. Бул проблема, айрыкча, тилди эне тил катары окутуунун методологиялык негиздерин аныктоодо ачык көрүнөт.

Кайсы гана тил болбосун, аны тил катары окутуп-үйрөтүү, барыдан мурда, эне тилдин жеке адамдын жашоо-турмушу, ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта, карым-катышта, атүгүл ажырагыс биримдикте каралышы зарыл деп билебиз. Аталган маселени чечүүдө жеке адамдын жашоосундагы эне тилдин орду менен маанисин тактап, аныктап алуу талап кылынат.

Эне тил – ар бир адамдын адамдыгын аныктап, көрсөтүп турган жеке касиетин чагылдырып туруучу табият тартуулаган дөөлөт. Кыргыз элинин: «эне сүтү бой өстүрөт, эне тили ой өстүрөт», - деген улуу накылында эне сүтү менен эне тилинин өзгөчөлүктөрү менен бирге алардын Улуу биримдиги, эриш-аркактыгы да чагылдырылган. Эне тили түшүнүгүнүн мааниси эне сүтү менен бирдей даражага коюлушу бекеринен эмес. Ооба, эне сүтүн эмбей, тежемел багып өстүрүлгөн балдар болот. Бирок

алардын ден соолугу эне сүтүн ээмп чоңойгон баладан кескин айырмаланып, оорукчан, кулк-мүнөзүндө терс сапаттар болуп, жашоодо, коомдо бир катар жасалма кыйынчылыктарга туш болот. Ошондой эле наристе төрөлгөндө белгилүү жагдай-шарттарга жараша анын тили ата-энесинин, өз улутунун тилинде эмес, башка, чоочун тилде чыгып калышы да кездешет. Мындай адамдар, көпчүлүк учурда, арабөк абалда калышып, тили чыккан элдин рухун, дөөлөтүн өз боюна толук сиңире албай, эне тилинин берүүчү улуттун улуу дөөлөттөрүнөн куру жалак калышат. Мунун эң сонун далили катары Совет мезгилинде өз эне тилинен, аны менен кошо өзүнүн улуттук үрп-адат, каада-салт, маданият менен адабиятынан алыстап же айрылып калган азыркы айрым аз сандуу элдерди көрсөтсө болот. Ал эми Кыргызстандын алкагында «киргиздер» деп аталган улутташтарыбыздын болушун танууга болбойт.

Эне тилдин жеке адамдын жашоосундагы маанисин толук аңдап билүү, аныктоо үчүн жалпы эле тилдин адамдын өзүн жаратып, адам коомун түзүп, адам коомун жашатып, өнүктүрүп келе жаткандыгын далилдөөгө көмөк көрсөткөн бир кызыктуу тажрыйбага кайрылалы. XIII кылымда император Фридрих II адамдын түпкү, баба тили кайсы тил болгондугун аныктоого аракет кылып, атайын тажрыйба жүргүзөт. Ал оорубаган, дени сак алты наристени тандап алып, аларды өзүнчө жайда кармайт. Наристелерди тамактандырууда, багууда алардын жанында сүйлөөгө, атүгүл үн чыгарууга катуу тыюу салат. Мындай шартта наристелерди чоңойтууда Фридрих алардын тили байыркы латын же грек тилинде чыгат деп ойлогон, күткөн. Бирок бир да сөз укпаган наристелер илмийип, адамдан чоочуркап, ооруп, көп өтпөй бардыгы чарчап калышкан. Бул тажрыйбадан император өзү күткөн натыйжаны ала албаганы менен наристе, жалпы эле адам баласы адам болуп калыптанышы үчүн ага, сөзсүз түрдө, тил жана сүйлөө, баарлашуу зарыл экендигине ынанышкан. (Караңыз:

«Комсомольская правда», 2007, 10-17-август) Бул сыяктуу тажрыйбалар ар кайсы мезгилде, ар түрдүүчө жүргүзүлүп келген. Мисалы, 12 наристени тандап алып, аларды атайын коргонго кармап, аларды 12 дудук аялга 12 жыл бактырып, чоңойтушкан. Балдар 12 жашка толгондо аларды кадимки адам турмушуна, адам коомуна аралаштырып жашатышкан. Көп өтпөй балдардын көпчүлүгү дароо чарчап калып, калгандары деле адам коомуна анча аралаша албай, акыры алар да өлүп калышкан. Бул жалпы эле тилдин адамдын адам болушундагы ордун, маанисин жана кызматын аныктоого жардам берүүгө тийиш. Ошондой эле эне тилинин жеке адамдын турмушундагы маанисин түшүнүүгө да көмөк көрсөтүүсү зарыл. Буларга улай эле эне тилдин жеке адамдын калыптанып, өнүгүп, жашоосундагы маанисин аныктоого аракет кылалы.

Адамда тилдин, эне тилдин болушу сырткы жагдай-шартка, кырдаалга жана адамдын өзүнүн ички суроо-талаптарына жараша же ага көз каранды болот. Тилдин чыгышы, өнүгүшү адамдын өнүгүүгө болгон өздүк умтулуусуна жана сырткы таасир-аракеттерге түздөн-түз байланыштуу болот. Бул баланын эне тилинин чыгышындагы маанилүү факторлор болуп саналат. Бала табигый түрдө таанып-билүүгө, сүйлөөгө сөзсүз аракет кылат. Бул аракеттин ишке ашуусуна кам көрүлүшү зарыл. Ошол эле учурда баланын эне тилинин чыгышын, калыптанып-өнүгүшүн туура багыттап, зарыл шарттарды түзүп, керектүү каражаттар менен камсыз кылуу ата-энеден тартып, мамлекеттик деңгээлге чейин милдеттендирилет.

Эне тили аркылуу адам өзү турган чөйрөнү, барыдан мурда, өз энесин таанып-билет, башкалардан айырмалай алат, алгачкы, эң жөнөкөй түшүнүктөр пайда болуп, ал бөбөктүн акыл-эсинин, таанып-билүүсүнүн башатын түзөт. Алардын бардыгы сөз аркылуу чагылдырылат. Мунун өзү «башталышында сөз болгон» деген түшүнүктү тастыктап, баланын сырткы дүйнө

менен болгон байланыш-катышынын негизги куралы эне тили боло тургандыгын айгинелейт.

Эне тили адамдын таанып-билүүсүнүн куралы, ой жүгүртүүсүнүн кыймылдаткыч күчү болуу менен бирге адам катары жашоосунун булагы, күч-кубаты да болот. Эне тили менен бөбөк ата-энесин, үй-бүлөсүн, чөйрөнү таанып-билип, аларга аралашып, ал чөйрөдөгү өз ордун аныктай баштайт. Эне тили аркылуу бөбөк аны курчап турган адамдардын рухий дүйнөсүнө кирип, аралашат. Ошону менен бирге эле бала өзүн курчап турган чөйрө (дүйнө) жөнүндөгү өзүнүн таанып-билгендерин эне тили аркылуу чагылдыра баштайт. Натыйжада, наристенин эне тилинин чыгышы менен анын чөйрө, дүйнө менен болгон карым-катышы түзүлүп, ал акырындап калыптанып, өнүгүү жолуна түшөт.

Чындыгында, бала өзүнүн табигый өсүшүндө эне тилин жеңил жана өтө кызыгуу менен өздөштүрүү аркылуу ошондой эле жеңил жана кызыгуу менен чөйрөнү байкоого алып, ой жүгүртүп, салыштырып, жалпылаштырып жана жыйынтыктарды чыгарууга көнүгө баштайт. Сырткы дүйнөнү сезип-туюп, өзүнүн сезимдери менен каалоолору тууралуу оюн сөз аркылуу билдирүү көндүмү калыптанат. Натыйжада, баланын ойлоосу менен байкоосу, иш-аракети, каалоосу менен сөзү эриш-аркак өнүгүүгө өтөт. Бул сыяктуу таанып-билүү процесстеринин жүрүшү балага эне тили аркылуу ал тилдин ээси болгон улут (кыргыз) анын рухий дүйнөсү менен жакындан таанышып, аларды өз боюна сиңируүгө, турмушта колдонууга өбөлгө түзөт.

Демек, эне тили – адамдын адам катары коомдо жашап, иштеп, өнүгүп-өсүүсүнүн негизги каражаты. Эне тили аркылуу бала:

- башкалар менен карым-катнаш жасап, мамиле түзүп, коомдо өз ордун табат;

- өз байкоолорунун, салыштырууларынын натыйжасын билдирип, өз сезим-туюмун, эмоциясын билдирет;

- башка адамдарга таасир этет;

- чөйрө, коом менен байланышын камсыз кылып, ишмердүүлүгүн жүргүзөт ж.б.

Ошентип эне тили бул адамдын толук кандуу жашоо-турмушун камсыз кылуучу каражат катары бааланат. Эне тили (сөз) биздин өзүбүзгө жана айлана-чөйрөгө кандайча таасир этет? Сөз аркылуу образ туюндурулат. Образ өз кезегинде адамдын сезимине жана эмоциясына байланыштуу болот. Ал эми сезим менен эмоция аракет кылууга алып келет. Аракеттин өзү жашоо-турмуш болуп саналат. Натыйжада мындай чынжырча түзүлөт:

Сөз – образ – сезим, эмоция – аракет – жашоо (В.Синельников, 2006. – 40-43-бб.)

Эне тилде ал тилде сүйлөгөн элдин (улуттун) бүтүндөй рухий дүйнөсү, мекендин тарыхы, азыркы абалы менен келечек максат-мүдөөлөрү чагылдырылат, сакталат, өркүндөтүлөт. Элдин (улуттун) ондогон муундары өтөт, бирок алардын жашоо-турмушунун натыйжалары, табылгалары кийинки муундарга мурас катары эне тилде калтырылат. Эне тилдин түгөнгүс бай казынасында ошол элдин башынан өткөргөн тарыхый окуялары, табият таануу боюнча түшүнүктөрү, каада-салттары, ыйыктыктары, адабий, маданий мурастары, диний, илимий түшүнүктөрү, жалпы эле атадан балага, муундан-муунга берилүүчү бардык дөөлөттөр ар бир инсан ал тилди үйрөнүүгө, колдонууга жана өркүндөтүүгө милдеттүү болуп саналат. Бул милдетти аткаруу менен ар бир адам өз жашоо-турмушун жакшыртуу менен бирге эле элинде, улутунда болгон улуу дөөлөттөрдү баласына, кийинки муунга өткөрүп берүү озуйпасын да аткарат.

Эне тилдин жеке адамдын жашоо-турмушундагы, ишмердүүлүгүндөгү мааниси анын таанып-билүүнүн негизги

каражаты болгондугу менен түшүндүрүлөт. Таанып-билүүнүн табияты, анын турмуштагы орду менен ролу тууралуу профессор Э.Мамбетакунновдун пикири өтө маанилүү.

«Таанып-билүү деген эмне? Таанып-билүүнүн кандай жолдору бар? Бул суроого В.И.Ленин так жооп берген: Бизди курчап турганы реалдуу чындыкты таанып-билүү жандуу баамдоодон башталып, абстрактуу ой-жүгүртүүгө өтөт, андан кийин практикада колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Мында биз В.И.Лениндин айтканын сөзмө-сөз эмес, маанисин ачып которууга аракет жасадык. Демек таанып-билүү процесси жандуу сезип-туюудан башталып, түшүнүк менен аяктайт. Ал процессти психологияда төмөнкүдөй тизмектешет: Сезип-туюу - кабыл алуу – элестетүү бул бардык жандыктарга тиешелүү болгон биринчи сигналдык система. Экинчи сигналдык система адамдын мээсинде, акыл-эсинде жүрүүчү процесс: Ой толгоо – ой корутундулоо – түшүнүү. Демек, предмет же кубулуш жөнүндөгү реалдуу чындыкты таанып-билүү үчүн анын өзүн, аны атаган терминди сезип-туюп, кабыл алып, элестери пайда болгондон кийин, ал жөнүндө ойлонуп (анализ, салыштыруу ж.б.), ойлонуудан туура жыйынтык (синтез) чыгара алса, адам ошол предметти же кубулушту түшүнөт же анын аң-сезиминде ошол предмет же кубулуш жөнүндө түшүнүк пайда болот.

...Түшүнүктөрдү өздөштүрүү окуучунун активдүү ой жүгүртүү ишмердиги менен тыгыз байланышта болуп, анын жүрүшүндө анализ, салыштыруу, синтез, абстракциялоо, жалпылоо сыяктуу логикалык амалдар аткарылат. Ага байкоодон, тажрыйбадан алынган фактылар объективдүү негиз болушат. Түшүнүктөрдү калыптандыруудагы ой жүгүртүүнүн маанисин эске алып, көрүнүктүү психолог Л.С.Выготский: «Ой жүгүртүү түшүнүктөрдүн пирамидасы боюнча ишке ашат», - деп туура белгилеген. Ошондуктан, качан гана адам түшүнүктөр аркылуу ой жүгүртө алышса, алардын талкуулоосу, ой толгоосу

конкреттүү болуп, туура ой корутундулоосу жеңил болот» (Э.Мамбетакунов, 2013. – 33-35-беттер).

Орус элинин белгилүү окумуштуусу И.И.Срезневский тил менен элдин (улуттун) биримдиги жөнүндө минтип жазган: «Эл өзүн толук жана ынанымдуу өз тилинде чагылдырат. Эл жана тилди бири-бирисиз элестетүүгө мүмкүн эмес. Эл аракеттенет; анын ишмердүүлүгүн акыл башкарат; элдин акылы менен ишмердүүлүгү анын тилинде чагылдырылат». Мындан улам эне тили ар бир адамдын адам болушун камсыз кылган, анын жашоосун, ишмердигин жөнгө салууга, жакшыртууга каражат болгон, өз эли, өз улуту, улуу мурас катары калтырган рухий дөөлөтү деп тыянак чыгарууга болот. Ошондой эле эне тил менен жеке адамдын өнүгүшү, өркүндөшү да ажырагыс биримдиктеги, бирин экинчисин шарттап, бири-бири менен тыгыз байланыштагы түшүнүктөр экендиги да тастыкталат.

3. ЭНЕ ТИЛИ БОЮНЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАКСАТЫ, МИЛДЕТИ ЖАНА МАЗМУНУ

Кыргыз тилин окутуунун методикасы педагогикалык илимдердин катарына кирип, анын негизги тармактарынын бирин түзөт. Методика илими мектеп жана башка билим берүү мекемелеринин окуучуларынын (студенттерине, угуучуларына ж.б.) эне тилин илимий-педагогикалык негизде үйрөтүү аркылуу кеп ишмердигин (сүйлөшүүсүн) жакшыртуунун, өркүндөтүүнүн алгылыктуу, ийкемдүү жана майнаптуу ык-жолдорун, формаларын, каражаттарын жана тажрыйбаларын иликтейт. Аталган илим алдына коюлуучу ары татаал, ары жооптуу жана комплекстүү милдеттерди чечүү үчүн педагогикалык, дидактикалык принциптерди колдонот жана учур талабына шайкеш эне тилин окутуунун технологиясын иштеп чыгат. Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын бардык билим берүүчү мекемелеринде милдеттүү түрдө окутулуучу предмет болуу менен бирге эле жалпы кесиптик жана адистик билим берүүнүн негизги каражаты да болуп саналат. Бул көрүнүш кыргыз тилин окутууга карата жоопкерчиликти, ага мамиле кылуунун барк-баасын жана маанисин эки эсе арттырат. Өз мезгилинде эле белгилүү философ Гегелдин билим берүүнүн эң жогорку факторлорунун бири катары өз тилинде сүйлөөнү, ар бир эл, улут өзүнө-өзү гана тиешелүү экендиги тууралуу айткандары азыркы шартта өз актуалдуулугун күчөтүүдө.

Кыргыз тилин окутуунун методикасынын предмети-кыргыз тилин окутуу процесси. (Процесс – натыйжа, тыянакка ээ болгон кыймылдар сериясы.) **Методика** бул процессти бири-бири менен карым-катышта, өз ара байланышта болгон **үч тарапты: мазмунду, мугалимдин ишмердигин жана окуучунун окуу ишмердигин биримдикте карап, изилдейт.** Бул ары татаал, ары жандуу процессти изилдөөдө **методика, негизинен, төмөнкү негизги маселелерге жооп**

издейт: эмне үчүн окутуу керек? (окутуунун максатын, милдетин аныктоо), **эмнени окутуу керек?** (окутуунун мазмунун аныктоо); **кантип окутуу керек?** (окутуунун формаларын, ык-жолдорун, каражаттарын ж.б. аныктоо). Методика «окутуу» деген түшүнүктүн өзүн тактап, анын маани-маңызын толук андап-түшүнүүнү да маанилүү деп эсептейт. Педагогика илиминде «окутуу» тууралуу бир негизди толук таанып-билген, айрым алымча-кошумчалары менен бирин-бири толуктаган жана байыткан бир нече көз караштар, түшүндүрүүлөр бар. «Окутуу» жөнүндө бирдиктүү, бир бүтүн, такталып, аныкталып бүткөн түшүнүктүн же аныктаманын жоктугу педагогика илиминин (таалим-тарбия берүү процессинин) табияты, максат-милдети менен, анын дайыма кыймылда, өнүгүү, өркүндөө процессинде болушу менен түшүндүрүлөт.

Окутуу – бул педагогикалык процесс. Ал окуучулардын белгилүү бир билимге, билгичтикке жана көндүмдөргө ээ болушуна, чыгармачылык жөндөмүн, дүйнө таанымын, көз караш, ишенимдерин өнүктүрүүгө карата окуу – таанып-билүү ишмердигин активдештирүүгө багытталган.

Бул педагогикалык процесстин жүрүшүндө социалдык тажрыйбалардын инсандын сапаттык касиеттерине айланышы талап кылынат. Педагогикалык процесстин башкы, негизги маңызын билим берүүнүн бүтүндүгү жана жалпылыгы аркасында окутуунун, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн биримдигин камсыз кылуу түзөт. (С.Л.Вигман 2004, 34.).

Окутуу түшүнүгүн Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев «аныкталган максатка жетүү үчүн педагогдор менен окуучулардын ортосундагы ырааттуу өз ара аракеттенүү» деп аныкташып, окутуу процессиндеги мугалимдин жана окуучунун ишмеригин өз-өзүнчө конкреттүү көрсөтүшкөн. Ошону менен бирге эле **окутуу процессиндеги өзөктүү маселелер катары анын максаты, мазмуну, уюштуруу формасы, методу,**

каражаты, жыйынтыгы каралган. (Э.Мамбетакунов, Т.Сияев, 2002, 51–52.).

С.Л.Вигман окутуу жана анын негиздери жөнүндө, биздин пикирибизче, кыйла кыска, так жана жеткиликтүү түшүнүк бере алган.

Окутуу – билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө багытталган мугалим менен окуучунун атайын уюштурулган, башкарылган, өз ара аракеттенүү процесси. Окуучунун дүйнө таанымын, акыл эмгегин жана мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө, коюлган максатка ылайык өзүнө өзү билим берүүнүн адаттарын бекемдөөгө арналган процесс. (Л.С.Вигман – 2004, 7)

Окутууну мугалим менен окуучунун билим берүү жана өздөштүрүү үчүн жүргүзгөн эки тараптуу ишмердигинин максаттуу иш процесси катары караган педагог В.Г.Крысько окутуу процессинин мазмунун аныктоочу төмөндөгүдөй мүнөздөмөлөргө токтолот:

- окутуунун принциби – окутуунун методикасына, уюштурулушуна, мазмунуна коюлуучу талаптардын системасын аныктоочу маанилүү жобо;

- окутуунун методу – мугалим менен окуучунун биргелешип иштешинин ык-жолдору;

- окутуунун формасы – так уюштурулган, мазмуну аныкталган жана методикалык жактан жабдылган мугалим менен окуучунун мамилеси;

- окутуунун каражаты – окутууда туюндурулуучу информацияларды көрсөтүүчү булактар жана инструменттер.

Окутуу процессиндеги мугалим – бул педагогикалык таасир этүүнүн ар түрдүү каражаттары аркылуу окуучунун психикасына таасир этип, аны өнүктүрүп, окуучуларда белгилүү бир билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн калыптанышына өбөлгө түзгөн инсан. (В.Г.Крысько. – 2004, 301).

Маалыматтардан көрүнүп тургандай, окутуу – педагогикалык процесс катары социалдык-турмуштук зарылдыктан келип чыккан жана адам баласынын жашоо-турмушу менен ажырагыс байланышта болгон социалдык көрүнүш. Ошол эле учурда окутуу – коомдук жана жеке турмуштук да көрүнүш. Адамдар жашоо-тиричилик шарттарына мүмкүн болушунча мыкты ылайыкташуу үчүн, белгилүү бир ийгилик-натыйжаларга жетүү үчүн окушат. Окутуунун негизги маңызы жана кызматы ушул максат менен шартталат. Көпчүлүк учурда **окутуу процессин жаш муундарга тажрыйба берүү** деп да карашат. Бул процесстин негизги белгиси анын – багытталгандыгында. «Бир нерсеге багытталбаган окутуу адамдар дүйнөсүндө да, жаныбарлар дүйнөсүндө да болбойт» (И.П.Подласый. –2006, 168). Демек, **окутуунун маани-маңызы анын адамдардын суроо-талаптарын, муктаждыктарын канагаттандырууга багытталгандыгы**, турмуш шарт-кырдаалдарына ыңгайлашууга, өз алдынча ийгиликтерге жетүүгө негиз болгондугу менен жеке адамдын турмушунда жана коомдун өнүгүшүндө өзгөчө максат көздөгөндүгү менен түшүндүрүлөт, аныкталат. Педагогика окутуу процессин анын натыйжасы (жыйынтыгы) менен карым-катышта изилдейт. Педагогика үчүн окутуу – адамдын суроо-талаптарын канагаттандырууга багытталган, атайын уюштурган процесс. Окутуунун максаты анын маңызы менен тыгыз байланыштуу. Бул маалымат-түшүнүктөр окутуу тууралуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга негиз болот.

Окутуу – бул курчап турган объективдүү дүйнөдөгү предмет, кубулуш, көрүнүштөрдү, алардын жашоо мыйзамченемин, ар кандай ишмердиктердин пайда болуу, өнүгүү тарыхын жана ык-жолдорун мугалим менен окуучунун биргелешкен, бирдиктүү иш-аракеттеринин натыйжасында ишке ашуучу таанып-билүүнүн башкарылган, такталган жана багытталган максаттуу

педагогикалык процесс. Педагогикалык бул процесске (окутууга) окутуучу (мугалим) жана окуучу катышат. Иш-аракеттин максаты – окуучуларга сапаттуу жана керектүү билим, билгичтик жана көндүмдөрдү берүү. Мында окутуучу «багыттоочу», «өбөлгө түзүүчү» жана «берүүчү» болот да, окуучу «алуучу», «өздөштүрүүчү» жана «колдонуучу» болот. Окутуунун негизин түзгөн билим, билгичтик жана көндүмгө (орусчасы – знания, умения и навыки (ЗУН) түшүнүктөрү боюнча төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот.

Билим – бул бүткүл адамзаттын коллективдүү тажрыйба-табылгасы, объективдүү чындыкты таанып-билүүсүнүн, өздөштүрүүсүнүн жыйынтык-натыйжасы.

Билгичтик – өздөштүрүлгөн билимге, турмуштук тажрыйбага, ишмердикке таянуу менен теориялык жана практикалык иш-аракеттерди аң-сезимдүү жасай алууга болгон мүмкүнчүлүктүн калыптанышы, болушу.

Көндүм – (соңку мезгилдерде бул түшүнүк «баалуулук» деп бериле баштады) аткаруунун, жасоонун зарылдыгын толук андап-билүү менен бир нече ирет көнүгүү, машыгуу аркылуу жакшыртылган, өркүндөтүлгөн, зарыл, керектүү иш-аракеттерди аткара алуу жөндөмү, аны адатка айландыруу. Б.а., турмуштун, ишмердиктин ар түрдүү кырдаал, шартарында зарыл болгон аракеттерди автоматтык түрдө жасай алууга жетишүү.

Окутуунун негиздери таанып-билүүнүн, өздөштүрүүнүн баскычтары катары каралат. Ошол эле учурда алардын бирине да артыкчылык же, тескерисинче, экинчи катардагы маселе катары түшүнүүгө жол берилбөөгө тийиш. Алар – бул бүтүндүктүн ажырагыс, тутумдук компоненттери.

Окутуу процессинин өтө татаалдыгы, – анын дайыма толукталуу, өзгөрүү абалда болушу, жеке адамдын жана коомдун өнүгүш, суроо-талаптары менен шартталышы. Ал педагогика, психология, лингвистика ж.б. илимдердин ийгиликтерине, талаптарына да жараша өзгөрөт, толукталат.

Азыркы дидактикада «окутуунун маңызы болуп сүйлөшүү эсептелет» (Сущность обучения является общение) деген аныктама-түшүндүрмөлөр да айтыла баштады (Новая дидактика, –2001, 19). (К.К.Юдахиндин «Орусча-кыргызча сөздүгүндө «общение» – катташуу, байланыш, мамиле кылуу деп которулган 462-бет. Биз котормонун тактыгына шек келтирбейбиз. Ошол эле учурда «общение» түшүнүгүнө лингвистикалык жана педагогикалык өңүттөн мамиле кылып, аны – сүйлөшүү, пикир алышуу деп алабыз).

Окутууга мындай аныктаманын бериле башташы лингвистика илиминин соңку изилдөөлөрү менен да байланыштуу. Т.С.Маразыков: «Сүйлөшүү – бул ишмердүүлүк. Ал адам ишмердигинин көп түрлөрү менен тыгыз байланышта. Өзгөчө, биздин сүйлөшүүбүз эмгек ишмердигинин негизинде жаралган жана калыптанган», – деп аныктап, сүйлөшүүнүн тогуз негизги белгисин ачып көрсөткөн (Т.С.Маразыков, I, – 2005, 15–20). Сүйлөшүү деген эмне, анын маани-маңызы эмнеде? Деген суроого лингвистика гана эмес, философия, психология, социология, информатика, кибернетика сыяктуу башка илимдер да кызыгып, сүйлөшүү проблемасы азыркы актуалдуу проблемага айланып, алардын чечилиши коомдук зарылдыкка айланды. Илимий бардык изилдөөлөр сүйлөшүү ашкере татаал жана көп кырдуу процесс экендигин белгилөөдө. Азыркы лингвистика сүйлөшүүнүн табиятын төмөнкүдөй белгилери менен аныктайт:

- 1) сүйлөшүү – адамдын өз алдынча ишмеригинин түрү;
- 2) сүйлөшүү – адам ишмердүүлүгүнүн башка түрлөрүнүн атрибуту;
- 3) сүйлөшүү – кооперация процессиндеги индивиддердин карым-катнашы;
- 4) сүйлөшүү – бир жагынан, спецификалык белгилер системасы, экинчи жагынан, ар түрдүү белгилик системалардын иш-аракеттеринин ортомчусу;

5) сүйлөшүү – өзүнүн жүрүшүндө информацияларды алмашууну ишке ашыруучу инсандык коммуникациянын түрү» (А.В.Шиндлярская. Канд.дисс.авторөф. – 2006, 8).

Жыйынтыгында, **сүйлөшүү адамдын жашашынын жана биргелешкен иш-аракеттеринин зарыл компоненти** деген тыянак чыгат. Б.а., сүйлөшүүгө болгон зарылдык, адамдын суроо-талап, муктаждыктарынын негизгиси, сүйлөшүү адамдын инсан катары жана коомдун мүчөсү катары нормалдуу өнүгүшүнүн зарыл шарты болуп эсептелет.

Сүйлөшүүгө, анын маани-маңызына карата жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары жана бул процеске педагогика илиминин тереңдеп кайрылуусу жалпы эле окутуу жумуштарына гана эмес, тилди окуп-үйрөнүү иштерине да кошумча талаптарды коёт.

Орто мектептердин окуу программаларында саламдашуу атайын каралган эмес, окуу китептеринде ал тууралуу эч кандай маалыматтар берилбеген. Кыргыз тилин окутууда анча мааниге ээ болбогондой мамиле жасалган саламдашуу, көрүшүү, учурашууну окутуунун мазмунун, максатын жана милдетин аныктоого аракет кылабы.

Өспүрүм окуучу саламдашуу бул эки адамдын кездешүүсүндө айтса да, айтпаса да боло турган жөн гана сөз же сөз айкашы эмес экендигин билүүсү зарыл. Саламдашуу – бул:

- салам айткан адамдын ошол жерде бар экендигин же келгендигин билдирүүчү сигнал;
- адамдын кимдигинен кабар берүүчү алгачкы маалымат;
- көңүл бурдуруунун каражаты;
- адамдын маданиятын, сылыктыгын билдирүүчү кептик бирдик;
- сүйлөшүүгө, пикир алышууга жол ачуу, тартуу;
- жалпы эле адамдарга (улуу-кичүү, тааныш-бейтааныш) болгон мамиленин көрүнүшү;

– маданияттуу, билимдүү жана адептүү адамдардын башкалар менен кездешкен, жолуккан учурда милдеттүү түрдө айтуучу сүйлөшүү бирдиги;

– улуттук, жалпы адамзаттык улуу салт;

– сүйлөшүүнүн (кептин) башаты ж.б.

Саламдашуунун мааниси, барк-баасы, коомдогу ролу жана кызматы жогоркулар менен эле чектелбейт. Саламдашуу – ар бир элдин, улуттун өзүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү, алардын маданиятын, билимин, менталитетин, жалпы эле жетишкендиктерин туюндуруучу тилдик-кептик каражат. Окуучу бул билимди ата-энеден алып, мектепте (ал теориялык, практикалык маалыматтар менен жабдылып) көндүмгө айланышы керек.

Жалпы мусулман дүйнөсүндө саламдашууда кеңири тарап, активдүү колдонулуучу сөз – салам. «Салам» сөзү араб тилинен тарап, «тынчтык», «бейпилдик» деген мааниси туюндурат. Демек, ар бир мусулман баласы үчүн тынчтык (жан-дүйнөнүн тынчтыгы – оору-сыркоонун, сары санаанын, арман-өксүктүн ж.б. болбошу; үй-бүлөнүн тынчтык-ынтымагы, өз ара түшүнүү, сыйлашуу, биргелешкен бир багыттагы, бир максаттагы бирдиктүү аракет; айлана-чөйрөдөгү кошуналардын тынчтыгы, бирге иштешкендер, карым-катнаш жасагандар ж.б. менен таттуу мамиле, алакада болуу; башкаруунун адилеттиги, мыйзамдуулуктун сакталышы, улуттар арасында ынтымак өлкөдөгү, коомдогу тынчтык ж.б; ааламдагы тынчтык – ар кандай согуштардын, табыгый кырсыктардын, катастрофа – кыйроолордун болбошу, адам өмүрүнүн коопсуздугу ж.б.) бардыгынан улук, бардыгынан кымбат. Ошондуктан мусулман адамдар кезиккен, жолуккан учурда бири-бирине тынчтык каалашат, тынчтык тилешет (Салам алейкум – сизге тынчтык каалайм, Алейкума салам – сизге да тынчтык каалайм).

Ошондой эле мусулманчылыкка чейин кыйла кеңири тараган «Арыбаңыз» (чарчабаңыз, оорубаңыз ж.б.) жана «Бар

болууз» деп учурашууну да танууга болбойт. Аны колдонуудан, окуучуларга үйрөтүүдөн улуттук байлыгыбызды калыбына келтирүүнүн аракетин гана көрөбүз. Монгол элинде учурашуу учурунда мурдатан колдонулуп келе жаткан «Мал кандай?», «Көч кандай?» деген сөздөр сакталып, грузин элинде «Гамарджаба» (Туура бол, жеңүүчү бол) деген сөздөр колдонулса, Памирдеги жана Гиндукуштагы тоолуктар «Кыраакы бол», «Чарчоону билбе» деген маанидеги сөздөрдү айтышкан. Демек, саламдашуу учурунда айтылган сөз, алардын маанилери – аны колдонгон элдин жашоо шартын, географиясын, социалдык, экономикалык ал-абалын, дүйнө таанымын, маданияттын ж.б. билдирген информация берүү касиетине да ээ болгон көрүнүш.

Бул сыяктуу маалыматтар окуучулардын саламдашуу боюнча алган билимдеринин негизин түзүүгө тийиш. Окуучу мындай маалыматтарды угуп, билип гана тим болбостон, алардын адам турмушундагы ордун, маанисин жана зарылдыгын терең түшүнүп, өздөштүрүүгө, өз акыл-эсине толук сиңирүүгө тийиш. Ансыз алган билим тек гана информация түрүндө калып, практикада колдонулбай, акырындап унутула баштайт. Мындай милдеттер окутуунун билгичтик негизин түзөт.

Окуучу окуу процессинде саламдашуу боюнча белгилүү бир билимге, билгичтикке ээ болушу жетишсиз же окутуудагы максат жарым-жартылай гана аткарылган болот. Максатка толук жетүү үчүн окуучу өздөштүргөн билим менен билгичтикти практикада, турмушта жана өз ишмердигинде дайыма колдонууга көнүгүшү, кездешүү, жолугушуу учурунда салам айтууну зарыл милдетим деп аң-сезимине биротоло сиңириши кажет. Б.а., саламдашууда дайыма айтылуучу сөздөрдү айтууну адатка, көнүмүшкө айландырышы зарыл. Бул милдетти толук чечүү окутуунун көндүмдүк негизин түзөт.

Саламдашууну окутуу процессинде тиешелүү билим, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болгон адам гана башкалар менен жолугушуу учурунда алардын жаш-курагына, алыс-жакындыгына, тааныш-бейтааныштыгына жана кездешүүнүн шарт-кырдаалына жараша тиешелүү сөздөрдү колдонуу менен эч токтолбостон, атайылап ойлонбостон туруп салам айтууну адатка, көнүмүшкө, милдетке айлантат. Бул окутуунун максат-милдетинин толук ишке ашкандыгын айгинелейт.

Окуучулардын оозеки кебин жакшыртууда, маданияттуу, сылык сүйлөөгө үйрөтүүдөгү саламдашуу, куттуктоо сыяктуу күнүмдүк турмушта кеңири колдонулуучу кеп ишмердүүлүгүн окутуунун өзгөчө маанисин эске алып, бул багытта иштелүүчү иш-аракеттерге көмөк көрсөтүү максатында бешинчи класста өтүлүүчү ачык сабактын болжолдуу үлгүсүн сунуш кылабыз.

Сабактын аталышы: Жакшы ойлосоң – жакшы сүйлөйсүң.

Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Окуучулардын оозеки кебин өстүрүү, жакшыртуу, кептин жагдайга, шартка, максатка ылайык туура уюштуруу, айтуу, күндөлүк турмушта кеңири колдонулуучу тил каражаттарын ыктуу пайдалана билүүгө үйрөтүү.

Сабактын тарбиялык максаты: Кепти туура, адептүү айтууга көнүктүрүү менен бирге окуучуларды сылык сүйлөө аркылуу сылыктыкка, маданияттуулукка, кичи пейилдүүлүккө тарбиялоо.

Сабактын өнүктүрүүчүлүк максаты: Окуучулардын ойлоосун өнүктүрүү менен ой, түшүнүк, маалыматты кептин оозеки формасында толук, түшүнүктүү бере алуусун жана сөз байлыктарын өстүрүү.

Сабактын тиби: Алган билимдерин, көндүмдөрүн бышыктоо.

Сабактын методу жана формасы: окуучулардын өз алдынча иштөөсү. Класстык ачык сабак.

Сабактын байланышы: Адабият сабагы, тарых сабагы, этнопедагогика.

Сабактын жабдылышы: Накыл сөздөр жазылган плакаттар, макал-лакаптар боюнча жыйнактар, сөздүктөр, карточкалар, окуу китеби, методикалык колдонмолор.

Сабактын жүрүшү

(Сабактын формасы ачык сабак болгондуктан ага даярдык көрүү алдын ала, пландуу жүргүзүлөт. Б.а. окуучуларга учурашууда, коштошууда, куттуктоодо кандай сөздөрдү колдонуу керектиги, аларды ата-эне, бир туугандарына, мугалимдерге, досторуна жана жалпы эле улуу кишилерге кандайча айтуу зарыл экендиги түшүндүрүлүп, үйрөтүлөт. Үлгүлөр берилип тааныштырылат. Диалогду (алым-сабак) түзүүгө карата конкреттүү тапшырмалар берилет. Кепке байланыштуу айтылган накыл сөздөр да окуучуларга сабак болгонго чейин кеминде бир ай мурун таркатылып берилип, алардын ичинен өздөрүнө жаккандарын жаттап алуу талабы коюлат. Бардык тапшырмалар боюнча даярдыктын жүрүшү мугалим тарабынан бир-эки жолу текшерилип, такталгандан кийин, өтүү сунуш кылынат. Сабакка мектептин кыргыз тили жана адабияты, тарых мугалимдери, окуу бөлүмүнүн башчысы, тарбиялык иштерге жооптуу мугалимдер, ата-энелер, эгер мүмкүн болсо айыл аксакалдары, кадырлуу кишилер чакырылат. Сабак учурунда мүмкүн болушунча окуучулар гана сүйлөп, мугалим багыт берүүчү уюштуруучунун милдетин аткарат).

Мугалим: Балдар, бүгүнкү ачык сабагыбыз «Жакшы ойлосоң – жакшы сүйлөйсүң» деп аталат. Сабактын мындай аталышынын себебин силер жакшы билесинер. Анткени кыргыз тили сабагын окуп-үйрөнүүнүн негизги максаттарынын бири – силердин оозеки кебиңерди өнүктүрүп, тилди, тил каражаттарын үйдө, мектепте, коомдук жайларда пикир алышуунун (сүйлөшүүнүн) жагдай-максатына ылайык туура

колдонууга, туура сүйлөөгө үйрөтүү. Өткөн сабактарда туура, жакшы сүйлөш үчүн сөздөрдү, алар билдирген маанилерди билип гана тим болбостон, туура, жакшылап ойлоону да керек экендигин билгенбиз, көп нерселерди үйрөнгөнбүз. Мына ошол кыргыз тили сабагында эмнелерди окуп, үйрөнүп, кандай билимге ээ болуп жаткандыгыбызды көрсөтүү үчүн бүгүнкү сабакка ата-энелерибизди, агай-эжейлерди, кадырлуу меймандарды чакырганбыз. Анда сабакты баштай берелиби?

Окуучулар: Баштайлы.

Мугалим: Абдан жакшы. Кана балдар, бүгүн пикир алышуунун, карым-катнаш жасоонун күндөлүк турмуш-тиричиликте өтө көп колдонулган түрлөрү жөнүндө кеп кылабыз. Алар кайсылар эле?

Жыпар: Учурашуу, коштошуу, диалог, куттуктоо, кайрылуу, сабакта жооп берүү жана аларды сылык, туура, түшүнүктүү айта билүүгө үйрөнүү.

Мугалим: Туура. Анда сөздү учурашуудан баштайлы. Силердин берген жообунарда учурашуу эмне үчүн керек, анын кандай өзгөчөлүктөрү бар жана кандай сөздөр колдонула тургандыгы тууралуу маалыматтар толук камтылууга тийиш. Бул жөнүндө ким айтып берет?

Тилек: Мен айтып берем. Учурашууну кээде саламдашуу деп да айтабыз. Адамдардын жолугушуусу, кездешүүсү сөзсүз саламдашуудан, учурашуудан башталат. Учурашуу тек гана жолуккан адамдардын бири-биринин ал-акывалын, ден соолугун, ишин сурап билүү үчүн гана керек болбостон, барыдан мурун, алардын сылыктыгын, кичи пейилдигин, маданияттуулугун жана жолугуп жаткан адамга болгон жакшы мамилесинде билдирүү үчүн керек. Ошондуктан учурашууда милдеттүү түрдө кичүүсү озунуп биринчи салам айтууга милдеттүү. Биз, мектеп окуучулары, ата-энелерибизге, мугалимдерге, досторубузга, тааныштарыбызга эле эмес, капысынан жолугуп калган бейтааныш адамдарга да бизден

улуу болушса биринчи болуп салам айтууга тийишпиз. Анткени бул – кыргыз элинин салты. Ата-бабабыздын мындай жакшынакай салтын улантуу менен биз өзүбүздүн алып жаткан тарбиябызды, кыргыз элин, эне тилибизди, ата-энебизди сыйлай тургандыгыбызды, өзүбүздүн сылык, кичи пейил экендигибизди көрсөтөбүз. Ошондуктан учурашууну жакшы билип, ар дайым салам айтышыбыз керек.

Мугалим: Тилек жакшы айтты. Бул айтылгандарга макулсунарбы? (Макулбуз). Демек, буларды эч качан унутпайлы. Балдар, учурашуунун мааниси жөнүндө Тилек жакшы айтыш берди. Бирок учурашуунун түрлөрү, анда колдонулуучу сөздөр, ким биринчи салам айтыш керек экендигин дагы тактап алалы ээ. Бул боюнча сөздү кимге беребиз?

Руслан: Мага бериңиздер. Учурашуу ким менен болуп жаткандыгына карата айрым өзгөчөлүктөргө ээ болот. Мисалы, эртең менен турганда ата-эне, бир туугандар менен да учурашуу керек. Муну көпчүлүгүбүз жасабайбыз. Бул туура эмес. Ата-энеге, бир туугандарга эртең менен: Жакшы уктадыңызбы? Жакшы эс алалдыңарбы? Кандай эс алдыңыз? Кутмандуу күнүңөр менен, Тынч эс алдыңарбы? – деп учурашабыз. Ал эми мектепке келе жатканда жолдон улуу кишилерге, мектептин жумушчуларына жолугуп калсак: Салоом алейкум, Саламатсызбы, Жакшысызбы? Арбаңыз, Эсенсизби? Бар болуңуз – деп, ал эми мугалимдерге: Саламатсызбы, Саламатсыздарбы? – деп дайыма биринчи салам айтабыз. Учурашуу учурунда биздин биринчи болуп кол бергендигибиз адепсиздик болуп саналат. Эгерде биз салам айтып жаткан адам кол сунса, биз да кол берип саламдашууга милдеттүүбүз. Биз үчүн өзүбүздөн улуу адамдарга биринчи болуп салам айтпай коюш чоң уят. Учурашып, салам айтуу менен биз өзүбүздүн эне тилди сүйүп, ата салтын сактаганыбызды, сылык, кичи пейил,

элпек экендигибизди билдиребиз. Өз теңтуштарыбыз, классташтарыбыз менен да саламдашууну унутпашыбыз керек.

Мугалим: Азаматсың Руслан! Баарыбыз түшүндүк ээ. Эми дайыма биринчи салам айтып жүрөлү. Кичүү адам сөзсүз биринчи салам айтыш керектигин билдик. Дагы кандай учурда ким биринчи салам айтыш керек. Бул жөнүндө кимде кандай ой бар?

Бактилек: Баарын эле санап берейинчи. Биринчи – улуу кишиге кичүүсү биринчи салам айтат. Экинчи – көп адамдарга жалгыз киши биринчи салам айтат. Үчүнчү – жөө кишиге атчан киши биринчи салам айтат. Төртүнчү – өйдө жактан (жогортон) келе жаткан адам төмөн (ылдый) жактан келе жаткан кишиге биринчи салам айтат. Бешинчи – үйгө кирип бара жаткан адам биринчи салам айтат.

Мугалим: Эң сонун. Бактилек бизге биринчи ким салам айтарын санап берди. Буга макулсунарбы? Кошумча жокпу? Андай болсо, ушул эле тартипте коштошуу жөнүндө да ой бөлүшөлү. Макулсунарбы? Коштошуунун турмуштагы орду. мааниси, анда колдонулуучу сөздөр тууралуу Майрамкүл айтып берсин.

Майрамкүл: Коштошуу да учурашуу сыяктуу эле күнүмдүк турмуш-та жыш колдонулуп, бир күндө эле бир нече жолу, бир нече адам менен коштошууга туура келет. Ошондуктан биз коштошуу учурунда колдонулуучу сөздөрдү жана ким менен коштошкондо, мисалы, ата-эне, мугалим, классташтар, улуу адамдар, жаңыдан таанышкан же беттешкен адамдар ж.б. кандайча айтууну билишибиз керек. Коштошууну унутпай айтуу учурашуу сыяктуу эле, эң биринчиден, биздин адептүүлүгүбүздү, маданияттуулугубузду, эне тилибизди сыйлаганыбызды билдирет. Ошондуктан муну да жакшы билүүбүз зарыл. Коштошууда колдонулуучу сөздөр да ким менен коштошуп жатканыбызга байланыштуу ар түрдүү болот. Мында да ар бир сөзүбүздү жакшы ойлонуп туруп, так

айтышыбыз керек. Бүгүнкү сабагыбызда «Жакшы ойлонгондо жакшы сүйлөйсүң» деп аталып жатпайбы. Мектепке же башка жакка үйдөн чыгып бара жатканда ата-эне, бир туугандарга минтип айтсак туура болот: Жакшы калгыла, жакшы калыңыздар, көрүшкөнчө, жолугушканча, соо-саламат болгула, саламатта болгула, кайыр кош. Агай-эжейлерге, классташтарга, улуу адамдарга: Жакшы калыңыз, эсен калыңыз, көрүшкөнчө, жолугушканча, кайыр кош, соо-саламат болгула, кошкула, кезигишкенге чейин, жакшы барыңыз, жолуңар шыдыр болсун, эртеңге чейин ыйманда жатыңыздар – деген сөздөрдү ылайыгына жараша колдонгонубуз жакшы. Дагы бир айта кетчү нерсе, биз көбүнчө ата-энелерибиз менен учурашып же коштошкондо «сен» деп сүйлөйбүз. Мисалы: Саламатсыңбы, кандайсың, жакшысыңбы, жакшы кал, жакшы бар, саламатта тур деп. Менин оюмча бул туура эмес. Кыргыз элинде «сиз деген сылык сөз, сен деген сенек сөз» деген макал бар. Ата-энелерибизге сен деп кайрылуу осолдукту, оройлукту, сыйлабагандыкты көрсөтөт деп ойлойм. Ошондуктан мен дайыма ата-энеме «Сиз» деп кайрылам.

Мугалим: Майрамкүл сага чоң рахмат. Суроого жооп берүү менен бүгүнкү сабактын дагы бир чоң маселесин эске салдың. Балдар, көңүл бургулачы. Биздин ата-энелерибизге «сен» деп кайрылуу чындыгында эле туурабы? (Жок туура эмес). Демек, Майрамкүл айткандай, ал биздин сыйлабагандыкты гана билдирбестен, ата-энеге болгон сүйүүбүздү, урматтообузду, алар менен сыймыктануубузга да шек келтирип жатат ээ. Ошондой эле биздин ата-энебизге «сен» деп кайрылып жатканыбызды уккан адам бизди ата-энесин сыйлабайт экен, сылык эмес экен, адептүү эмес экен, тарбиясы, билими начар экен, орой бала экен» деп ойлоп калышы мүмкүн. Ошондуктан, балдар келгиле, бир нерсени макулдашып алалы.

Мындан ары бардыгыбыз тең ата-энебизге, ага-эжелерибизге дайыма сиз деп кайрылып жүрөлү. Сүйлөштүкпү? (Сүйлөштүк). Абдан жакшы. Мен силерге ишенемин.

Эми балдар, кыргыз тили сабагында кандай билим алып, эне тилибиз боюнча эмнелерди үйрөнүп жатканыбызды бүгүнкү меймандарга көрсөтүп далилдөөчү, турмушта кеңири колдонуучу оозеки жана жазуу формасында көп иштелчү дагы бир чоң маселе бар. Ал – куттуктоо же куттук айтуу. Муну каршы болбосоңор, доскага жазуу формасында иштеп, тактайлы. Каршы эмессинерби? (Каршы эмеспиз). Абдан жакшы. Доскага ким чыгат? Эки окуучу чыксын.

Асел: Мен чыгам.

Таалай: Мен да чыгам.

Мугалим: Жакшы. Асел, сен кимге, кайсы майрамына карата куттуктоо айтасың?

Асел: Апамдын туулган күнүнө карата.

Мугалим: Таалай сенчи?

Таалай: Мен досумдун V классты ийгиликтүү аякташына карата жазам.

Мугалим: Жакшы болот. Балдар, Асел менен Таалай доскага өз куттуктоолорун жазганча биз сабакты улантып кете берели. Силерге кепке, сүйлөөгө байланыштуу накыл сөздөр таратылып берилген. Азыр силер, алардын ичинен өзүңөргө жаккандарын жаттап алып, эмне үчүн жагып калгандыгын түшүндүрүп берүүгө тийишсиңер. Бул тапшырманы ким аткаргысы келет?

Илгиз: Мен айтып көрөйүн. Биринчи эле биздин сабактын аты болгон «Жакшы ойлосоң – жакшы сүйлөйсүң» деген макал жакты. Муну жаттап алдым. Анткени бул макалда кандай кылганда жакшы, сылык, орундуу сүйлөйбүз деген суроого кыска жооп берилген. Чындыгында эле жакшы сүйлөш үчүн алдын ала жакшы ойлонуп, талдап, сөздөрдү тактап алышыбыз зарыл. Жакшы сүйлөөрүбүзгө ишендим. Мен ар дайым жакшы

сүйлөөгө аракет кылам. Ошондой эле жана Майрамкүл айткан «Сиз деген сылык сөз, сен деген сенек сөз» деген макал жакты. Анткени, ата-энеме, ага-эжслериме, жакын адамдарыма улуу экендигине карабай «сен» деп кайрылуу чындыгында эле макалда айтылгандай сенектикти, оройлукту, сыйлабагандыкты жана адепсиздикти билдирет деп ойлойм. Ошондуктан мен өзүмдөн улуу адамдардын бардыгына дайыма «сиз» деп кайрылам. Дагы бир мага жакканы «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген макал. Бул дагы абдан жакшы макал деп ойлойм. Бул дагы ойноп, тамашалап сүйлөп жатканда да ойлонуп, талдап сүйлөөнү талап кылат. Баарыбыз бул макалды үйрөнүп алганыбыз, анда айтылган ойду дайыма аткарышыбыз керек деп ойлойм.

Мугалим: Жетишет. Жакшы айттың, Илгиз. Дагы кимге кайсы макалдар жакты?

Айзаада: Мага өзгөчө «Таап сүйлөгөн таттуу сүйлөйт», «Карынын сөзүн капка сал» деген макалдар жакты. Биринчиси, «Жакшы ойлосоң – жакшы сүйлөйсүң» деген макал менен мааниси окшош. Андагы негизги ой таттуу, б.а., жакшы, жагымдуу, сылык сүйлөш үчүн ага керектүү сөздөрдү таап айтуу жөнүндө болуп жатат. Демек, биз учурашууда, коштошууда, куттуктоодо же башка учурларда жакшы сүйлөш үчүн керектүү сөздөрдү билип, таап сүйлөшүбүз керек экен. Мен бүгүнкү сабакта айтылгандарды сөзсүз колдонууга дайыма аракет кылам.

Экинчиси, улуу кишилердин: ата-эненин, мугалимдин, ага-эжелердин айткан акыл-насааттарын, берген билимин, көрсөткөн кеңештерин дайыма эске салып турмушта колдонууга чакырат. Буларды билүүгө биз милдеттүүбүз деп ойлойм.

Мугалим: Жакшы. Айзаадага да рахмат. Балдар, силерге да жаккан макалдар болдубу? (Болду). Абдан жакшы. Аларды унутпай, турмушта колдонуп жүргүлө. Эгерде кимге, кайсы бир макалдын мааниси, ой түшүнүксүз болсо мага кайрылсаңар,

жалпы классыбыз менен кийинки сабактарда чечмелеп, түшүнүп алалы. Макулсунарбы? (Макулбуз). Эми бул плакатка көңүл бургула. Мында бабабыз Жусуп Баласагындын сөздөрү жазылыптыр.

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Дайыма сөздү ойлоп айтуу керек,
Жакшы сөз сокур үчүн көздөй делет.
(Бир окуучу үн чыгара окуйт).

Бул накыл сөздөрдө эмне жөнүндө айтылыш жатат? Кимде кандай ой бар?

Улан: Биринчисинен тил илим жана билим алуу үчүн жакшы окуп, жакшы адам болуп, мыкты адам болуу үчүн негизги керектүү курал экендиги айтылып жатат. Экинчисинде, «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген макалдын маанисине окшош ой айтылды.

Мугалим: Жакшы. Дагы ким кандайча ойлойт?

Эркингүл: Эне тилди жакшы билбесең, аны сүйбөсөң, илим да, билим да ала албайсың, жакшы адам да болбойсуң деген ойду айтып турат деп ойлойм. Экинчиден, салыштыруу менен берген. Б.а., сокур үчүн көз кандай керек болсо адамдар үчүн жакшы сөз да ошндой керек деп түшүнөм.

Мугалим: Бардыгыбыз ушундай түшүнөбүзбү? Жакшы. Балдар, эми доскага, Асел менен Таалайдын куттуктоолоруна көңүл буралы. Биринчи Аселге сөз берели. Ал өз жазгандарын окуп, түшүндүрүп берсин.

Кымбаттуу апа!

Сизди туулган күнүңүз менен чын жүрөктөн куттуктайм. Сизге чың ден-соолук, узак өмүр, бакыт каалайм. Дайыма ден-соолукта болуп, ишиңиз жакшы болсун. Эч качан оорубаңыз. Дайыма биздин жаныбызда болуп жүрүңүз. Дүйнөдөгү бардык жакшы нерселерди сизге арнаймын. Мен дайыма сабагымды жакшы окуп сизге жардам беремин.

Кызыңыз Асел.

Мугалим: Балдар, куттуктоо кандай жазылыптыр, катасы жокпу, карагыла. Туура, катасы жок, жакшы жазылыптыр ээ? Бирок, балдар, бүл куттуктоону дагы жакшыртсак болот, Жакшылап көңүл бургула. Биринчи сүйлөм кандай жазылыптыр? (Жакшы). Экинчи сүйлөмчү? (Жакшы). Мен да ошондой деп ойлойм.. Эми үчүнчү сүйлөмгө жакшылап көңүл бургула. Бул сүйлөмдү бир аз ондосок кандай болот? Анткени мында «ден соолукта болуп» деген сөз дагы кайталанып жатат. Ал ашыкча. Мурунку сүйлөмдө эле ден соолук каалабадык беле. Ошондуктан муну сүйлөмдөн алып салалы. Макулсуңарбы? Жакшы. Ошондо сүйлөмүбүз кандай болуп калат? «Дайыма ишиңиз жакшы болсун» болуп калды ээ. Бул сүйлөмдөгү «жакшы» деген сөздү «ийгиликтүү» деген сөз менен алмаштырсак, оюбуз так болуп, сүйлөм маанисин жактан алда канча кеңип, дааналайт экен. Буга макулсуңарбы? Жакшы. Андан кийин «Эч качан оорубаңыз» деген сүйлөмдү калтыралыбы? Ким кандай ойлойт?

Нурзат: Менин оюмча, ал сүйлөм ашыкча. Аны алып салышыбыз керек.

Мугалим: Туура. Эмне үчүн? Анткени, балдар, экинчи сүйлөмдө эле чың ден соолук каалаганбыз. Ошол эле сүйлөм «оорубаңыз», «оорубай жүрүңүз» деген маанисин билдирип турат. Ошондуктан бул сүйлөмдү алып салалы. Асел өзүң каршы эмессеңби?

Асел: Жок, каршы эмесмин.

Мугалим: Абдан жакшы. Эми, андан кийинки «дайыма биздин жаныбызда болуп жүрүңүз» деген сүйлөмдү да алып таштасак кандай болот?

Асел: Агай, мен ага каршымын. Бул сүйлөм менен мен апабыздын ар дайым биз менен бирге болуусун айткым келген.

Мугалим: Эң туура. Андай болсо, ал сүйлөмдү азыр сен айткандай кылып кайра түзсөк эмне болот?

Асел: Мейли. Анда мындай десекчи: «Апа, ар дайым биз менен бирге болуңуз».

Мугалим: Абдан сонун. Азаматсың, Асел. Анда эмесе бардык оңдоолорду киргизип текстти кайра түзүп чык. Биз ага чейин Таалайдын досуна жазган куттуктоосу менен таанышып туралы. Кана, Таалай өз куттуктоонду окучу.

Досум Аскербек!

Сенин бешинчи классты жакшы бүтүшүң менен куттуктайм! Каникулда жакшы эс алып, ата-энеңе жардам берип кел. Алтынчы класстан кайрадан жолугушканча аман-эсен бол. Досум Аскербек, сага дүйнөдөгү бардык жакшы нерселерди каалайм деп

досуң Таалай.

Мугалим: Балдар, Таалайдын куттуктоосу силерге жактыбы? (Жакты). Силер бул куттуктоодон катта жазылуучу, камтылуучу ойду, маанини байкаган жоксуңарбы? Мисал үчүн, досунуп жакшы эс алуусун, ата-энесине жардам берүүсүн айтуу менен Таалай досуна куттук айтпай эле каалоосун, тилегин айтып жатат го! Булар көбүнчө катта айтылыш керек эле да. Таалай, өзүң айтчы, биз катты эмне үчүн жазчу элек?

Таалай: Катты биз өзүбүздүн жакын адамдарга, туугандарга, досторго алардын ал-акыбалын, окуусун, ишин билип, кабар алыш үчүн жазабыз. Ошондой эле катта өзүбүз жөнүндө да айтып, жакын адамдарыбызга болгон каалообузду, ой-пикирибизди, тилегибизди, мамилебизди билдиребиз.

Мугалим: Туура, Таалай сага бир өтүнүч. Кат жазуу менен куттуктоонун өзгөчөлүктөрүн жакшылап үйрөнүп алгын, макулбу. Бул иш сенин колундан келет, мен ишенем.

Таалай: Макул, сөзсүз үйрөнүп алам.

Мугалим: Отур Таалай. Рахмат. Балдар эми Аселдин куттуктоосунун оңдолгон вариантын (түрүн) окутуп угалы.

(Асел текстти кайра окуйт. Окуучуну отургузуп, мугалим корутундулайт).

Мугалим: Балдар, биз ата-энелерибизди, досторубузду, жакын туугандарыбызды туулган күнү, жаңы жылы же башка майрамдары менен сөзсүз куттукташыбыз керек экен. Биз куттуктоо айтуу менен өзүбүздүн жакшы окуучу экендигибизди, ата-энебизди, досторубузду сыйлап жакшы көрө тургандыгыбызды билдирет экенбиз. Куттуктоо айтууда биз сөзсүз түрдө кыргыз тили сабагынан алган билимибизди пайдаланышыбыз керек экен. Куттуктоону оозеки айтуу аркылуу билдирсек да болот. Ал үчүн алдын ала жакшылап ойлонуп, жакшы сөздөрдү таап, даярданып алышыбыз зарыл экен. Мындан ары мындай иштерди унутпай жасап жүрөбүзбү?

Окуучулар: Унутпайбыз. Дайыма айтабыз.

Мугалим: Абдан жакшы. Мен силерге абдан ишенем. Эми, балдар, жакшы ойлонгондо жакшы сүйлөй тургандыгыбызды далилдей турган оозеки кептин дагы бир түрү бар. Ал диалог деп аталат. Диалог дегенде эмнени түшүнөт элек, ким айтат?

Жылдыз: Мен айтам. Диалог дегенде эки же андан көп адамдардын өз ара сүйлөшүүсүн, пикир алышуусун түшүнөбүз.

Мугалим: Жакшы. Балдар эми тапшырма мындай. Мына менде бир нече карточка бар. Доскага өз каалоосу менен эки окуучу чыгып, каалаган бир карточканы алышат. Ал карточкада эмне жазылса ошол жөнүндө экөө диалог айта беришет. Түшүндүрөбү? Ким ким чыгат?

Аскар: Биз Руслан экөөбүз чыгабыз.

Мугалим: Руслан жана жооп берген. Башкасы чыксын. Жекшен экөөңөр чыксаңар кандай болот?

Жекшен: Макул чыгам.

Мугалим: Абдан жакшы болду. Эми тандаганыңарды алгыла.

Аскар, Жекшен: «Кышкы каникул» экен.

Мугалим: Берилген тема силерге жактыбы? Анда эмесе ойлонгула. Диалог түзүүдө да алдын ала жакшылап ойлонуп алуу зарыл. Суроо берген окуучу да, жооп берген окуучу да ойлонуп сүйлөш керек. Баштай берелиби? Биринчи Аскар үч суроо берип, жооп алат, андан кийин Жекшен үч суроо берип, алым-сабак уюштурат.

Аскар: – Кышкы каникулду кайда өткөрдүң?

Жекшен: – Кышкы каникулда чабан байкеме жардам берип кыштоодо болдум.

Аскар: – Байкеңдин кыштоосу кайсы жерде?

Жекшен: – Байкем короосу менен Жыдык-Көлдө чоң сарайда турат.

Аскар: – Анда сен каникулда китеп окуган эмес турбайсыңбы?

Жекшен: – Чын ал жакта китеп, а түгүл газета-журнал да жок экен. Мен китеп алып барбаганыма өкүндүм.

Мугалим: Жетишет. Ролдорду алмашкыла.

Жекшен: Аскар, сен каникулда кайсы китептерди окудун?

Аскар: Мен каникулда эч жакка барган жокмун. Үйдө болдум. Ошондуктан эки китеп окуп чыктым. «Эр Төштүктү» жана «Кыргыз эл жомокторун» окудум.

Жекшен: «Эр Төштүктү» мен окуй элекмин. Ал китеп жөнүндө айтып берсең.

Аскар: «Эр Төштүк» эпосу мага абдан жакты. Төштүк баатыр сараң атасы Элемандын айынан желмогуз кемпирге туш болуп, жер астына түшүп кетет. Ал жакта көп кыйналып, согушуп, досторду таап, акыры жер үстүнө чыгат экен.

Жекшен: Чын эле кызыктуу экен. Мен да окуп чыкпасам. Сенде ал китеп жокпу? Болсо берип турчу, окуп чыгайын.

Аскар: Менде жок. Бирок китепканада бар. Ошондон ал, мен да китепканадан алып окугам.

Мугалим: Жакшы, балдар, отургула. Убакыттын аздыгына байланыштуу диалог аягына чыкпай калды ээ. Бирок өзүңөрчө

бош убактыңарда каалаган темада диалог уюштуруп, машыксаңар болот. Балдар, сабак аяктап келе жатат. Силерге акын агайыбыз Жалил Садыковдун «Сөз кадыры» деген чыгармасынан 5 куплет жаттап алууга тапшырма берилген. Бул ырдын үч куплети силердин окуу китебинерде да бар. Ал ырда да жакшы сөз сүйлөө жөнүндө айтылат. Жаттап алдыңарбы? Ким жатка, көркөм окуп берет?

Айнура: Мен окуп берем.

Мугалим: Макул, баарыңар көңүл коюп угуп тургула. Айнура айта бер.

Айнура: Сөз кадыры.

Жакшы сөз сүйкүм угулат,
Жакшы сөз күндөн жылуурак.
Жакшы адам сөзгө түшүнөт,
Жакшы адам сөзгө жыгылат.

Айралбай акты караны,
Тамтамдап ойду талааны.
Тажатат, сөзгө түшүнбөй,
Адамдын арсыз-жаманы.

Картаңбы, жашпы, балабы,
Таанылат сөздөн абалы.
Сөздөргө маани берчү экен,
Байкасаң ата-бабаны.

Алардын калды көп макал,
Баарысы алтын сөз макал!
Карасаң бирөөн, мындай дейт:
Карынын сөзүн капка сал».

Бул сөздү угуп жүргөн сөз,
Баарыбыз кулуак түргөн сөз.

А бирок кайдан чыкты экен,
Мынчалык өмүр сүргөн сөз?

Мугалим: Балдар, ыр жактыбы? Бул ырда эмне жөнүндө сөз болуп жатат. Айнура өзүң айтчы?

Айнура: Бул ырда да жакшы сүйлөө, сөздү туура таап, орундуу айтуу жөнүндө, айтылган сөздү туура түшүнүү тууралуу айтылып жатат.

Мугалим: Дагы эмне жөнүндө айтылып жатат? Ким айтат?

Тилек: Дагы, «Карынын сөзүн капка сал» деген макал жөнүндө жана анын эмне үчүн ушундайча айтылып калгандыгы жөнүндө айтылып жатат.

Мугалим: Эң жакшы. Жана Айзаада бизге бул макалдын маанисин жакшы түшүндүрүп берген ээ. Унуткан жоксуңарбы. Жакшы. Бул ырда, Тилек туура айткандай, ошол макалдын кантип пайда болгондугу жөнүндө суроо берилиптир. Берилген суроого акын өзү ушул эле ырында жакшы жооп берген. Аны билиш үчүн биз беш куплетин жаттап алган ырды толук окуп чыгышыбыз керек. Өз бет алдыңарча окуп келип, айтып бересиңерби?

Окуучулар: Окуп келебиз. Айтып беребиз.

Мугалим: Макулдаштык. Ырдын толук тексттин мына бул китептен тапсаңар болот (китеп көрсөтүлөт). Китептин аты «Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы» деп аталат. Бул китепти таап окусаңар, анда көп кызыктуу ырлар бар.

Эми балдар, бүгүнкү «Жакшы ойлосоң – жакшы сүйлөйсүң» деп аталган ачык сабагыбыз аяктап калды. Бардыгыңар сабакка жакшы даярданып келипсиңер. Рахмат. Бирок, балдар, эң негизгиси бүгүнкү айтылгандарды дайыма унутпай, ар дайым колдонуп, сылык сүйлөп жүргүлө. Эгерде биз жакшы ойлонуп, жакшы сүйлөсөк, ар дайым адептүү, тарбиялуу, кичи пейил, ата-эненин, мугалимдердин, улуулардын айткандарын угуп жүрсөк, эң мыкты балдардан болот экенбиз. Түшүндүрөбү? Бүгүн биз негизинен учурашуу, коштошуу жана куттуктоо боюнча алган

билимдерибизди келген меймандарга көрсөттүк. Балдар, сабак аяктап баратат. Биз эч нерсе унуткан жокпузбу? Ойлонгулачы:

Жекшен: Келген меймандар менен коштошуубуз керек.

Мугалим: Абдан туура. А эгерде мындай кылсак кандай болот? Жөн эле коштошуп койбой, ата-энелерибизге, мугалимдерге, меймандарга ыраазычылыгыбызды билдирип, каалоо-тилегибизди айтып, убада берсек болобу?

Окуучулар: Болот, болот.

Мугалим: Анда бул жооптуу тапшырманы кимге беребиз?

Окуучулар: Жылдызга.

Мугалим: Каршы эмесмин. Сөз Жылдызда.

Жылдыз: Урматтуу ата-энелер, агай-эжейлер жана кадырлуу меймандар! Сиздерди бүгүн биздин ачык сабакка катышып бергениңиздер үчүн терең ыраазычылыгыбызды билдирип, рахмат айтабыз. Ден соолукта болуп, ишиниздер ийгиликтүү болсун. Биздин кыргыз тил сабагына көп-көп катышып туруунуздарды суранабыз. Биз, бүгүнкүдөй эле кыргыз тил сабагын жакшы окуп, эне тилибизди сүйүп, жакшы сүйлөөгө, жакшы жүрүүгө убадабызды беребиз. Дагы бир жолу Сиздерге чоң рахмат! Жакшы барыңыздар, саламатта болуңуздар.

Мугалим: Балдар, силерге да чоң рахмат.

Сабак соңуна чыгат. (Эгерде ачык сабактын аягында чакырылган меймандардын, айрыкча ата-эне же айылдын кадырлуу адамдарынан да бир-эки сөз сүйлөп, сабакка болгон жеке көз карашын, баасын, каалоо-сунушун айтса, сабактын эффективдүүлүгү мындан да арта түшөөрү байкалды. Ага жетиш үчүн сабакка камтылган материалдарды кыскартуу керек же сабактын мөөнөтүн узартуу зарыл. Биздин пикирде, экинчи вариант ылайыктуу).

Экинчиси, улуу кишилердин: ата-эненин, мугалимдин, ага-эжелердин айткан акыл-насааттарын, берген билимин,

көрсөткөн кеңештерин дайыма эске салып турмушта колдонууга чакырат. Буларды билүүгө биз милдеттүүбүз деп ойлойм.

Мугалим: Жакшы. Айзаадага да рахмат. Балдар, силерге да жаккан макалдар болдубу? (Болду). Абдан жакшы. Аларды унутпай, турмушта колдонуп жүргүлө. Эгерде кимге, кайсы бир макалдын мааниси, ой түшүнүксүз болсо мага кайрылсаңар, жалпы классыбыз менен кийинки сабактарда чечмелеп, түшүнүп алалы. Макулсунарбы? (Макулбуз). Эми бул плакатка көңүл бургула. Мында бабабыз Жусуп Баласагындын сөздөрү жазылыптыр.

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Дайыма сөздү ойлоп айтуу керек,
Жакшы сөз сокур үчүн көздөй делет.
(Бир окуучу үн чыгара окуйт).

Бул накыл сөздөрдө эмне жөнүндө айтылыш жатат? Кимде кандай ой бар?

Улан: Биринчисинен тил илим жана билим алуу үчүн жакшы окуп, жакшы адам болуп, мыкты адам болуу үчүн негизги керектүү курал экендиги айтылып жатат. Экинчисинде, «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» дсген макалдын маанисине окшош ой айтылды.

Мугалим: Жакшы. Дагы ким кандайча ойлойт?

Эркингүл: Эне тилди жакшы билбесең, аны сүйбөсөң, илим да, билим да ала албайсың, жакшы адам да болбойсун деген ойду айтып турат деп ойлойм. Экинчиден, салыштыруу менен берген. Б.а., сокур үчүн көз кандай керек болсо адамдар үчүн жакшы сөз да ошндой керек деп түшүнөм.

Мугалим: Бардыгыбыз ушундай түшүнөүзбү? Жакшы. Балдар, эми доскага, Асел менен Таалайдын куттуктоолоруна көңүл буралы. Биринчи Аселге сөз берели. Ал өз жазгандарын окуп, түшүндүрүп берсин.

Кымбаттуу апа!

Сизди туулган күнүңүз менен чын жүрөктөн куттуктайм. Сизге чың ден-соолук, узак өмүр, бакыт каалайм. Дайыма ден-соолукта болуп, ишиңиз жакшы болсун. Эч качан оорубаңыз. Дайыма биздин жаныбызда болуп жүрүңүз. Дүйнөдөгү бардык жакшы нерселерди сизге арнаймын. Мен дайыма сабагымды жакшы окуп сизге жардам беремин.

Кызыңыз Асел.

Мугалим: Балдар, куттуктоо кандай жазылыптыр, катасы жокпу, карагыла. Туура, катасы жок, жакшы жазылыптыр ээ? Бирок, балдар, бул куттуктоону дагы жакшыртсак болот, Жакшылап көңүл бургула. Биринчи сүйлөм кандай жазылыптыр? (Жакшы). Экинчи сүйлөмчү? (Жакшы). Мен да ошондой деп ойлойм.. Эми үчүнчү сүйлөмгө жакшылап көңүл бургула. Бул сүйлөмдү бир аз оңдосок кандай болот? Анткени мында «ден соолукта болуп» деген сөз дагы кайталанып жатат. Ал ашыкча. Мурунку сүйлөмдө эле ден соолук каалабадык беле. Ошондуктан муну сүйлөмдөн алып салалы. Макулсуңарбы? Жакшы. Ошондо сүйлөмүбүз кандай болуп калат? «Дайыма ишиңиз жакшы болсун» болуп калды ээ. Бул сүйлөмдөгү «жакшы» деген сөздү «ийгиликтүү» деген сөз менен алмаштырсак, оюбуз так болуп, сүйлөм маанисин жактан алда канча кеңип, дааналайт экен. Буга макулсуңарбы? Жакшы. Андан кийин «Эч качан оорубаңыз» деген сүйлөмдү калтыралыбы? Ким кандай ойлойт?

Нурзат: Менин оюмча, ал сүйлөм ашыкча. Аны алып салышыбыз керек.

Мугалим: Туура. Эмне үчүн? Анткени, балдар, экинчи сүйлөмдө эле чың ден соолук каалаганбыз. Ошол эле сүйлөм «оорубаңыз», «оорубай жүрүңүз» деген маанини билдирип турат. Ошондуктан бул сүйлөмдү алып салалы. Асел өзүң каршы эмессинби?

Асел: Жок, каршы эмесмин.

Мугалим: Абдан жакшы. Эми, андан кийинки «дайыма биздин жаныбызда болуп жүрүңүз» дегеп сүйлөмдү да алып таштасак кандай болот?

Асел: Агай, мен ага каршымып. Бул сүйлөм менен мен апабыздын ар дайым биз менен бирге болуусун айткым келген.

Мугалим: Эң туура. Андай болсо, ал сүйлөмдү азыр сен айткандай кылып кайра түзсөк эмне болот?

Асел: Мейли. Анда мындай десекчи: «Апа, ар дайым биз менен бирге болуңуз».

Мугалим: Абдан сонун. Азаматсың, Асел. Анда эмесе бардык оңдоолорду киргизип текстти кайра түзүп чык. Биз ага чейин Таалайдын досуна жазган куттуктоосу менен таанышып туралы. Кана, Таалай өз куттуктоонду окучу.

Досум Аскербек!

Сенин бешинчи классты жакшы бүтүшүң менен куттуктайм! Каникулда жакшы эс алып, ата-энеңе жардам берип кел. Алтынчы класстан кайрадан жолугушканча аман-эсен бол. Досум Аскербек, сага дүйнөдөгү бардык жакшы нерселерди каалайм деп

досуң Таалай.

Мугалим: Балдар, Таалайдын куттуктоосу силерге жактыбы? (Жакты). Силер бул куттуктоодон катта жазылуучу, камтылуучу ойду, маанини байкаган жоксуңарбы? Мисал үчүн, досунуп жакшы эс алуусун, ата-энесине жардам берүүсүн айтуу менен Таалай досуна куттук айтпай эле каалоосун, тилегин айтып жатат го! Булар көбүнчө катта айтылыш керек эле да. Таалай, өзүң айтчы, биз катты эмне үчүн жазчу элек?

Таалай: Катты биз өзүбүздүн жакын адамдарга, туугандарга, досторго алардын ал-акыбалын, окуусун, ишин билип, кабар алыш үчүн жазабыз. Ошондой эле катта өзүбүз жөнүндө да айтып, жакын адамдарыбызга болгон каалообузду, ой-пикирибизди, тилегибизди, мамилебизди билдиребиз.

Мугалим: Туура, Таалай сага бир өтүнүч. Кат жазуу менен куттуктоонун өзгөчөлүктөрүн жакшылап үйрөнүп алгын, макулбу. Бул иш сенин колундан келет, мен ишенем.

Таалай: Макул, сөзсүз үйрөнүп алам.

Мугалим: Отур Таалай. Рахмат. Балдар эми Аселдин куттуктоосунун оңдолгон вариантын (түрүн) окутуп угалы. (Асел текстти кайра окуйт. Окуучуну отургузуп, мугалим корутундулайт).

Мугалим: Балдар, биз ата-энелерибизди, досторубузду, жакын туугандарыбызды туулган күнү, жаңы жылы же башка майрамдары менен сөзсүз куттукташыбыз керек экен. Биз куттуктоо айтуу менен өзүбүздүн жакшы окуучу экендигибизди, ата-энелерибизди, досторубузду сыйлап жакшы көрө тургандыгыбызды билдирет экенбиз. Куттуктоо айтууда биз сөзсүз түрдө кыргыз тили сабагынан алган билимибизди пайдаланышыбыз керек экен. Куттуктоону оозеки айтуу аркылуу билдирсек да болот. Ал үчүн алдын ала жакшылап ойлонуп, жакшы сөздөрдү таап, даярданып алышыбыз зарыл экен. Мындан ары мындай иштерди унутпай жасап жүрөбүзбү?

Окуучулар: Унутпайбыз. Дайыма айтабыз.

Мугалим: Абдан жакшы. Мен силерге абдан ишенем. Эми, балдар, жакшы ойлонгондо жакшы сүйлөй тургандыгыбызды далилдей турган оозеки кептин дагы бир түрү бар. Ал диалог деп аталат. Диалог дегенде эмнени түшүнөт элек, ким айтат?

Жылдыз: Мен айтам. Диалог дегенде эки же андан көп адамдардын өз ара сүйлөшүүсүн, пикир алышуусун түшүнөбүз.

Мугалим: Жакшы. Балдар эми тапшырма мындай. Мына менде бир нече карточка бар. Доскага өз каалоосу менен эки окуучу чыгып, каалаган бир карточканы алышат. Ал карточкада эмне жазылса ошол жөнүндө экөө диалог айта беришет. Түшүндүрөбү? Ким ким чыгат?

Аскар: Биз Руслан экөөбүз чыгабыз.

Мугалим: Руслан жана жооп берген. Башкасы чыксын. Жекшен экөөңөр чыксаңар кандай болот?

Жекшен: Макул чыгам.

Мугалим: Абдан жакшы болду. Эми тандаганыңарды алгыла.

Аскар, Жекшен: «Кышкы каникул» экен.

Мугалим: Берилген тема силерге жактыбы? Анда эмесе ойлонула. Диалог түзүүдө да алдын ала жакшылап ойлонуп алуу зарыл. Суроо берген окуучу да, жооп берген окуучу да ойлонуп сүйлөш керек. Баштай берелиби? Биринчи Аскар үч суроо берип, жооп алат, андан кийин Жекшен үч суроо берип, алым-сабак уюштурат.

Аскар: – Кышкы каникулду кайда өткөрдүң?

Жекшен: – Кышкы каникулда чабан байкеме жардам берип кыштоодо болдум.

Аскар: – Байкеңдин кыштоосу кайсы жерде?

Жекшен: – Байкем короосу менен Жыдык-Көлдө чоң сарайда турат.

Аскар: – Анда сен каникулда китеп окуган эмес турбайсыңбы?

Жекшен: – Чын ал жакта китеп, а түгүл газета-журнал да жок экен. Мен китеп алып барбаганыма өкүндүм.

Мугалим: Жетишет. Ролдорду алмашкыла.

Жекшен: Аскар, сен каникулда кайсы китептерди окудун?

Аскар: Мен каникулда эч жакка барган жокмун. Үйдө болдум. Ошондуктан эки китеп окуп чыктым. «Эр Төштүктү» жана «Кыргыз эл жомокторун» окудум.

Жекшен: «Эр Төштүктү» мен окуй элекмин. Ал китеп жөнүндө айтып берсең.

Аскар: «Эр Төштүк» эпосу мага абдан жакты. Төштүк баатыр сараң атасы Элемандын айынан желмогуз кемпирге туш болуп, жср астына түшүп кетет. Ал жакта көп кыйналып, согушуп, досторду таап, акыры жер үстүнө чыгат экен.

Жекшен: Чын эле кызыктуу экен. Мен да окуп чыкпасам. Сенде ал китеп жокпу? Болсо берип турчу, окуп чыгайын.

Аскар: Менде жок. Бирок китепканада бар. Ошондон ал, мен да китепканадан алып окугам.

Мугалим: Жакшы, балдар, отургула. Убакыттын аздыгына байланыштуу диалог аягына чыкпай калды ээ. Бирок өзүңөрчө бош убактыңарда каалаган темада диалог уюштуруп, машыксаңар болот. Балдар, сабак аяктап келе жатат. Силерге акын агайыбыз Жалил Садыковдун «Сөз кадыры» деген чыгармасынан 5 куплет жаттап алууга тапшырма берилген. Бул ырдын үч куплети силердин окуу китебиңерде да бар. Ал ырда да жакшы сөз сүйлөө жөнүндө айтылат. Жаттап алдыңарбы? Ким жатка, көркөм окуп берет?

Айнура: Мен окуп берем.

Мугалим: Макул, баарыңар көңүл коюп угуп тургула. Айнура айта бер.

Айнура: Сөз кадыры.

Жакшы сөз сүйкүм угулат,

Жакшы сөз күндөн жылуурак.

Жакшы адам сөзгө түшүнөт,

Жакшы адам сөзгө жыгылат.

Айралбай акты караны,

Тамтамдап ойду талааны.

Тажатат, сөзгө түшүнбөй,

Адамдын арсыз-жаманы.

Картаңбы, жашпы, балабы,

Таанылат сөздөн абалы.

Сөздөргө маани берчү экен,

Байкасак ата-бабаны.

Алардын калды көп макал,
Баарысы алтын сөз макал!
Карасаң бирөөн, мындай дейт:
Карынын сөзүн капка сал».

Бул сөздү угуп жүргөн сөз,
Баарыбыз кулуак түргөн сөз.
А бирок кайдан чыкты экен,
Мынчалык өмүр сүргөн сөз?

Мугалим: Балдар, ыр жактыбы? Бул ырда эмне жөнүндө сөз болуп жатат. Айнура өзүң айтчы?

Айнура: Бул ырда да жакшы сүйлөө, сөздү туура таап, орундуу айтуу жөнүндө, айтылган сөздү туура түшүнүү тууралуу айтылып жатат.

Мугалим: Дагы эмне жөнүндө айтылып жатат? Ким айтат?

Тилек: Дагы, «Карынын сөзүн капка сал» деген макал жөнүндө жана анын эмне үчүн ушундайча айтылып калгандыгы жөнүндө айтылып жатат.

Мугалим: Эң жакшы. Жана Айзаада бизге бул макалдын маанисин жакшы түшүндүрүп берген ээ. Унуткан жоксуңарбы. Жакшы. Бул ырда, Тилек туура айткандай, ошол макалдын кантип пайда болгондугу жөнүндө суроо берилиптир. Берилген суроого акын өзү ушул эле ырында жакшы жооп берген. Аны билиш үчүн биз беш куплетин жаттап алган ырды толук окуп чыгышыбыз керек. Өз бет алдыңарча окуп келип, айтып бересиңерби?

Окуучулар: Окуп келебиз. Айтыш беребиз.

Мугалим: Макулдаштык. Ырдын толук тексттин мына бул китептен тапсаңар болот (китеп көрсөтүлөт). Китептин аты «Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы» деп аталат. Бул китепти таап окусаңар, анда көп кызыктуу ырлар бар.

Эми балдар, бүгүнкү «Жакшы ойлосоң – жакшы сүйлөйсүң» деп аталган ачык сабагыбыз аяктап калды. Бардыгыңар сабакка

жакшы даярданып келипсизер. Рахмат. Бирок, балдар, эң негизгиси бүгүнкү айтылгандарды дайыма унутпай, ар дайым колдонуп, сылык сүйлөп жүргүлө. Эгерде биз жакшы ойлонуп, жакшы сүйлөсөк, ар дайым адептүү, тарбиялуу, кичи пейил, ата-эненин, мугалимдердин, улуулардын айткандарын угуп жүрсөк, эң мыкты балдардан болот экенбиз. Түшүндүрөбү? Бүгүн биз негизинен учурашуу, коштошуу жана куттуктоо боюнча алган билимдерибизди келген меймандарга көрсөттүк. Балдар, сабак аяктап баратат. Биз эч нерсе унуткан жокпузбу? Ойлонгулачы:

Жекшен: Келген меймандар менен коштошуубуз керек.

Мугалим: Абдан туура. А эгерде мындай кылсак кандай болот? Жөн эле коштошуп койбой, ата-энелерибизге, мугалимдерге, меймандарга ыраазычылыгыбызды билдирип, каалоо-тилегибизди айтып, убада берсек болобу?

Окуучулар: Болот, болот.

Мугалим: Анда бул жооптуу тапшырманы кимге беребиз?

Окуучулар: Жылдызга.

Мугалим: Каршы эмесмин. Сөз Жылдызда.

Жылдыз: Урматтуу ата-энелер, агай-эжейлер жана кадырлуу меймандар! Сиздерди бүгүн биздин ачык сабакка катышып бергениңиздер үчүн терең ыраазычылыгыбызды билдирип, рахмат айтабыз. Ден соолукта болуп, ишиниздер ийгиликтүү болсун. Биздин кыргыз тил сабагына көп-көп катышып турууңуздарды суранабыз. Биз, бүгүнкүдөй эле кыргыз тил сабагын жакшы окуп, эне тилибизди сүйүп, жакшы сүйлөөгө, жакшы жүрүүгө убадабызды беребиз. Дагы бир жолу Сиздерге чоң рахмат! Жакшы барыңыздар, саламатта болуңуздар.

Мугалим: Балдар, силерге да чоң рахмат.

Сабак соңуна чыгат. (Эгерде ачык сабактын аягында чакырылган меймандардын, айрыкча ата-эне же айылдын кадырлуу адамдарынан да бир-эки сөз сүйлөп, сабакка болгон жеке көз карашын, баасын, каалоо-сунушун айтса, сабактын

эффективдүүлүгү мындан да арта түшөөрү байкалды. Ага жетиш үчүн сабакка камтылган материалдарды кыскартуу керек же сабактын мөөнөтүн узартуу зарыл. Биздин пикирде, экинчи вариант ылайыктуу).

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун методологиялык маселелери дидактика менен тыгыз байланышта аныкталып, чечилет.

Окутуунун педагогикалык процесс катары табияты, маани-маңызы дидактикада алда канча такталат, конкреттешет. Дидактика окутуу, билим берүү, алардын максаты, мазмуну, методдору, каражаттары, уюштурулушу, системалары, жетишкен ийгилик-натыйжалары тууралуу изилдөө жүргүзүүчү педагогиканын бөлүгү катары окутууну катеогрияларга бөлүп, иликтейт. Дидактиканын негизги категорияларын бөлүп көрсөтүү, алар жөнүндө жыйынтыктуу түшүндүрмөлөрдү берүү окутуу процессин толук түшүнүүгө шарт түзөт.

Берүү, туюндуруу (преподавание) – окутуунун максатын тумушка ашыруудагы педагогдун ишмердиги. Ал билимдерди өздөштүрүүнү, андап-билүүнү жана практикада колдонууга даярдыкты камсыз кылат.

Окуу – таанып-билүүнүн, көнүгүүнүн жана ээ болгон тажрыйбалардын негизинде ишмердиктин өнүккөн түрлөрү, формалары пайда болгон процесс.

Окутуу – коюлган максатка жетүү үчүн болгон педагог менен окуучунун алдын-ала пландаштырылган биргелешкен иш-аракети.

Билим берүү – окутуу процессинде алынган билим, билгичтик, көндүмдөрдүн жана ой жүгүртүүнүн системасы.

Билим – таанып-билүү, өздөштүрүүнүн окуучу ээ болгон жыйындысы.

Билгичтик – алынган билимдерди турмушта колдонуу жөндөмдүүлүгүнүн жыйындысы.

Көндүм – билгичтик жогорку деңгээлде колдонулушу, аны өркүндөтүү.

Окутуунун максаты – окутуу умтулган, ага бардык күч-аракетин жумшаган натыйжа.

Окутуунун мазмуну – окуучулар окуу процессинде ээ болуучу илимий маалыматтардын, практикалык билгичтик, көндүмдөрдүн, ой жүгүртүүлөрдүн системасы.

Окутуунун формасы – окуу процессинин жүрүшүнүн ыгы, ички маңыздын, логиканын жана мазмундун оболочкасы. Форма окуучулардын санына, окутуунун ордуна жана мезгилине, анын жүрүшүнө ж.б. байланыштуу болот.

Метод – окутуунун максат, милдетине жетүүнүн жолу, ыгы.

Окутуунун каражаты – окуу процессин уюштуруунун предметтик жагы. Каражатка педагогдун кеби (сүйлөөсү), анын чеберчилигинен тартып, окуу китептери, көнүгүүлөр жыйнактары, класстык жабдыктарга чейин кирет.

Окутуунун натыйжасы – окутуу процесси умтулган, жеткен чек, коюлган максаттын ишке ашуу деңгээли.

Окутуу процессинин табиятын кыргыз тилин окутуу менен бирдикте кароо үчүн жалпы билим берүү системасындагы кыргыз тилин окутуунун ордун, аны окутуунун максат-милдетин жана структура менен мазмунун аныктоо зарыл.

Кыргыз тилинин жалпы билим берүү системасындагы алган орду жана мааниси, барыдан мурда, тил сүйлөшүү процессинин негизги каражаты болгондугу менен шартталат. Эне тил карым-катнаш жасоонун негизги куралы болуу менен бирге эле социалдык тажрыйбаларды муундан-муунга берүүнүн каражаты катары адамдардын өзүн-өзү таанып-билүүсүндө өзгөчө роль ойногон, улуттук, жалпы адамзаттык маданиятты, тарыхты, каада-салттарды таанып-билүүнүн жана сактоонун маанилүү булагы жана каражаты, көркөм дөөлөттөрдүн негизги материалы да болуп саналат. Д.И.Буслаевдин сөзү менен

айтканда, «родной язык есть неистощимая сокровищница всего духовного бытия человечества...» (Д.И.Буслаев, 1991, 15).

Кыргыз тили жалпы билим берүү системасындагы негизги предмет катары өзүн-өзү таанып-билүүнүн, улуттук улуу руханий байлыктарды алуунун соолбос булагы, логикалык ой жүгүртүүнүн, адеп-ахлактык, эстетикалык-этикалык жана коммуникативдик билгичтик, көндүмдөрдү калыптандырып өнүктүрүүчү эң кубаттуу, эң ийкемдүү куралы болуп саналат. Окуучулардын эне тилин өздөштүрүү деңгээли башка предметтерди окуп-үйрөнүүгө түздөн-түз таасир этип, алар менен бекем биримдикте каралат. Эне тил окуучунун коомго болгон мамилесин, көңүл буруусун, кызыгуусун өркүндөтүүгө да өбөлгө түзүүчү күчкө эгедер. Тилдин коомдук, социалдык функцияларынын активдешүүсү менен эне тилин окутуунун мааниси да жогорулайт. Кыргыз тилинин мамлекеттик статус алуусу менен аны окутууга коюлган талаптар да өзгөрүлдү.

Кыргыз тилин окутуунун социалдык-турмуштук, коомдук суроо-талаптары жогорулоо менен бирге эле аны эне тил катары окутуп-үйрөтүү улуттук, мамлекеттик мааниге ээ болуп, кыргыз тилин кыргыз жаштарына мезгил талаптарына шайкеш окутуу, аны урматтоого, ыйык тутууга, баалоого, колдонууга көнүктүрүү мамлекеттин, улуттун келечеги менен бирдикте карала баштады. Кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикалык негиздерин инновациялабоо, ага эскиче мамиле кылуу, окутуунун технологияларын азыркы талаптарга ылайык иштеп чыкпоо «кыргыз» атын алып жүргөн мамлекеттин негизине, «кыргыз» деп аталган улуттун эртеңки улуттук коопсуздугуна коркунуч алып келүүгө гана өбөлгө түзөт.

Кыргыз тилин окутуу аны предмет катары үйрөтүүнүн алкагынан чыгып, өзүн, өз тарыхын, маданиятын, рухун таанып-билүүнүн булагы болушу, азыркы турмуштун талаптарына, өспүрүмдүн керектөө-зарылдыгына жооп бергидей деңгээлде окутулушу керек болду.

Тилди окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарда анын руханий адеп-ахлактык, маданий жактарына өзгөчө маани бериле баштады. «Тил, – деп жазат Т.М.Воителева, – маданияттын формасы катары эмес, аны билдирүүнүн негизги каражатын, кызматын аткарат, бардык материалдык баалуулуктарды түзүүнүн материалдык базасы, информацияларды топтоонун, сактоонун жана берүүнүн куралы» (Т.М.Воителева. – 2006, 32). Маданият, маданияттуулук тууралуу кам көрүү, аны калыптандырууга, өнүктүрүп-өркүндөтүүгө болгон аракеттердин бардыгы тил аркылуу ишке ашырылат. Эне тилин окутууда бул маселеге өзгөчө көңүл буруунун зарылдыгы жогорку жагдайлар менен аныкталат. Орус тилин окутууну маданият таануу менен байланышта жүргүзүүнүн маанисин Е.А.Быстрова мындайча түшүндүрөт: «Основная направленность культуроведческого аспекта-осознание учащимся феномена русского языка, его богатства, самобытности, национального своеобразия. Основные цели его – развитие духовно-нравственного мира школьника, национально личностного самосознания, осознания учащимся многообразия духовного и материального мира, признания и понимания ими ценностей другой культуры, уважение к ней» (Е.А.Быстрова. – 2004, 153).

Жыйынтыгында, тилди окутуунун максаты – инсандын таламдарына учурдагы социалдык суроо-талаптарга, зарылдыктарга, лингвистика, педагогика, психология илимдеринин өнүгүш деңгээлине, тилди окутуу методикасынын тыянак-сунуштарына карата аныкталуучу татаал социалдык талап. Бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутуунун негизги максаты – окуучулардын (өспүрүмдөрдүн) кеп ишмердигин (сүйлөөсүн) жакшыртуу, өркүндөтүү.

Белгиленген бул максат толугу менен жаңы талап эмес. Ал лингвистика, этнолингвистика, педагогика, этнопедагогика, психология жана методика илимдеринин соңку талаптарына,

билим берүүгө, анын ичинде, эне тилин окутууга коюлуп жаткан коомдук-социалдык суроо-талаптарга, кыргыз тилин окутуу боюнча иштелип чыккан мыйзамга, мамлекеттик стандартка таянуу менен эң соңку мезгилге чейин белгиленип келген максаттарды жалпылаштыруу, конкреттештирүү менен аныкталды. Кыргыз тилин окутуу боюнча кабыл алынган мамлекеттик стандартта эне тилин окутууну адам ишмердиги, адеп-ахлак, таалим-тарбия менен ажырагыс биримдикте карап, биринчи орунга коммуникативдик (пикир алышуучулук) жөндөмдүүлүктү коёт. Ал эми азыркы орто мектептерде колдонулуп жаткан окуу программасында кыргыз тилин окутуунун максаты тогуз пункт аркылуу берилген. Биздин пикирибизче, максатты мынчалык майдалап бир нече пункттар менен берүү окутуу ишин татаалдаштырып, эне тилин окутуунун негизин, болгондо да логикалык негизин так аныктап алууга жолтоо болот. Максат мүмкүн болушунча кыска, так жана конкреттүү болушу шарт. Ал эми максаттын толук чечмелениши же ага жетүүнүн жол-жоболору, талаптары окутуунун милдетинде ажыратылып (бирок логикалык бүтүндүк бузулбастан) берилиши талапка ылайык.

«Эне тилин окутуунун негизги максаты эмне үчүн кеп ишмердигин калыптандыруу эмес, үйрөтүү эмес?» деген суроо туулат. Максат жакшыртууга, өркүндөтүүгө негизделгендиги, багытталгандыгы төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт.

Дидактика, жалпы эле педагогика, окуу предметтерин эки группага бөлүп, биринчисин «информация берүүчүлөр», ал эми экинчисин «өнүктүрүүчүлөр» деп карайт. Биринчи группа тарых, физика, химия, адабият ж.б. предметтер кирсе, экинчи группа математика, черчения, дене тарбия сыяктуу предметтер менен бирге эле тил да кирет. Натыйжада, эне тил предметин окутуу, барыдан мурда, өнүктүрүүчү, өркүндөтүүчү функцияны аткарат. Ошондой эле эне тилин окутуунун спецификалык өзгөчөлүгү анын өзүнчө предмет болгону менен гана эмес,

башка көпчүлүк предметтерди окутуунун каражаты болгондугу менен да түшүндүрлөт. Демек, эне тил сабагы, барыдан мурда, өнүктүрүүчү, өркүндөтүүчү милдетти аткарышы керек. «... мектеп окуучулары эне тил сабагында грамматиканы өздөштүрүү менен кошо улуттук менталитеттин базасында мыкты, маданияттуу сүйлөй билүүгө жана өз оюн мыкты жаза билүүгө үйрөнүшү зарыл. Эне тил сабагы окуучуга ар кандай турмуштук чөйрөлөрдө, жагдай-шарттарда, кимдер менен кандай сүйлөшүүнүн стандарттуу жана стандарттуу эмес негиздерин, информация алмашуунун мотивдерин, этномаданиятын, логикасын, тактика, стратегиясын, нормативин жана саясатын, туюндурулган текстти толук түшүүнүнүн, иликтеп кабыл алуунун механизмдерин, жөрөлгөлөрүн үйрөтүшү зарыл» (Т.С.Маразыков. – 2005, 6). Биз эне тилин окутууну системалардын системасын окутуу деп карайбыз. Тил жана анын грамматикасы (лингвистика), сүйлөшүү (кеп) жана текст – өз-өзүнчө системалар. Окутуу процессинин негизин сүйлөшүү (кепти) өркүндөтүү маселеси түзүп, грамматика жана текст анын теориялык жана натыйжалык булак-каражаттары болушу алгылыктуу деп эсептейбиз. (Системалардын системасы катары окутуу тууралуу окутуунун дидактикалык принциптерин аныктоодо кеңири айтылат).

Кеп ишмердиги – өз ичине бир нече түрлөрдү (сүйлөө, угуу, жазуу, окуу) камтыган татаал кубулуш. Эне тилин окутуу ошол тилдик-кептик татаал кубулуштун теориялык жана практикалык маселелерин окуучуларга мүмкүн болушунча толук жеткирүүгө багытталат.

Кеп ишмердиги (сүйлөшүү) тууралуу соңку илимий маалыматтарга таянуу менен төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

– сүйлөшүү ишмердиги жалпы адам ишмердигинин ажырагыс составдык бөлүгү;

- башка ишмердиктердин жаралуу, калыптануу, өнүгүү процессинин өбөлгөсү;
- адамдын инсан катары, коомдун мүчөсү катары өнүгүүсүнүн зарыл шарты;
- адамдардын өз ара карым-катнаш жасоосунун негизги куралы;
- информация алмашууга (алуу, берүүгө) негиз болгон кубулуш;
- окуучулардын тил боюнча ээ болуучу билим, билгичтик жана көндүмдөрүнүн негизи;
- лингвистикалык-теориялык маалыматтарды алуунун булагы;
- ой жүгүртүү, таанып-билүү ишмердиги;
- маданиятка, маданияттуулукка ээ болуунун булагы;
- өзүн инсан катары, белгилүү бир улуттун өкүлү катары таанып-билүүнүн булагы;
- улуттук, жалпы адамзаттык көркөм дөөлөттөрдү, баалуулуктарды өздөштүрүүнүн булагы;
- коомдун талаптарына ылайык жүрүш-турушту, мамилелерди калыптандыруучу процесс;
- турмуштук-коомдук ишмердикти, максатты аныктоонун жана турмушка ашыруунун куралы;
- инсандык мыкты сапатка (адистик, ыймандык, адеп-ахлактык, спорттук, коомдук ж.б.) жетишүүнүн, ээ болуунун өбөлгөсү;
- сүйлөшүүнүн өзүн баалоочу, өркүндөтүүчү процесс;
- социалдык тажрыйбаларды алуу, өзүнө сиңирүү, колдонуу;
- тил системасын өз мыйзамченемине ылайык аракетке келтирүү;
- тилдин байланыш куралы катары иштетилиши, реализацияланышы ж.б.

Кыргыз тилин окутуу боюнча коюлган максатты турмушка ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу зарыл:

– тилдин адам турмуш-тиричилигиндеги, коомдук ишмердигиндеги орду жана ролун так билүүгө үйрөтүү;

– тил жана кеп, тил жана аң-сезим, тил жана ойлоо, тил жана таанып-билүү, тил жана маданият, тил жана ишмердүүлүктүн ажырагыс биримдигин жеткилең түшүндүрүү;

– эне тил жөнүндө элдик тил илиминин (этнолингвистиканын) көөнөргүс байлык-мурастарын окуучуларга мүмкүн болушунча көбүрөөк берүү;

– эне тилиндеги көркөм дөөлөттөрдү, байлыктарды окуучулардын өздөштүрүүсүнө жетишүү;

– кыргыз тилинин фонетика, лексика жана фразеология, сөз жасоо, грамматика, стилистика бөлүмдөрү боюнча билим берүү;

– окуучуларды айтылган сөздү угууга, түшүнүүгө жана сөзгө туруп, сөздү сыйлоого үйрөтүү;

– кыргыз тилинин тарыхы, коомдук-социалдык абалы тууралуу маалыматтарды берүү;

– окуучулардын тил бирдиктерин эркин жана аң-сезимдүү түрдө оозеки жана жазуу кебинде колдонууга, өз ой-пикирин, көз карашын толук билдирүүгө (текст түзө алууга) көнүктүрүү;

– пикир алышуунун кырдаалына жана максатына жараша так, таасын жана маданияттуу сүйлөшүүгө, адабий тил нормаларын сактоого үйрөтүү;

– сабаттуу жазуунун (орфографиялык жана пунктуациялык) туруктуу көндүмдөрүн окуучуларда калыптандыруу;

– кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын, кыргыз адабиятынын мыкты үлгүлөрүнүн негизинде эне тилин урматтоого, аны менен сыймыктанууга үйрөтүү;

– эне тили аркылуу улуттук баалуулуктарды жалпы адамзаттык рухий дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, барктап-баалоого үйрөтүү;

– окуучуларда логикалык туура ой жүгүртүүнүн калыптанышын камсыз кылуу;

– тилдик-кептик материалдарды талдоого, жалпылаштырууга, салыштырууга үйрөтүү;

– тил булактарын, каражаттарын сүйлөшүүнүн чөйрөсүнө, жагдай-шартына жана максатына, милдетине ылайык колдонууга (стилистика) көнүктүрүү;

– кыргыз элинде байыртадан калыптанган «сөз багуу» түшүнүгүн окуучуларга терең үйрөтүү ж.б.

Кыргыз тилин окутуунун структурасы жана мазмуну окутуунун максат-милдетине жараша аныкталып, түзүлүүгө тийиш б.а. мазмундун аныкталышы окутуунун максатына көз каранды. Тилекке каршы, эң соңку мезгилге чейин эне тилин окутуунун максаты кыйла так аныкталып келгендиги менен ага карата түзүлүүчү окутуунун мазмунунда так эместиктерге жол берилип келди. Кыргыз тилин окутуунун методикасы, кыргыз тилин окутуунун мазмуну орус тилине, аны окутууга жасалган мамилеге жараша жүргүзүлүп келгендиги жашыруун эмес. Орус тилин окутуунун максаты, милдети жана мазмуну XIX кылымдагы улуу педагогдор Ф.И.Буслаевдин жана К.Д.Ушинскийдин ишмердиги, эмгектери менен байланыштуу аныкталган. Ф.И.Буслаев **тилди окутуу, үйрөтүү**, бардыгынан мурда, **практикалык максатты көздөш керектигин** (Ф.И.Буслаев, 1992, 410) белгилесе, К.Д.Ушинский **эне тилин окутуунун үч максатын: балдардын сүйлөөсүн өнүктүрүүнү, орус тилинин байлыгын аң-сезимдүү түрдө өздөштүрүүнү жана тилдин грамматикалык мыйзамдарын билүүнү** көрсөткөн (Хрестоматия. 1991, 87). Бирок XIX кылымдын аяк жагынан тартып, тилди окутууда грамматикага өзгөчө маани бериле баштап, прогрессивдүү педагогдор ошол мезгилдерде эле «тилди окутууда окуучуларды сүйлөгөнгө дээрлик үйрөтпөй калдык» деп өкүнө башташкан.

Совет бийлигинин орношу менен тилди окутуунун негизин грамматика түзүп, методика илими да, окутуу процесси да ушул негизде жүргүзүлүп келген. XX кылымдын орто ченинде тилди окутуунун максаты жана мазмуну боюнча академик А.В.Текучевдин: «Язык обладает исключительным свойством: он является одним из важнейших средств развития способности человека к абстрагированию этих способностей играет грамматика, понятия, опеределения, правила и классификации которой представляют собой результат широких обобщений большого фактического языкового материала», – деп айтканы негизги жобо катары кабыл алынган. Ага ылайык кыргыз тилин окутуунун максаты менен мазмуну аныкталган. Б.а., «мектептерде окуучуларга эне тил сабагын окутуудагы негизги максаттардын бири – теориялык жактан грамматикалык эрежелерди, тилдин закондорун үйрөтүп, практикалык жактан ал эрежелерди, закондорду жазуу түрүндө жана оозеки речте колдоно билүүгө жетишүү» (К.К.Сартбаев. – 1978, 56) болгон.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынан тартып тилди окутууда анын грамматикасына гана басым койбостон, тилди кеп менен бирдикте окутуу, тарбиялоо процессиндеги функцияларына көңүл бурула баштады. Орус тилин окутууга ушул өңүттөн мамиле кылган окумуштуу М.Т.Баранов тилди окутууда белгилүү бир принциптерге таянууну көрсөткөн. Окумуштуунун ою боюнча, ал принциптер төмөнкүлөр:

- дүйнө таануучулук;
- системалуулук;
- функционалдык;
- эстетикалык;
- коммуникативдик;
- практикалык;
- тарыхый;

– предмет аралык (М.Т.Баранов. – 1990, 63). Бул принциптерден көрүнүп тургандай, алардын бирөө гана (системалуулук) тил грамматикасына тиешелүү болгон.

Эне тилин окутуунун максатын, мазмунун өзгөртүүнүн зарылдыгы жөнүндө кыргыз педагогдору да өткөн кылымдын 90-жылдарында билдире башташкан. Мисалы, өткөн кылымдын 80-жылдарындагы кыргыз тили боюнча мектеп программасын түзүүчүлөрдүн бири С.А.Давлетов: «кыргыз тилинин окутулушу «илим үчүн» деген принципке ылайык келип, бирок «илим практикага» деген принципке ылайык келбей жатат. Мектептерде эне тилин окутуу, барыдан мурда, практикалык багытта жүргүзүлүүгө тийиш. Бул үчүн алган билимди практикада кантип колдонуу керек экендигин үйрөтүү зарыл», – десе (С.А.Давлетов. – 1999, 9), Кыргыз эл мугалими, тажрыйбалуу, практик мугалим Б.Исаков: «Ачык эле айтышыбыз зарыл, кыргыз тилин окутуу менен кыргыз тилинин грамматикасын окутуу эки башка иш. Кыргыз тилин окутуу – бул тилди балдарга колдонулуучу курал-жарак катары берүү, куюлуша келген ырааты, ички ыргагы, учкул ийкеми, таасирдүүлүгү, көкүрөккө тез конмо элестүүлүгү менен үйрөтүү дегендик. Ал эми кыргыз тилинин грамматикасын окутуу – тилди илим катары окутуу дегендик. Азыркы окутуу программасынын кожоюну ушул. Ал баарын: окуу программасын да, окуу китептерин да, усулдук эмгектерди да бура бастырбай ийгерип, тескеп турат. Эр болсоң, андан бошонуп көр, ... мектеп грамматикасынын монополиялык бийлигин ооздуктап, ага кыргыз тилинин байлыгын, окуучулардын сабаттуулугун өркүндөтүүнү тең ата коюу керек», – деп (Б.Исаков, 1997) айтып да, жазып да, өз багытынын алгылыктуу экендигин практикада тастыктап да келе жатат.

Кыргыз тили сабагындагы жансыз теорияны курулай, кыйнап жаттатуу, педагог-окумуштуу С.Үсөналиевдин сөзү

менен айтканда, «мектептеги эң коркунучтуу балакетти – жаштардын кыргыз тилин окууга кызыкпагандыгын, каалабагандыгын, ага орой мамиле жасагандыктарын» жаратты.

Орто мектептерде жандуу, реалдуу кепти (сүйлөшүүнү) окуптастан, жансыз, кызыксыз тил илимин окутуу С.Үсөналиев айткан «балакеттен» башканы алып келбей турганын турмуш өзү тастыктады. Башкача болушу да мүмкүн эмес эле. Салыштырып көрөлү.

Бала мектепке келгенге чейин эле компьютер жөнүндө белгилүү түшүнүктөрдү алып, аны менен иштөөнүн (ойноонун) айрым жөнөкөй эрежелерин, жол-жоболорун билип, «иштеп» келген. Демек, балада компьютер боюнча билгичтик жана көндүмдөрдүн белгилүү бир деңгээлдеги негизи бар. Мектеп босогосун аттаган бала класста компьютер тууралуу теориялык маалыматтарды ала баштады. Класста компьютер толук комплектиси менен бурчта, атайын столдо, такай турат. Окуучу 1-класстан мектепти бүткөнгө чейин компьютер жөнүндөгү өтө татаал, практика менен байланышы жок илимий-теориялык маалыматтарды: түшүнүк-аныктамаларды, мыйзам-эрежелерди, программаларды, аталыштарды ж.б. окуду, жаттады. Ошол эле учурда окуучу 11 жыл бою компьютерге бир да жолу отуруп, алган теориялык билимдерин иш жүзүндө (практикада) текшерип, иштеп көргөн жок. Андай кылууга окуу программасы да, окуу китеби да, жада калса, окутуп жаткан мугалими да жол берген жок, ага убакыт да жок. Мектепке чейин компьютерге болгон кызыгуу пайда болуп, аны менен акырындап ымала түзө баштаган бала ал тууралуу мектепте жалаң теориялык, курулай, түшүнүп-түшүнбөй жаттап, кайра айтып берүүгө тийиш болгон таза теориялык информациялардын төө бастысында калды. Натыйжада, мындай бир жактуулуктун негизинде компьютерге болгон кызыгуусу өчөт. Бери эле болгондо, бул көрүнүш мектепте окуган компютери (тагыраагы теориясы) өзүнчө бөлөк, үйүндөгү же башка жерде колдонгон компютери такыр башка, бири-бирине бирикпеген, дисгармониялуу эки бөлөк

ишмердик (нерсе) катары каралат. Б.а., мектепте окуган компьютер (теория) – тажаткан, көңүлдү калтырган «балакет», өз алдынча ойногон (иштеген) компьютер – каалаган иштерди жасоочу, көрсөтүүчү «оюнчук», инструмент.

Соңку мезгилдерге чейин кыргыз тилин мектептерде окутуунун ал-абалы, көйгөйү да жогорку компьютерди окутуу жана аны менен иштөө сыяктуу эки ажырым абалда калган.

«Азыр окуучу эне тили сабагында анын илимий негиздерин, грамматикалык эрежелерин гана үйрөтүү менен чектелбей, жандуу, нукура эне тилин, анын байлыгын, кооздугун, кеңдигин үйрөнүү менен эне тилинде сабаттуу, маданияттуу сүйлөй алууга жана жаза билүүгө үйрөнүп чыгууга тийиш экендиги катуу талап катары коюлуп» (С.Рысбаев. – 1992, 6), аны турмушка ашыруу үчүн иштиктүү аракеттер көрүлө баштады.

«Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары» (2006) – кыргыз тилин окутуунун теориялык маселелерин аныктоого жана турмушка ашырууга багытталган мамлекеттик документ. Анда кыргыз тилин окутуунун максаты жана артыкчылыктуу багыттары көрсөтүлгөн.

«Эне тилин окутуунун эң башкы педагогикалык функциясы социалдык турмушта өз ара карым-катышты камсыз кылуунун негизги куралы болгон кеп ишмердигин окуучуларга үйрөтүү болуп саналат. Демек, окутуунун кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүн камсыз кылуу менен аны интеллектуалдык жана адеп-ахлактык жагынан коомдун чыгармачыл жана активдүү атуулу катары тарбиялоо маселеси ишке ашырылат... Кыргыз тилин окутууда тилди үйрөтүүнүн коммуникативдик жана практикалык максатка багытталгандыгы жөнүндөгү идеяга чоң маани берилет. (...Мамлекеттик стандарттар. 2006, 175).

Ошол эле стандартты; «...кеп ишмердиги мектептеги тил боюнча билим берүүнүн негизин түзөт, эне тилдик материал жана тилдик система кеп ишмердигин окутуунун каражаттары

болуп саналат, – (аталган стандарт 176-бет) деп конкреттүү берилген.

Мындан кыргыз тилин окутууда кеп ишмердүүлүгүн жакшыртууга артыкчылыктуу маани берилиши зарыл экендиги, б.а. эне тилин окуп-үйрөтүү тил системасын окутуудан кеп ишмердүүлүгүн окутууга багытталбастан, окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү, жакшыртуу аркылуу тил системасын окутуу керектиги, тил системасы окутуунун негизги мазмунун түзбөстөн, үйрөтүүнүн, өркүндөтүүнүн негизги каражаты болушу айкындалат.

Биз эне тилди окутуунун теориялык маселелерин аныктоодо жогорку айтылгандарды өз изилдөөбүздүн негизги концепциясы катары мамиле кылабыз.

Тилди окутуунун коммуникативдик нукка багытталышы тил бирдиктерин өзүнчө бөлүп окуптастан, тилди текст түзүүчү, текст түзүүгө түздөн-түз катышуучу, ойдун берилишине жана калыптанышына кызмат кылуучу каражаттар катары окутуу талабын коюуда. Тилди окутуу аны карым-катнаш жасоонун негизги куралы катары гана үйрөтүлбөстөн, коомдук-социалдык, улуттук, улуттар аралык, мамлекеттер аралык функциясы, мааниси менен айкалышта окутулушу зарылдык болуп калды.

«Тилди билүүгө, үйрөнүүгө болгон аракет азыркы күндө башкача мазмунга ээ болду. Билим берүүнүн мазмунунда тилди окутуунун маңызы өзгөчө. Эң алды менен окуучу тил аркылуу лингвистикалык билим алат. Курчап турган айлана-чөйрөнү тааныйт, адамдар менен тилдик карым-катнаш жасайт, логикалык ойлоосу өнүгөт, башка предметтерди (билим) өздөштүрөт, өз оюн оозеки да, жазуу түрүндө да толук жеткире алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Тил – өнөр, билим, илимге жетелөөчү курал, ал тек гана сөз өнөрү гана эмес, ал ар улуттун өкүлдөрүн бири-бирине руханий жакындаштыруучу тарбия куралы. Тилди билүү улут аралык карым-катышты, улут аралык маданиятты жакшыртат, өркүндөтөт. Ар бир улуттун кылымдар

бою жараткан маданиятын, анын мыкты үлгүлөрүн үйрөтүү аркылуу баланы ал улутка урмат менен мамиле кылууга тарбиялоо менен бирге, анын тилге болгон урматтоо сезимин ойготууга болот» (Ж.Н.Сулейманова. – 2004, 71).

Демек, тилди окутуунун негизги мазмунун грамматикалык-теориялык маалыматтар түзбөстөн, дидактикалык материалдар (тексттер) жана жандуу, реалдуу сүйлөшүү, пикир алышуу процесси, аны талдоо, жакшыртуу аракеттери түзүүсү зарыл деген тыянак келип чыгат.

Жалпы билим берүүчү мекемелерде кыргыз тилин окутуунун мазмуну окутуунун максатына (эмнени, эмне үчүн окутуу керек?) жараша аныкталат. Казак тилин окутуунун методикасында (А.Абылкаев, Ф.Орозбаева, Н.Курманова, Ж.Сулейманова ж.б.) эне тилин окутуунун мазмунун аныктоодо теориялык маселелер (тил бирдиктери, алардын системалык курулушу, семантикалык, формалык, функционалдык ж.б.) комплекстүү каралып, тилди «тил жана сүйлөө», «тил жана ойлоо», «тилдик байланыш» маселелери менен комплекстүү мамиледе кылуу жана тилдин таануучулук, байланыш-катыштык, кумулятивдик, эстетикалык кызматтары бирдиктүү каралышынын зарылдыгын белгилешет.

Тилди окутуунун мазмунун аныктоодо мындай пикирлер, сөзсүз, эске алынууга тийиш. Биздин оюбузча, тилди окутуу тек гана окутуу, жаттатуу, билдирүү максатын көздөбөйт, анын негизги максаты – сүйлөшүүнү үйрөтүү, ийкемдүүлүккө көнүктүрүү жана ой жүгүртүүнү өркүндөтүү. Бул максаттын өтөөсүнө жетүүдө сүйлөшүү аркылуу сүйлөшүүнү, зарылдыгына жараша, сүйлөшүү аркылуу грамматиканы (теорияны) окутуу принциби (табыгыйлуулук) чечүүчү мааниге ээ деп баса белгилейбиз. Коюлуп жаткан жогорку талаптар – толугу менен сүйлөшүү аркылуу сүйлөшүүнү окутуу менен чечилүүчү талаптар.

Орус тилин окутуунун методикасында бул маселе алда канча конкреттүү иштелип чыккан. Орус тилин эне тил катары

окутуунун мамлекеттик стандартында тилди окутуунун мазмуну үч багыттын биримдиги аркылуу аныкталган. 1. Коммуникативдик компетенциянын калыптанышын камсыз кылуучу мазмун; 2. Тилдик жана лингвистикалык компетенциянын калыптанышын камсыз кылуучу мазмун (бул багыт тил жөнүндө жалпы маалымат, тил системасы жана сабаттуу жазуу (орфография, пунктуация) бөлүмдөрүнөн турат); 3. Маданият таануучулук компетенцияны калыптандырууну камсыз кылуучу мазмун (Сборник нормативных документов: Русский язык. – 2004, 27–30).

Белгиленген компетенциялардын бардыгы өз-өзүнчө талданып, негизги түшүнүктөрү, мазмуну аныкталган. Б.а.:

– тилдик компетенция – бул окуучулардын тил бирдиктерин жана алардын курулуш эрежелерин билүү;

– лингвистикалык компетенция – бул тил жөнүндөгү илимдин негиздерин, лингвистикалык талдоо жүргүзүүнүн методдорун, тилдин өнүгүшүн, тил жөнүндөгү белгилүү окумуштуулардын эмгектерин билүү;

– коммуникативдик компетенция – бул сүйлөшүүнүн максатына жараша түшүнө жана сүйлөй билүү жөндөмдүүлүгү.

Маданият таануучулук компетенция – бул эне тилин улуттук маданияттын казынасы катары, улуттук тарыхый тажрыйба, адамдын ички дүйнөсүн чагылдыруучу каражат катары өздөштүрүү (Т.М.Воителива. – 2006, 35.).

Кыргыз тилин окутуунун мазмунунда аталган компетенцияларды калыптандыруучу, өнүктүрүүчү мазмундун болушун зарыл деп эсептейбиз. Бирок мазмундун өзүн коммуникативдик, тилдик, лингвистикалык жана маданият таануучулук деп төрт топко бөлүүнү ашыкча деп ойлойбуз. Анткени тилдик жана лингвистикалык компетенциялар бир бүтүн нерсе, алардан ажыратып өз-өзүнчө кароо дээрлик мүмкүн эмес. Орус тилинин методикасында берилген түшүндүрмөлөрдөн деле ал бүтүндүктү байкоо анча кыйын эмес.

Ал эми коммуникативдик компетенция менен маданият таануучулукту да ажыратып кароого болбойт. Маданият – барыдан мурда, кеп (сүйлөшүү) аркылуу аныкталуучу, сүйлөшүүдөн көрүнүүчү сапат, норма. Кыргыз элдик тил илиминде бул эбак аныкталган. (Адеп башы – тил, жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт, «Сиз» деген – сылык сөз, «сен» деген – сенек сөз ж.б.).

Ошондуктан мазмунду аныктоодо кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандартында берилгендей тилдик жана коммуникативдик компетенция деп кароону практикалык жактан жыйынтыктуу жана алгылыктуу деп эсептейбиз. Ошол эле учурда маданият таануучулук компетенцияны танууга болбой тургандыгын, ал тилди окутуунун маанилүү бир компоненти экендигин жана бул талапты эне тилин окутуу процессинин бардык учурунда эске алууну, калыптандырып, өркүндөтүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыз тилин окутуунун тилдик компетенциялык мазмунун тил илиминин бөлүмдөрү, стилистика, графика, орфография жана пунктуация түзөт. Ушул эле бөлүмдө окуучулардын сөз байлыгын арттыруу, өз оюн сабаттуу айта жана жаза билүү жөндөмүн өркүндөтүү маселеси да камтылат. Соңку мезгилдерде тил бирдиктерин өзүнчө бирдик катары гана окутууга көңүл бурбастан, алардын текст түзүүдөгү, ойду калыптандырып, жыйынтыктуу айтуудагы орду, мааниси да каралып, ушул бүтүндүктө үйрөтүүгө басым коюлууда. Бул багыттагы иш-аракеттерди активдештирүү, теориялык жана практикалык маселелерин терең изилдөөнүн зарылдыгы бар.

Коммуникативдик компетенция – бул окуучунун дурус сүйлөөсүн, мыкты сүйлөөсүн камсыз кылуу, жалпы эле кеп ишмердигин өркүндөтүү. Бул маселенин чечилиши окуучунун ой жүгүртүүсү, таанып-билүүсү, сүйлөө чеберчилигинин жакшыртылышы менен тыгыз байланышта болот. Окуучунун сүйлөө чеберчилигин өркүндөтүү анын текст жөнүндөгү түшүнүгү, текстти талдай алуусу, өз алдынча текст түзүү

жөндөм-шыгы (компетенция) менен, белгилүү бир кептик көндүмдөрдүн иштелип чыгышы менен байланышта. Кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоодо дидактикалык материалдарга, кызыктуу, информацияларга бай тексттерге өзгөчө маани берилиши да ушул жагдай менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун, ал боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын мазмунун сүйлөшүүгө үйрөтүү, сүйлөшүүнүн этномаданий жана универсалдуу нормативдерин, логика-семантикалык структурасын, стилдик негиздерин үйрөтүү, сүйлөшүү системасындагы тилдик-кептик системанын өзгөрмөлүү табиятын, ага өбөлгө болгон факторлорду, жагдай-шарттарды үйрөтүү, аларды окуучулардын аң-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө калыптандыруу жана өнүктүрүү болушу керек.

Сүйлөшүүнү үйрөтүүдөн аны өркүндөтүүгө, өркүндөтүүдөн тилдик каражаттардын табиятын үйрөтүүгө бет алуу зарыл. Булардын сүйлөшүүнүн логикасына, прагматикасына, сүйлөшүүдө информация туюндуруунун тактикасына жана стратегиясына тийгизген таасирин үйрөтүү зарыл.

Коммуникативдик компетенция окуучунун эне тили боюнча алган билиминин реалдуу жашоо-тиричилик, ишмердүүлүк менен карым-катышынын деңгээли менен өлчөнөт. Кыргыз тили сабагы окуучунун өз эне тилинде мыкты сүйлөөсүнө, өз ой-пикирин толук жеткире, айта алуу жөндөмүнө, айтылган кепти угуп түшүнүүсүнө, сабаттуу, сулуу жаза алуусуна, публицистикалык көркөм жана илимий эмгектерди (китептерди) окуп түшүнүүсүнө жана аларды өркүндөтүүгө канчалык даражада салым кошо алды сыяктуу маселелердин чечилиши менен бааланууга тийиш. Демек, аталган компетенцияны окуучуларда калыптандыруу жана өркүндөтүү кыргыз тили сабагынын чегинен чыгып, орто мектепте билим берүүнүн жалпы максат-мазмуну менен интеграцияланып (биригип) кетет же биригүүгө тийиш.

Белгилүү психолог, сөз касиетин, анын кудурет-күчүн изилдеп келе жаткан доктор В.Синельников: «единственная

цель общения – сотворчество, созидание», – деп белгилеп, «сүйлөшүү – бул жашоо-турмуш» (Общение – это жизнь) деп аныктаган (В.Синельников. – 2006, 30, 31). Демек, **кыргыз тили сабагынын негизин жандуу, максаттуу сүйлөшүүнүн түзүшү бул бирге жаратуу, түзүү, табуу жана ээ болуу дегендикти, ошол эле учурда жашоо-турмушту үйрөнүү деген түшүнүк менен жуурулушуп кетет.**

Аталар сөзүнө астейдил мамиле кылып, «адеп башы-тил» экендигин бекем ишенген Абдыкерим Муратов: «Сөз сүйлөө – бул өнөр, болгондо да өмүр бою үйрөнө турган өнөр», – дептир (А.Муратов. – 2008, 56). Эгерде «сөз сүйлөө өмүр бою үйрөнө турган өнөр» болсо, мектептерде эне тилин окутуу ал өнөрдү үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык негиздерин өспүрүмдөрдө калыптандыруусу зарыл. Бул улуу өнөргө үйрөтүүнүн милдеттерин А.Муратов мындайча белгилейт: «Сөздөр жерге чачылган үрөн сыяктуу, алар акырындап өнүп чыгат. Андыктан сөздү сүйлөштөн мурда ойлонуу керек, тил менен дилди бирге кармоо зарыл, бири экинчисинен алдыга кетпесин, тил дилинде бышып жеткен сөздү гана сыртка чыгарсын» (А.Муратов – 2008, 60).

Жыйынтыктап айтканда, эне тилди окутуунун негизги максаты болгон окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү маселеси ары татаал, ары көп кырдуу, түмөн түйшүктү талап кылган узак аракет экендиги айкындалат. Кеп ишмердүүлүгү – бул:

- аң-сезим;
- акыл-эс;
- ой жүгүртүү;
- таанып-билүү;
- өздөштүрүү;
- сүйлөө;
- угуу;
- жазуу;
- окуу;

- маданият;
- тил системасы;
- адабий тил;
- стилистика;
- этика;
- эстетика;
- маданият;
- тарых;
- адабият;
- дин;
- этнология;
- философия;

– психология ж.б. тыгыз байланышкан өтө татаал, индивидуалдуулук менен универсалдуулукту бирге алып жүргөн, өзгөрмөлүү коомдук көрүнүш, коомдук категория. Эне тилди окутуу процессинде кеп ишмердүүлүгүнүн сапатын аныктаган бул байланыштар сабактын темасына, максатына жана мазмунуна жараша тигил же бул даражада сакталышы керек.

Кыргыз тилин окутуунун максат-милдети, мазмуну аныкталгандан кийин, эне тилин окутуу процессинин өзүн уюштуруу маселеси каралат.

Эне тилди 5-9- класстарда окутуунун максаты жана милдеттери

Максаты: окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга, кеп маданиятынын нормаларын сактоого үйрөтүү.

Милдеттери:

Таанып-билүүчүлүк. Окуучуну эне тилинин өз жашоо-турмушундагы, коомдогу, ишмердигиндеги орду менен маанисин так аныктап, билүүгө үйрөтүү. Эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн инструменти жана чындыкты чагылдыруунун

каражаты, ошондой эле башка окуу предметтери боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга көнүктүрүү. Тил жана кеп, тил жана аң-сезим, тил жана ойлоо, тил жана маданият түшүнүктөрүнүн ажырагыс биримдигин жеткилең түшүндүрүү. Кыргыз тилинин фонетикалык системасын, лексико-фразеологиялык байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, эрежелерин практикалык негизде өздөштүрүп, өз кебинде колдонууга үйрөтүү. Окуучуну эне тилин бүтүн жана өнүгүүчү система катары кароого, анын структуралык өзгөчөлүгүн, тил бирдиктеринин маанисин жана функцияларын толук аңдап билүүгө, эне тилиндеги кубулуштарды, фактыларды талдоого үйрөтүү; оозеки жана жазуу кебиндеги кыргыз адабий тилинин нормаларын сактоого көнүктүрүү.

Жүрүм-турумдук. Окуучунун кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу) жана сүйлөшүү, баарлашууну ар кандай чөйрөлөрүндөгү кептик жүрүм-турумдук маданиятын толук билүүгө жана колдонууга үйрөтүү. Өзүнүн оозеки жана жазуу кебин өз алдынча дайыма өркүндөтүү жөндөмүнө ээ кылуу.

Баалуулук. Окуучуну эне тилин улуттук улуу дөөлөт, сыймык, маданият катары кабыл алып, анны тарыхый-руханий мурас деп таанып, аны менен сыймыктанууга, коргоого жана колдонууга көнүктүрүү. Эне тили аркылуу улуттук баалуулуктарды, жалпы адамзаттык рухий дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө, барктап баалоого үйрөтүү.

Эне тилди 10-11-класстарда окутуунун максаты жана милдеттери

Максаты: окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө кеп маданиятын мыкты колдонууга, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо тилдик-маданий баалуулуктарды барктоого көнүктүрүү.

Милдеттери:

Таанып-билүүчүлүк. Окуучунун (бүтүрүүчүнүн) эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн, чындыкты чагылдыруунун, таалим-тарбия алуунун каражаты катары толук таанып-билип, өз ишмердүүлүгүндө толук кандуу колдоно билүүсүнө жетишүү. Кеп ишмердүүлүгү менен ойлоо ишмердүүлүгүн, биримдигин, кеп ишмердүүлүгү кеп маданияты менен тыгыз байланышын, пикир алышуудагы алардын маанисин, барк-баасын терең андап, турмушта колдоно билүү көндүмдөрүн калыптандыруу. Тексттин коммуникативдик табиятын терең өздөштүрүү текст талдоонун, өздөштүрүүнүн жана текст түзүүнүн мыкты көндүмдөрүн калыптандыруу. Кептин стилдери, алардын өзгөчөлүктөрү тууралуу жетиштүү маалыматтарды берип, кеп стилдери боюнча текстти талдап, текст түзүүгө көнүктүрүү. Оозеки кептеги орфоэпияны, жазуу кебиндеги орфография менен пунктуациянын, адабий тил нормаларын сактоонун зарылдыктарына бекем ынандыруу.

Жүрүм-турумдук. Кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн (сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу) жогорку деңгээлде колдонууга, сабаттуу жаза билүүгө, маданияттуу сүйлөөгө көнүктүрүү. Тил бирдиктерин эркин жана аң-сезимдүү түрдө оозеки жана жазуу кебинде колдонууга, өз пикирин толук билдирип, далилдөөгө, тил каражаттарын сүйлөшүүнүн максаты менен милдетине, чөйрө менен жагдай-шартына жараша орундуу колдоно билүүгө машыктыруу. Окуучуну өз кеп ишмердүүлүгүнө көңүл бөлүп, аны өз алдынча өркүндөтүүгө болгон жөндөм-көндүмдөрүн бекемдөө.

Баалуулук. Кыргыз тилин эне тил катары баалап, аны менен сыймыктанып, өзүн-өзү, өз улутун, мекенин, дүйнөнү таанып-билүүнүн кубаттуу куралы, соолбос булагы катары эне тилин кастарлап, объективдүү чындыкты билип, илим-билимди, кесипти алып, өздөштүрүүнүн каражаты катары колдонуу көндүмдөрүн өркүндөтүү.

4. ЭНЕ ТИЛИН ОКУТУУНУН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА ЖЕКЕ ПРЕДМЕТТИК (МЕТОДИКАЛЫК) ПРИНЦИПТЕРИ

Тил-өзүнчө система, ал эми эне тилди окутуу бир гана системаны (тилди) окутуу эмес, бир нече системанын (тил-кеп-текст) системасын окутуу деп билебиз. Окутуу системасынын курамына кирген тил системасын окуп-үйрөтүү ал боюнча принциптерди аныктоо-тактоо талабын коет. Тилдин (тил системасынын) бардык бөлүктөрү бири-бири менен байланышкан, бир-бирин көз каранды болгон бөлүмдөрдөн турары белгилүү. Тилдин ички деңгээлдеринин (бөлүмдөрүнүн) байланышын, катышын аныктап, көрсөтүүгө, үйрөтүүгө өбөлгө түзгөн принциптерди табуу жана аларга ылайык эне тилдин тигил же булл бөлүмүн окутууга карата ык-жолдорду, технологияны аныктап алуу зарыл. Кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык принциптерин төмөнкүлөрдү түзүүгө тийиш деп эсептейбиз.

Биринчи, лексико-семантикалык принцип. Бул принцип тил илиминин өзүндө да кеңири колдонулуп, ар кандай тилдик талдоолор жана изилдөөлөр аталган принцибине таянылат. Кыргыз тилин окутуу процессинде бул принцип тилдик бир катар деңгээлдерди биримдикте, карым-катышта кароону жана окутууну талап кылат. Мында конкреттүү тилдик бирдик өз алдынча, жекече үйрөтүлбөстөн, ал бирдикти лексикалык маанисине басым коюлат. Ал эми лексикалык маани толугу менен алынган бирдиктин башка алда канча чоң жана татаал бирдиги менен айкалышта алганда гана ачылат, дааналанат. Б.а. тыбыштын лингвистикалык табиятын толук ачуу, түшүндүрүү үчүн аны муун же сөз менен байланышта, муун, сөздүн курамында болушу, кызматы менен биримдикте алынат. Тыбыштын табияты, өзгөчөлүгү, өзгөрүүлөрү өз алдынча турганда толук билинбейт, ал качан гана сөздүн курамында болгондо, тил системасынын бардык деңгээлдери менен

байланышта болгондо, эң негизгиси, кеп ишмердүүлүгүндө, кеп процессинде жана анын жыйынтыгында (текстте) гана толук белгилүү болот. Ошондой эле морфема (уңгу) - сөздө же сөз айкашында, сөз-сүйлөмдө же текстте, сөз айкашы-сүйлөмдө же текстте, же болбосо, бардыгынын байланышында, биримдигинде гана толук белгилүү болот. Демек, кыргыз тилинин тыбыштык системасын (бирдиктерин), тилдин башка бардык бирдиктерин окутууда окутуунун лексика-семантикалык принцибине таянуу зарылдыгы көрүнөт. Бул принцип, белгилүү даражада окутуунун жалпы дидактикалык системалуулук жана ырааттуулук принциби менен интеграцияланат.

Экинчи, структуралык-семантикалык принцип: Бул принциптин негизги талабы - кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабакта тилдик бирдиктердин ички - мазмундук жана сырткы - формалык жактарынын биримдигин эске алуу, ошол биримдикте окутуу. Тыбыш - сөз жасоо, түзүү, сөз, сөздүн маанисин өзгөртүү касиетине ээ, бул - тыбыштын мазмундук жагы, ал эми тыбыштын формалык жагы - айрым бир үн болушу. Сөздүн лексикалык мааниси (мазмуну) жана грамматикалык мааниси (формасы) бар. Сөздүн лексикалык мааниси анын уңгусу аркылуу аныкталат. Ал эми грамматикалык мааниси лексикалык маани менен бирдикте сөздүн формасына, форманын өзгөрүшүнө, формалык өзгөрүшүнө байланыштуу көрүнүштөргө (категорияларга), сүйлөмдө, кепте аткарган кызматына жараша аныкталат. Демек тил бирдиктеринин структуралдык түзүлүшү, өзгөрүшү сөздүк түрдө ал бирдиктин семантикалык (маанилик) өзгөрүшүнө алып "келет. Башкача болушу мүмкүн эмес. Тилди окутуу процессинде тилдик бул мыйзамченемдүүлүк ачылышы зарыл.

Үчүнчү, эстетикалык-функционалдык принциби: Аталган принцип жогорку эки принциптин талаптарын сактоо, аткаруу менен айкалышта пайдаданылат. Б.а. тилдин система катары өз алдынча биримдикке, бүтүндүккө ээ болушу менен ал бүтүндүктүн кеп процессинде, сүйлөшүү учурундагы, жалпы

эле пикир алышуудагы функциясынын байланышы, катышы эске алынат. Мунун өзү тил каражаттарын, бирдиктерин пикир алышуунун максатына, жагдай-шартына жараша тандап, ылгап колдонуунун (стильстикалык) маанисине басым коюуну талап кылат. Окуучулар текстти окуп-түшүнүүдө, өз алдынча текст түзүүдө тексттин стилдик жактан жабдылышына көңүл бурууга көнүгүүлөрү керек.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун теориясында жана практикасында өзгөчө мааниге ээ болгон бир катар маселелер көңүлгө алынбай, окутуу процессинде дээрлик каралбай келе жатканын ачык айтууга тийишпиз. Ал эне тилди окутуудагы тилдин этикасына жана эстетикасына байланыштуу.

Этика маселеси маданият менен, ал эми эстетика жагымдуулук, сүймөнчүктүүлүк, ажайып кооздук жана адамга, адамдын жан дүйнөсүнө жагымдуу таасир этүүчү социалдык-философиялык улуу жана керектүү түшүнүк-категориялар экендиги белгилүү. Бул түшүнүктөр, барыдан мурда, тилде чагылдырылып, тил (сүйлөшүү) аркылуу ашкереленип туруучу, дайыма болуучу адам коомундагы көрүнүштөр менен тыгыз карым-катышта жашайт.

Демек, эне тилди окутууда тилдин эстетикалык-функционалдык мааниси, барк-баасы, анын күнүмдүк турмуштагы жана ишмердүүлүктөгү ролу тууралуу маалыматтар берилиши зарыл. Бул максат, ириде, мугалимдин сүйлөөсүндө, окуучуларга болгон мамилесинде, билимди баалоодо жана өтүнүч-талаптарды берүүдө дайыма байкалып туруусу зарыл. Окуу процессинде аталган принципти сактоодо «жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет», «жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат», «катуу сөз - камчы, жумшак сөз - укурук», «бычак жарасы бүтөт», тил жарасы бүтпөйт» сыяктуу элдик тил илиминин осуят-талаптары көңүлдүн борборунда болушун каалар элек.

Кыргыз тилин окутууда жалпы дидактикалык, лингвистикалык принциптерди аныктоо жана аларды окутуу

процессинде колдонуу менен катар эле тилди окутуунун жеке предметтик (методикалык) принциптерин аныктоо, пайдалануу боюнча теориялык жана практикалык иш-аракеттер жүргүзүлүшү зарыл.

Кыргыз Эл мугалими Б.Исаков бул маселеге жекече мамиле кылып, жеке педагогикалык практика-тажрыйбасынын негизинде өз жыйынтыктарын иштеп чыккан.

«Биринчиси - кыргыз тилинин нечен кылымдан калыптанган байлыгын түркүн түсү менен окуучуларга толук кандуу, оозеки жана жазма ишинде эркин-колдоно аларлык деңгээлде берүү.

Экинчиси - V-XI класстар аралыгында окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугун толук камсыз кылуу.

Үчүнчүсү - балдарды текши дилнаама (сочинение) жаза билүүгө жетктирүү.

Төртүнчүсү - тилдин грамматикасын мектептин көлөмүндө үйрөтүү.

Ал эми бул төрт багыттын ар бири эки бөлүктөн куралган. Тил байлыгы, аны үйрөнүү менен колдоно билүүдөн, сабаттуулук, эреже жана жат жазуудан, дилнаама, чыгармачылык менен жазуу жана аны талкуулоодон, тил илими, урунттуу эрежелерден жана грамматикалык талдоолордон турат. Эске алына турган нерсе - төрт багытта тиешелүү маалыматтар класстан класска ээрчип, бышыкталып, ошол эле учурда тереңдетилип жүрүп отурат.

Бул окуу чежиресинде (программасында) төмөндөгү жол-жосундар кароолго алынды. Алар:

- кайталанмалуулук (унутуп коюу баладагы кемчилик эмес, табыгый касиет, ошондуктан кайталоо күчөтүлдү).

- колдонуучулук (эгерде колдонулбаса, бардык эреже келечексиз, дайыма урунууда, колдонууда болбогон иштердин тез эле унутулуп калары шексиз, ошол себептүү ага кең-кесири убакыт бөлүндү).

- машыккандык (олку-солку болбостон, аң-сезимдүү түрдө туура жазууга көнүктүрүү).

- татаалды жөнөкөйгө айландыруу (жөнөкөйдөн татаалга өтүү жакшы жол-жосун, бирок татаалдыкты колдонуу аркылуу жөнөкөй, көндүм ишке айландыруу андан да жакшы).

- текшилик (бул шыктуу, жөндөмдүү окуучулар гана үчүн эмес, баланын кайсы кесипти тандап алганына карабастан, баарын текши сабаттуу кылууну, баарын текши ой-пикирин татымдуу билдире алууга жетишүүнү көздөйт).

- топтомчулук (майда бөлүктөр акырындык менен топтоштурулуп колдонулат, бул үйрөтүүдө жана кабыл алууда да жеңилдикти алып келет, убакытты үнөмдөп, көнүгүү, машыгуу ишмердигине көп убакыт утуп берет).

- үзүрдүүлүк (окутууга туура багыт бере албаган программалардын, окуу китептеринин жана усулдук колдонмолордун баасы нөлгө барабар, демек, жогоруда саналып өтүлгөн... жол-жосундардын баары үзүрдү, окутуудагы изгиликти алууга багындырылган». (Б.Исаков, 1993, 4-5).

Эскертүү: белгилүү практик мугалимдин «багыт» деп көрсөтүүсүн «максат» деп, ал эми «жол-жосунду» «принцип» деп түшүнүү керек.

Б.Исаковдун кыргыз тилин окутуунун максаты жана ал максатка ылайык окутуунун жеке предметтик принциби боюнча сунуш кылган эреже-талаптары эне тилин окутууда тилге эмес, кепке, кеп ишмердигин өркүндөтүүгө басым койгондугу менен баалуу.

Кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык, лингвистикалык принциптерине жана тилди окутуунун методикасындагы соңку маалыматтарга таянуу менен **эне тилин окутуунун жеке предметтик принциптеринин негизгилери** катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Коммуникативдик принцип. Коммуникация латын тилиндеги соттишсо сөзүнөн алынып, «карым-катнаш», «байланыш» деген маанини туюндурат. «Коммуникация -

адамдардын таанып-билүү, эмгек ишмердиги процессинде өз ара байланыш-катнашынын спецификалык формасы» (Лингвистический энциклопедический словарь. - 1999, 233), жөнөкөйлөштүрүп айтканда, сүйлөшүүнүн өзү, баарлашуу, пикир алышуу.

Адамдардын турмуш-тиричилик, ишмердик процессиндеги спецификалык, **вербалдык карым-катнаш тилди колдонуу аркылуу ишке ашат. Тил** адамдардын карым-катнашынын эң маанилүү куралы болуу менен бирге эле, ал - таанып-билүүнүн каражаты, **ой жүгүртүү инструменти** да болуп саналат. Тилди окутуунун логикасынын негизин аталган функциялар түзөт. Б.а., **кыргыз тилин окутуу коммуникативдик процеске негизделиши керек.** Эне тилин окутууга мындай мамиле кылуунун негизин мугалим менен окуучунун, окуучу менен окуучунун карым-катнашы (сүйлөшүүсү) түзөт. Сабак процессинде мындай карым-катнаштын такай болушуна зарылдык да, сүйлөшүүнүн мотиви да болушу шарт. Билим берүү процессиндеги бул жагдай окуучунун оозеки жана жазуу кебин калыптандырууга, өнүктүрүүгө даярдайт, шарт түзөт. **Тилди коммуникативдик принциптин негизинде окутууда кеп (сүйлөшүү) маанилүү** роль ойноп, тил ал сүйлөшүүнү ишке ашыруучу каражат болуп саналат.

Окуучулардын коммуникативдик ишмердүүлүгүн өркүндөтүү кептин бирдиги болгон текст жөнүндө маалымат берүү менен коштолуусу зарыл. Текстти окуп-үйрөнбөй, окуучулардын өз алдынча текст түзүүлөрүн өркүндөтпөй туруп **кеп ишмердигин жакшыртуу мүмкүн эмес. Кыргыз тилин коммуникативдик принциптин негизинде окутууда** окуучулардын өз ара жана мугалим менен карым-катнаш жасоосу (сүйлөшүүсү) жана **сүйлөшүү процесси аркылуу тилди окуп-үйрөнүүсү зарыл.**

2. Тил, кеп жана текстти биримдикте окутуу принциби. Бул принциптин айрым жактары тууралуу дидактикалык принциптерди (системалуулук жана ырааттуулук) аныктоодо

айтылды. Тилди окутуунун методикасында тилди ички бөлүмдөрүн өз ара байланышта окутуу принциби тууралуу бир катар маалыматтар берилет. Мисалы, морфология менен орфографияны, синтаксис менен пунктуацияны байланышта окутуу, морфологияны синтаксистин негизинде окутуу ж.б. Тилди окутууда мындай принциптер сакталышы зарыл. Бирок **тилдик ички байланыштар өз алкагынан чыгып ксп жана текст менен да байланышта, биримдикте үйрөтүлүшү азыркы учурда зарылдык** болуп калды. Мисалы, тыбыш кеп ишмердигин уюштуруунун материалдык, ал эми сөз анын маанилик жагы экендиги, сөз айкашы жана сүйлөм кептин маанилик-мазмундук жана информациялык жагын уюштуруунун материалы болгондугу тилди окутууда үйрөтүлүшү керек. Же болбосо, тыбыштардын өз ара таасир этиши, өзгөрүшү алардын жекече тургандагы абалында болбойт, кеп процессинде гана болуучу, кепте гана аныкталуучу тыбыштык кубулуштар экендигин окуучулар билүүгө тийиш.

Бул принцип «бул - тил», «бул - кеп», ал эми «бул - текст» деп окутуу талабын койбойт. Анткени аталган үч система окутуу-үйрөтүү процессинде дайыма биримдикте каралган, диалектикалык бир бүтүндүккө бириккен, тилди окутуунун толук системасы болуп саналат.

Тилдин тил катары жаралышын, калыптанышын, өнүгүшүн жана кызмат кылышын шарттап турган үч бүтүндүк, үч система бар.

Биринчи система - тил. Ал - пикир алышуунун негизги куралы катары өзүнө тиешелүү мыйзам ченемдүүлүктөрү, деңгээлдери, бирдиктери, нормалары жана мыйзамдары бар татаал коомдук көрүнүш.

Экинчи система - кеп. Ал - тилге тиешелүү болгон бардык каражаттарды, бирдиктерди колдонуу менен ишке ашуучу пикир алышуу процесси. Кеп өзүнө гана мүнөздүү болгон сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу иш-аракеттерин өзүнө камтыган татаал жана өтө кыймылдуу процесс.

Үчүнчү система - текст. Ал - тил бирдиктерин каражаттарын колдонуу менен ишке ашкан кеп процессинин жыйынтыгы, продуктусу. Текст айтуучунун же жазуучунун тил каражаттарын кеп процессинде канчалык ыктуу жана канчалык орундуу колдоно билишине карата түзүлөт жана бааланат. Демек, текст — кептин натыйжасын аныктап көрсөтүүчү, анын кемчилик жактарын таап, оңдоого, анын мазмунун өркүндөтүүгө мүмкүндүк берүүчү даяр материал.

курал (тил) → анын колдонулушу (кеп) → алынган натыйжа (текст)

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун негизги максаты - окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү. Кеп ишмердүүлүгүн баалап, аны жакшыртуу, өркүндөтүү үчүн анын натыйжасын (текстти) талдоого, өздөштүрүүгө жана өркүндөтүүгө көнүгүүдөн баштоо зарыл. Текст тууралуу мугалим эмнелерди билүүгө тийиш? Жөнөкөйлөштүрүп, жалпылаштырып айтканда, алар төмөнкүлөр:

Сүйлөм бүткөн бир ойду билдирет. Текст айрым бир ойду гана билдирбестен, бүтүндөй бир бүткөн информацияны билдирүү үчүн текстке катышкан сүйлөмдөр бир мааниге, бир темага багытталышы, биригиши зарыл. Сүйлөшүү, пикир алышуу айрым-айрым өзүнчө бөлүнгөн сүйлөм же сүйлөмдөр тизмеги аркылуу ишке ашпайт. Пикир алышуу - бул информация алмашуу. Ошондуктан айрым окумуштуулар сүйлөшүү, пикир алышуу сүйлөмдөр аркылуу эмес, тексттер аркылуу ишке ашат деп белгилешет.

Демек, информация алмашуу үчүн бир темага байланышкан бир нече сүйлөмдөр (айрым ойлор) маанилик бир бүтүндүккө биригип, айтылышы (жазылышы) керек. Ошондо гана пикир алышуу (сүйлөшүү) ишке ашып, анда белгилүү бир информация (текст) алынат (берилет).

Текстте бир эле мезгилде информациянын бир нече түрү камтылат. **Биринчи, фактуалдык (фактылык) информация.** Мында реалдуу көрүнүш, окуя, предмет жана башка жөнүндө автордун (дилбаян жазган окуучунун) түшүнүк, маалыматы берилет. Демек, окуучу берилген тема боюнча өзүнүн реалдуу түшүнүгүн жазат. Бул информацияга мугалим көңүл бурууга тийиш. **Экинчи, концептуалдык информация.** Бул автордун (окуучунун) сунуш кылынган тема боюнча жеке идеясы, көз карашы, ой толгоосу. Тексттеги (дилбаяндагы) концептуалдык информацияны түшүнүү үчүн мугалим текст менен дыкат таанышып чыгуусу, анын структурасын, тилдик каражаттарын терең колдоосу, текстти жазып жаткан учурдагы окуучунун алабалын, жагдай-шартын жана текст түзүүгө болгон мамиле-маанайын түшүнүүгө аракет кылышы зарыл. **Үчүнчү, текст алдындагы (подтекстовая) информация.** Текстте ачык айтылбаган, ачык жазылбаган текст алдындагы информация автордун (окуучунун) берилген тема боюнча иштөөсүнө түрткү берген бардык мотивдердин жыйындысы катары, көпчүлүк учурда окуучунун аң-сезимдүү эмес, көнүмүш боюнча жазган, ошол эле учурда анын социалдык-маданий, диний жана ой-санаалык жана башка түшүнүк-көндүмдөрүн чагылдырып турат.

Демек, бул информация аркылуу мугалим окуучунун акыл-сезимин, ой-жүгүртүүсүн, кругозорун, кыял чабытын, чын дилинен жазганын же көңүлсүз, тапшырманы аткаруу үчүн гана жазгандыгын биле алат. Тексттин темасы жана теманын ачылышы көрсөтүлгөн үч информациянын жыйындысына байланыштуу болот. Тема тууралуу маалымат берүүдө «бүгүн эне жөнүндө сөз кылабыз. Демек, бүгүнкү сүйлөшүүбүздүн темасы эне болот. Эне тил тууралуу түшүнүктөрүбүздү тереңдетибиз. Биздин сөзүбүз тил жөнүндө болгондуктан, тил бүгүнкү сабагыбыздын негизги темасы болот. Демек, эмне (ким) жөнүндө сөз кылсак же жазсак ошол тема болуп саналат» деген сыяктуу маалыматтарды берүү менен окуучуларга «Тексттин темасы - бул текстте эмне жөнүндө айтылганы (жазылганы)»

деп дептерге жаздырып коюу керек. Ошону менен катар тексттин темасы айрым чыгармаларда, тексттерде, тексттин аталышында берилиши мүмкүн экендигин мисалдар (У.Абдукаимов «Майдан» романы согуш жөнүндө (темасы - майдан), А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк» повести адам жүрөгүнүн жараланышы жөнүндө, А.Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасы Толубай сынчы тууралуу жана башка) менен түшүндүрүлөт. Бирок, көркөм чыгарманын аталышы менен темасы дайыма эле дал келбей тургандыгын да эскертет. Мисалы Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинин негизги темасы сүйүү жөнүндө, С.Өмүрбаевдин «Телегей» романы Телегей аттуу мыкты чабандын ишмердүүлүгү тууралуу, А.Осмоновдун «Жеңишбек» поэмасы Жеңишбек аттуу баланын турмушу тууралуу эмес, согуштан кийинки жылдар жана азап-тозок, кайгы-капасы жөнүндө болгондугун айтат. Натыйжада тексттин темасы менен аталышы кээде бир болсо, кээде бир болбой, эки бөлөк боло тургандыгы айтылат. Жыйынтыгында, тексттин аталышы текстке берилген же ыйгарылган ысым (ат), ал ысым текстти башка тексттерден айырмасын бөлүп көрсөтүү үчүн бериле тургандыгын окуучулар толук өздөштүрүүсү абзел.

Мугалим текст түзүүдө өзгөчө мааниге ээ болгон анын түзүлүшүн (композициясын) иштеп чыгуу зарылдыгын айтып, тексттин түзүлүшүнө өзөк (негиз) болуучу сөздөрдү аныктап алууну талап кылат. Мисалы, сабак эне тилге, эне тилдин маанисине арналса, анын негизги темасы эне тил болуп, ушул эле сөз текстти түзүүдө өзөк (негиз) боло алат, болууга тийиш. Эне тил тууралуу айтылган ой-пикирлердин жыйындысы, тыянагы тексттин негизг-и ою болуп саналат. Демек, негизги ой - тема боюнча чыгарылган жыйынтык, тыянак.

Текст менен иштөө кандайдыр бир лингвистикалык-теориялык маселени чечүүнүн, кайсы бир белгисин, өзгөчөлүгүн аныктоонун объектиси эмес, текст барыдан мурда, окуучунун угуп-түшүнүүсүн, окуп өздөштүрүүсүн, айтып (сүйлөп) билдирүүсүн жана жазып берүүсүнүн

калыптандырып, өнүктүрүүчү, дайыма иштеп, дайыма кайрылып туруучу өспүрүмдүн жан жолдошу, жандоочусу болушу шарт. Текстти окутууда кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнүн (сүйлөө, окуу, жазуу, угуу) бирине да артыкчылык, же тескерисинче, бирин дагы экинчи катардагы маселе катары кароого жол бербөөгө аракеттенүүнү сунуш кылабыз. Анткени психоллингвистика илими кептин түрлөрү өз-өзүнчө, бөлөк-бөлөк ишке ашуучу же аткарылуучу процесстер эмес экендигин, алар бири-бири менен терең байланышкан, бири экинчиси аркылуу шартташкан, бири-бирине көз каранды процесстер экендигин айныксыз мыйзам катары аныктаган.

Текст менен иштөөнүн структурасын аныктоодо кадимки сабакка жасалган мамилени сунуш кылабыз. Сабак структуралык-мазмундук түзүлүшү боюнча бир нече бөлүктөргө бөлүнүп, алар педагогикада «элемент», «компонент», «этап», «стадия», «баскыч», «деңгээл» жана башка аталыштарда берилип, үчтөн тогузга чейинки бөлүктөргө ажыратылып изилденип, колдонууга сунуш кылынып келе жаткандыгы белгилүү. Текстти окутууда, текст менен иштөөдө мугалим өзү алгылыктуу деген бөлүктөргө бөлүп окутуусу мыйзам катары каралышы зарыл.

Орто мектептердеги кыргыз тили сабагында текст өзүнчө тилдик-кептик көрүнүш, бирдик катары окутулуп келе жатканына жыйырма жылдан ашык убакыт өтсө да, окутуудан каалаган натыйжа алынбай келе жатканын танууга болбойт. Анын айрым себептери тууралуу маалыматты учкай белгиледик.

Өткөн кылымдын 70-жылдары орус окумуштуу-методисттери мектеп окуучулары окуган тексттерде берилген информациялардын 80%ызын түшүнбөй, андап-билбей тургандыгын аныкташкан. үлгү же мисал катары орто мектептин ар кайсы предметтери боюнча жарык көргөн окуу китептериндеги тексттер алынган. Демек, тажрыйбага берилген тексттер окуучулар үчүн белгилүү деңгээлде тааныш болгон, ал боюнча сабактар өтүлгөн. Биздин бекем ишенимбизде, тигил

же бул теманы өтүүдө, тигил же бул текст менен иштөөдө дидактикалык-методикалык калпыстыктар кетирилген.

Орус педагогикасында окуучулар текстти окуп, угуп, түшүнүү деңгээлдерин аныктоо, баалоо максатында соңку жылдары да эксперименттик иштерди жүргүзүшкөн. Жыйынтыгында айрым бир жылыштар болгондугу аныкталганы менен, бүтүрүүчү класстардын окуучуларынын окуган, талдаган тексттеринин мазмунун билбей тургандыгын, түшүнүктөрү тайыз, үстүртөн, атүгүл бурмаланган түшүнүктөр болгондугу айгинеленген. Бул көрүнүш, бул жагдай бизди да ойлонтууга тийиш.

Текст менен иштөө текст тандоодон башталат. **Текст тандоо окутуунун максаттары, окутуунун мазмунун менен бирге эле окутуунун принциптерине, жаш-куракка, кызыгууга, аймактык өзгөчөлүккө жана башка ички жана сырткы факторлорго, жагдай шарттарга да көңүл бурулат же аларга негизделет.**

3. Стратегиялык принцип. Бул принципти тилдин социалдык-психологиялык функцияларынын негизинде Т.М.Воителева (Т.М.Воителева. - 2002, 19) киргизген. Бул принципке тилдин төмөнкүдөй лингвистикалык спецификалык өзгөчөлүктөрү негиз болот:

а) эне тилинин ой куралы боло алышы жана тил каражаттары аркылуу ойдун материалдашуусу, б.а., тил - ой жүгүртүүнүн куралы. Ал эми ой жүгүртүү - бул процесс. Ал акыл-эске, таанып - билүүгө негиз болот.

Кыргыз тилин окутууда бул маселе анча көңүлгө алынбай келет. **Ой, ой жүгүртүү жана аны билдирүү тилсиз толук кандуу эмес** экендигин үйрөтүү талабы коюлат. Тил жана ойлоо тыгыз байланышта болорун элдик накыл кептер да далилдеп турат. Мисалы, ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруйт, ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө, жакшы ойлонсоң, жакшы сүйлөйсүң ж.б.

Бул сыяктуу элдик тил илиминин маалымат-тыянактары кыргыз тили сабагында пайдаланышы зарыл.

б) тилдин кармы-катнаш куралы болуу мүмкүнчүлүгү.

Эне тилин «Алиппеден» тартып окутууда ойдун негизин ушул маалымат ээлеши керек.

в) көркөм чыгарманы жаратуунун каражаты жана формасы катары **тилдин эстетикалык функциясы**. Кыргыз тилин окутууда тилдин бул функциясы да анча көңүлгө алынбайт. Бул кыргыз тили менен кыргыз адабиятын предмет аралык байланышта окутууну өркүндөтүүнү талап кылат. Тил эстетикалык маанайды жаратуучу жана таратуучу функцияны аткара тургандыгын окуучулар билүүгө тийиш. Бул иште да элдик накыл сөздөрдүн бай казынасы жардам берет. Мисалы, жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет, жаман сөз айтып, жакшы жооп күтпө, өтүгү жаман төр булгайт, тили жаман эл булгайт, жылуу-жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат ж.б.

г) кыргыз тилин окутуунун мазмунун аныктоодо окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүү жана тилдин теориялык маселелерин билүү менен бирге эле **окуучунун өзүн-өзү таануусун аныктап, ага булак, негиз болуучу тилдик-кептик материалдарды** да белгилегенбиз. **Стратегиялык принциптин негизги максаты-окуучуларды өзүн-өзү таанытуу аркылуу коомдук турмушка, жеке ишмердикке, келечекте өз максатын аныктоого да көмөк көрсөтүү, өз эли-жеринин патриоту болууга, ыймандуулукка, эмгекчилдикке, маданияттуулукка ж.б. тарбиялоо.**

Аталган максатка жетүүдө окуучунун эне тил боюнча алып жаткан билимдеринин өз турмушунда канчалык керектүү, маанилүү экендигин сезип-туюусу, реалдуу жашоодогу ордун аныктай алышы окутуунун негизги стратегиясын түзөт.

4. Проблемалуулук принциби. Кыргыз тили илими тилдин түзүлүшү (фонетика, лексика, грамматика) боюнча белгилүү бир

аныктама, эрежелерди иштеп чыгып, колдонууга сунуш кыла алганы менен, **тилдин колдонулушу боюнча** (кеп, сүйлөө, сүйлөшүү) биротоло такталган аныктамаларды иштеп чыга элек. Анткени кеп (сүйлөшүү) - **өтө татаал, өзгөрмөлүү, жандуу процесс**. Илим жалпылаштырылган, багытталган болжолдуу ой-сунуштарды, талаптарды гана коё алат. Бул кептин (сүйлөшүүнүн) индивидуалдуу, жекече процесс, жеке ишмердик болгондугу менен түшүндүрүлөт. Демек, тилдин колдонулушун үйрөтүүдө ар кандай проблемалык кырдаалдар, проблемалуу суроолор, түшүндүрүүнү, чечмелөөнү талап кылган тилдик-кептик мисалдарды талдоо, алар боюнча жеке жана коллективдүү тыянак чыгаруу иштери кыргыз тили сабагында дайыма жүргүзүлүшү шарт.

5. Интерактивдүүлүк принциби. Биз бул терминди өз түшүнүгүнөн кененирээк карап, мугалим менен окуучунун ортосундагы гана активдүү, ишкердүү байланыш катары карабастан, ошону менен бирге эле окуучулардын сабак процессиндеги өз ара карым-катышынын, суроо-жооптун, талашып-тартышуунун, **өз оюн башкаларга далилдөөнүн да активдүүлүгү** деп карайбыз. Тил коомдук кубулуш болгондуктан, анын коомдо колдонулушу да ар түрдүү, сүйлөшүү интралингвистикалык факторлорго караганда экстралингвистикалык факторлорго көбүрөк көз каранды. Окуучулар турмуштук ар кандай жагдай-шарттарда, кырдаалдарда, ар кандай ишмердикте тилди колдонуунун өзгөчөлүктөрүн билүүгө тийиш. Буга интерактивдүүлүк принцибинин негизинде жандуу диалог, жандуу жана конкреттүү, предметтик талаш-тартыш, ой калчоо, ой жарыштыруу аркылуу жетүү алда канча жеңил.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуу ал боюнча окуу китебинде жазылган же мугалим айткан эрежелерди жаттоо, аларды тек гана билүү максатын көздөбөйт. Окуучуда тил тууралуу айтылган аныктама-эрежелер, кубулуш, көрүнүштөр боюнча жеке пикири, түшүнүгү болушу үчүн эне тили окутулат.

Ал үчүн **сабак процессинде айтылган ар бир тилдик-кептик маселе практика, сүйлөшүү процесси менен карым-катышта** каралып **окутулушу талап кылынат**. Мисалы, орто мектептерде тилдин синтаксис бөлүмүн окутууга басым коюлуп, ондогон сааттар бөлүнүп келет. Бирок окутуу жумуштарында синтаксистин практикалык мааниси жөнүндө дээрлик эч нерсе айтылбайт. Синтаксисти окутуунун методикасына арналган эмгектерде анын практикалык маселелерине ушул күнгө чейин атайылап эч ким кайрыла элек. **Биздин пикирибизче, синтаксисти окутууда сөз айкашынын, сүйлөмдүн курулушу, сүйлөшүүдө колдонулушу, барыдан мурда, ой менен, ой жүгүртүү менен байланышта үйрөтүлүшү зарыл.** Ошондуктан сүйлөмдүн аныктамасын түзүүдө «бүткөн бир ойду билдирген сөз же сөздөрдүн жыйындысы» деген натуура түшүндүрмө берилип келе жатат. Ырас, айрым сүйлөмдөр бүткөн бир ойду туюндура алат. Бирок бардык эле сүйлөмдөр бүткөн бир ойду туюндура бербейт. Ошондуктан сүйлөмгө аныктама түзгөндө бардык сүйлөмдөргө бирдей тиешелүү белгилерди көрсөтүү зарыл. Ушул өңүттөн алып карасак, айрым бир ойду, информацияны туюндурган сүйлөшүүнүн каражаты сүйлөм деп аталат. Демек, сүйлөө процессинде жөнөкөй же татаал сүйлөмдүн колдонулушу, негизинен, эки факторго - сүйлөөчүнүн жөнөкөй же татаал ой жүгүртүүсүнө жана айтылуучу ойдун (демек, көрүнүш, кубулуштун) мүнөзүнө байланыштуу болот. Практика көрсөткөндөй, мектеп окуучулары өз алдынча татаал сүйлөмдөрдү оозеки жана жазуу кебинде дээрлик колдонушпайт. Мунун негизги себеби катары синтаксисти окутуу сөз айкашынын жана сүйлөмдүн ички лингвистикалык-теориялык маселелеринин алкагынан чыкпай жаткандыгы болуп саналат.

Кыргыз тилин окутуунун жеке предметтик (методикалык) принциптери толугу менен окуучунун (өспүрүмдөрдүн) кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө түздөн-түз багытталган, аны ишке ашырууну камсыз кылган принциптер. Бул принциптер

окутуунун жалпы дидактикалык жана лингвистикалык принциптерине таянуу, колдонуу менен окуу процессинде пайдаланылат.

Баланын (өспүрүмдүн) аң-сезими, ой-жүгүртүүсү жана сүйлөөсү баланын өзүнүн практикалык жекече иш-аракеттеринин натыйжасында калыптана тургандыгы илимде белгилүү. Ал эми сүйлөө процесси интралингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорго көз каранды болгон бир нече этаптарды (баскычтарды) камтыган татаал жана өзгөрмөлүү процесс. А.Н. Леоньевдин изилдөөсү боюнча адам мыкты сүйлөп, ойдогудай пикир алышуу үчүн бир катар сапаттарга, көндүмдөргө ээ болушу зарыл.

Биринчиден, сүйлөшүү процессинин максатына шарт-кырдаалына ыңгайлаша алуу; Экинчиден, айта турган оюн туура пландаштыруу жана сөз мазмунун туура тандоо; үчүнчүдөн, кебинин мазмунун так айтуу максатында тил каражаттарын табуу; төртүнчүдөн, өзүнүн айткан сөзүн кайра текшере билүү. Эгерде сүйлөө процессинде аталган шарттардын бири сакталбаса, анда айтуучунун кебинин натыйжасы ойдогудай болбой, бир жеринен аксап сөз супсак, кызыксыз болуп калат. (А.Н.Леоньев. - 1969, 115).

Аталган шарт-жагдайлар мугалимдин эсинде дайыма болуп, ар бир окуучунун жообунда алардын сакталышын талдап жана талап кылып, баланын сүйлөөсүндө дайыма сакталуучу эреже катары көндүрүүгө аракеттенүүсү талап кылынат.

5. ЭНЕ ТИЛИ БОЮНЧА БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МУГАЛИМДЕРДИН МИЛДЕТТЕРИ

Мугалим – окутуу, билим берүү, тарбиялоо, калыптандыруу жана өнүктүрүү процессин уюштуруучу жана жөндөп туруучу адам. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамында мугалимдин (педагогдун) укуктары жана милдеттери тууралуу (29-статьяда) төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

Педагогдор төмөнкүлөргө укуктуу:

– педагогдук ишти уюштуруунун усулдары менен формаларын эркин тандап алууга;

– педагогдук алдыңкы тажрыйбаны практикада колдонууга;

– өз аброюн жана кесиптик кадыр-баркын коргоого;

– кесиптик ишмердүүлүгү үчүн тиешелүү шарттарды талап кылууга;

– Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн мамлекеттик башкаруу борбордук органы аныктаган тартипте мамлекеттин эсебинен өзүнүн кесиптик деңгээлин жана квалификациясын жогорулатууга.

Педагогдор төмөнкүлөргө милдеттүү:

– педагогдук этиканын нормаларын сактоого;

– окуучулардын мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптарынан төмөн болбогон деңгээлде билим берүү программаларын өздөштүрүшүн камсыз кылууга;

– окуп жаткандардын өз алдынчалуулугун, окууга чыгармачылык менен мамиле жасоосун өнүктүрүүгө, жүрүм-турумдун жогорку адеп-ахлактык нормаларын калыптандырууга;

– өзүнүн кесиптик деңгээлин дайыма өркүндөтүүгө жана квалификациясын кеминде 5 жылда бир жолу жогорулатууга;

– окуп жаткандарга карата күч жана моралдык зомбулук көрсөтүү методдорун колдонбоого. (КРнын Билим берүү жөнүндө мыйзамы. – Бишкек, 2003.).

Мыйзамда көрсөтүлгөн укуктарга ээ болуу үчүн болочок мугалим студент кезинен тартып кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык, дидактикалык, психологиялык негиздерин, атап айтканда, окутуунун технологияларын, формаларын, каражаттарын ж.б. жетик билүүгө, ал боюнча белгилүү бир көндүмдөргө, тажрыйбага ээ болушу зарыл. Ансыз өз укуктарын (айталы, болочок мугалим окутуунун методдорун жана формаларын жетик өздөштүрбөсө, анда анын тандоо укугу чектелүү) коргоп жана ага ылайык педагогдук милдеттерин өз ишмердигинде аткара албайт.

Азыркы педагогика илими мугалимдин мыйзамдуу укук-милдеттери, билим берүү боюнча коюлуп жаткан соңку талаптар, окутуунун стандарттары, концепциялары жана окуу программалары, «XXI кылымдагы мугалим кандай болуш керек?» деген маселени кырынан коюп, ага жооп издейт.

Азыркы мугалим социалдык-турмуштук бүгүнкү суроо-талаптарды, өспүрүмдөрдүн кызыгууларын, керектөөлөрүн жана муктаждыктарын ачык-айкын аңдап-билүүгө тийиш.

Азыркы мугалим билим берүү тармагындагы алда канча актуалдуу болуп жаткан маселелер боюнча жаңылыктарды оперативдүү түрдө өздөштүрүүгө тийиш.

Азыркы мугалим окуучулардын индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн так аныктоого, алардын терең, өз алдынча, эркин жана эмоционалдуу ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүүгө дайыма умтулуусу зарыл.

Азыркы мугалим изденүүчү, өзүн-өзү таанып-билүүгө, өзүн-өзү аныктоого, өзүн-өзү реализациялоого умтулган

адамды калыптандырууга өбөлгө түзгөн окутуунун технологияларын колдоно билүүсү зарыл.

Мындай сапат-жөндөмгө ээ болуунун башаты да, мугалим үчүн өзгөчө зарыл, керектүү билимдерге, билгичтик менен көндүмдөргө ээ болуунун негизги бөлүгү студенттик мезгилге туура келет. Аталган маселелерди чечүүдө мугалимдик кесипке даярдоонун методологиялык негиздерин аныктап, ага ылайык болочок педагогдорго билим берүү зарылдыгы пайда болот. Белгилүү педагог-окумуштуу, Э.Мамбетакунувдун пикири боюнча, мугалимдик кесипке даярдоонун методологиялык негиздери төмөнкүлөр:

1. Студенттерге мугалимдин ар кандай коомдогу ээлеген ордун, элдин руханий маданиятын көтөрүүдөгү мугалимдин ролун, билимдүү элдин келечегинин кенендигин түшүндүрүү;

2. Студенттерге ар кандай типтеги окуу жайларында окутуунун максатын жана милдеттерин азыркы учурдун талабына ылайык, Республикабызда иштелип чыккан нормативдик документтердин негизинде үйрөтүү;

3. Факультеттин негизги предмети боюнча студенттердин илимий билимдеринин теориясын жана практикасын атайын стандарттардын талабына ылайык өздөштүрүүсүн камсыз кылуу;

4. Болочок мугалимдерди мектепте окута турган предметине тийиштүү концепциянын, стандарттын, окуу программасынын, окуу китептеринин мазмуну менен кеңири тааныштыруу. Аларга илимий-методикалык талдоо жүргүзүүгө үйрөтүү;

5. Окутуу технологиясы, компьютердик технологиялар, таалим-тарбия берүүдөгү инновациялар өңдүү жаңы педагогикалык түшүнүктөрдүн мазмунун ачып көрсөтүү. Практикалык ыкмаларды калыптандыруу;

6. Педагогиканын закон ченемдеринин негизинде иштелип чыккан принциптердин мазмунун түшүндүрүү;

7. Педагогикалык технологиянын элементтерин: окутуу методдорун, окутуунун каражаттарын, окутууну уюштуруунун шарттарын, окутууну уюштуруунун формаларын тандоону жана аларды өткөрүүнүн методикасын студенттерде калыптандыруу;

8. Окуучулардын билимдерин баалай билүүгө, окутууну өркүндөтүүгө, өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүн такай жакшыртууга үйрөтүү;

9. Окуучулар, мугалимдер жана ата-энелер менен сүйлөшө, тил табыша билүүгө көнүктүрүү;

10. Таалим-тарбия берүүнүн инсанга багытталган технологиясын өздөштүрүүгө шарт түзүү. (Эл агартуу, 2004, № 5–6, 26–27).

Аталган талаптар – жалпы эле мугалимдерди даярдоого арналган педагогикалык-методологиялык негиздер. Көрсөтүлгөн талаптар филолог-студенттерге да толугу менен тиешелүү. Профессор Н.Ишекеев: «Мугалим – коомдун жана мамлекеттин тиреги. Ал – акыл-эстин шам чырагы, билимдин тунук булагы», – деген аныктама-түшүндүрмөнү берүү менен, мугалим адистерди даярдоонун өзөктүү маселелерин азыркы шарт, турмуш менен байланышта карайт. Окумуштуунун оюн айрым кыскартуулар менен берели.

«... Билим берүүгө рыноктун мыйзамдары кадимкидей аралаша баштады. Демек, болочоктогу мугалимдерди рыноктун катаал шартына туруштук бергендей кылып тарбиялоодогу актуал маселелер эң эле көп, алардын айрымдары булар:

Биринчиден, билим берүүнүн кайсы схемасын колдонбойлу, окуу пландарына адистикке түздөн-түз тиешелүү дисциплиналардын катарында педагогикалык, дидактикалык жана психологиялык предметтер тийиштүү орунду ээлеш керек.

Мугалим өз предметин үйрөтүү менен гана чектелбестен, анын жалпы маданияты, интеллектуалдык дарамети, эрудициясы өзгөчө мааниге ээ. Андыктан мугалимдерди маалыматтын булактары болгон илимий-методикалык эмгектер менен куралдандыруу зарыл.

Экинчиден, эне тилинн, улуттук маданияттын жана жалпы адамзатка таандык интеллектуалдык дөөлөттөрдүн өрнөгүндө, этнопедагогикалык негизде билим берүүгө мугалимдерди даярдоо керек.

Үчүнчүдөн, адамзат прогресси, ыймандуулук проблемалары, гуманизм идеялары, элдердин өз ара алакасы жана этностордун цивилизациясы дүйнөлүк маданияттын ажырагыс бир бөлүгү экендигин аныктаган курстар окутулуп, болочоктогу мугалимдерге батыш жана чыгыштын универсалдуу билимдери берилиши керек.

Төртүнчүдөн, эл турмушу, улуттук маданият, сөзсүз тигил же бул диний көз караштар жана ишенимдер менен байланыштуу өмүр сүрөт. Бул жагдай мектепке рационалдуу билим берүүнү диний таалим-тарбиянын айрым көрүнүштөрү менен айкалыштырууну талап кылууда.

Бешинчиден, билим берүүнү гумандаштырууну өркүндөтүү зарыл. Ошол эле мезгилде табигый математикалык билим берүүнү да жаңы деңгээлге көтөрүү керек.

Алтынчыдан, мугалимдик кесипке машыктыруунун ири категорияларынын бири болгон педагогикалык практика 1-курстан башталып, бүтүрүү курсуна чейин үзгүлтүксүз жүргүзүлүшү эп. **Базалык мектептер студенттерди мугалимдик кесипке даярдоонун лабораториясына айланышы керек.** Демек, педагогикалык практиканы уюштуруунун рыноктук шартына шайкеш келген илимий-практикалык системасы иштелип чыгышы максатка ылайыктуу.

Ошондой эле мугалим – таалим-тарбия жүргүзүүчү инсан. Азыркы өткөөл мезгилде улуттук идеология жөнүндөгү проблемалардын козголуп жатышы да кокусунан эмес. Ошондуктан мектептеги мугалим үчүн таалим-тарбиянын стратегиясы айкын болушу зарыл.

Гендердик талдоонун статистикасы айкындагандай, феминизация процесси күчөөдө. 1999-жылкы маалымат боюнча, мугалимдердин 75,4%ти – аялдар, 24,6%ти – эркектер. Демек, орто мектептерде кесипке багыт берүү ишинде уландарды педагогикалык кесипке үгүттөө жана жогорку окуу жайларга кабыл алууда аларга артыкчылык берүү эп.

Жетинчиден, эксперттердин бааларына караганда, жыл сайын мугалимдер ээ болууга тийиш болгон кесиптик билимдердин 90%ти жаңыланып турат. Компоненттүүлүк 4 жылда – 50%ке, ал эми 8 жылда – 100%ке төмөндөйт. ... Өлкөбүздө бир жылда 10% мугалим – 24 күндүк, 12 күндүк, 1 жумалык, 3 күндүк курстардан, семинарлардан өтүүдө». (Билим жана тарбия, 2003, № 1, 77).

Ачыгын айтсак, аталган талаптардын жарым-жартылайы гана бүгүнкү күндө педагог адистерди даярдоодо аткарылып, калган бөлүгү теориялык жана практикалык жактан жаңыдан изилденип, тактала баштады. Адистерди даярдоо процессине активдүү тартылган инновациялык жана интерактивдик көрүнүштөр анча арбыбай, окутуу ишинде салттуу болуп калган ык-жолдор, каражаттар, формалар али да басымдуулук кылууда.

Педагогдорду даярдоо процесси мектеп окуучуларын (айрыкча уландарды) бул адистикке тартуудан башталып, окуу планын толук кайра карап чыгуу, педагогикалык практиканын мөөнөтүн узартуу (1-курстан баштоо), окутуунун жаңы технологияларын киргизүүдөн тартып, мектеп мугалимдеринин квалификациясын жогорулатууга чейинки бардык маселелер

өзгөртүүлөргө, толуктоолорго муктаж экендигин турмуш өзү көрсөтүүдө.

Эне тили боюнча билим берүүчү мугалимдер кыргыз тили сабагында төмөнкү милдеттерди ишке ашырууга артыкчылыктуу маани берүүлөрү зарыл:

1. Тил – пикир алышуунун негизги куралы. Бирок пикир алышуунун өзү эмес. Демек, куралды колдонууга үйрөтүүдө ал куралдын түзүлүшү, курамы, структурасы негизги болбостон, куралдын практикада колдонулушу негизги болууга тийиш. Билим берүү мекемелеринде тилди (эне тилин) окутуунун негизин сүйлөшүү процесси жана андагы закон ченемдүүлүктөр түзүүсү зарыл. Мындан тилдин теориялык маселелерин окутуунун зарылдыгы жок деген тыянак келип чыкпайт. Тил илими (лингвистика) кепти (сүйлөшүүнү) үйрөтүүнүн, өркүндөтүүнүн илимий-теориялык маселелерине илимий түшүндүрмө берген материалдарда бериши кажет. Тилдик материалдар кайсы функционалдык стилде, качан жана кандайча, кантип колдонулушу керектиги методика илими тарабынан терең иликтөөгө алынып, бул маселелер ар бир тил мугалими аркылуу окутулган тилдин нормативине ылайык түшүндүрүлүүсү кажет.

2. Кыргыз тилин окутуунун (сабактын) башка предметтерден болгон негизги дагы бир айырмасы – тил окутуунун предмети да, ошол эле учурда окутуунун каражаты да болгондугунда. Мугалим бул жагдайды дайыма эске алып, теория менен практиканын (сүйлөшүүнүн) айкалышына басым коюусу зарыл.

3. Тил – коомдук-социалдык кубулуш. Демек анын колдонулушу кандайдыр бир чектелүү адам ишмердүүлүгү менен гана байланышпастан, адам турмушунун бардык учурундагы пикир алышуусу, таанып-билүүсү, ой жүгүртүүсү

менен шартталган, тыгыз байланышкан. Эне тилин окутууда бул жагдай баса белгиленип, пикир алышууну жакшыртууга, анын маданиятын жогорулатууга багытталышы зарыл.

4. Тил пикир алышуунун эле куралы эмес, ал – ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн, адамды ар тараптан калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн да куралы. Ошондуктан кыргыз тилин окутуу – бул, барыдан мурда, кыргыз жаштарына өзүн-өзү таанытуунун сабагы. Б.а., кыргыз элинин тарыхы, маданияты, дүйнө таанымы, көркөм адабияты, диний түшүнүктөрү, жалпы эле рухий дөөлөттөрү тилде чагылдырылып, тилде сакталып, тил аркылуу муундан-муунга берилип келген. Эне тилин окутууда буга көңүл бурбай коюуга болбойт.

5. Кыргыз тили боюнча мугалим болуучу студент берилген методологиялык негиздерди, концепцияларды терең өздөштүрүүсү үчүн тил боюнча алган теориялык билимдери жетишсиз. Ал үчүн, болочок мугалим, барыдан мурда, тилди сүйгөн, сөз билген, сөз кадырын, кудурет-күчүн андап-түшүнгөн, сөз байлыгы бай, кеп ишмердиги өнүккөн деңгээлде болушу талап кылынат. «... адамдардын акыл-эстик байланышынын жападан-жалгыз каражаты – сөз. Мындай байланышты түзүү үчүн сөздөрдүн ар бирин угуучуларга керектүү жана так, түшүнүктүү туюнткандай кылып колдонуу керек» (Л.Н.Толстой). Болочок мугалим мындай сапатка, барыдан мурда, өзү ээ болуп, ошол эле учурда аны өспүрүмдөргө үйрөтүүгө даярданышы зарыл.

6. Тил пикир алышуунун куралы дедик. Ал эми пикир алышуу процесси (сүйлөшүү) эч качан бир тараптуу, бир, жеке адам тарабынан ишке ашчу процесс эмес. Ал үчүн, сөзсүз, угуучу (окуучу) тарап да болушу шарт. Угуу, анын табияты,

пикир алышуудагы орду, ролу тууралуу кыргыз лингвистикасы соңку тыянактарын берди. Кыргыз тили мугалими үчүн мындай маалыматтарды билүүнүн мааниси чоң. «... ар кандай нерселерди өздөштүрүүдө угуу процесси өзгөчө мааниге ээ. Анткени адам угуу аркылуу өзүн-өзү табат, өзүн-өзү ойготот, өстүрөт, өзүнө-өзү ишенимди пайда кылат» (Т.Маразыков, I китеп, 2006, 63).

7. Кыргыз тили сабагынын негизин пикир алышуу, сүйлөшүү түзөт. Пикир алышуунун өзү тил бирдиктерине, каражаттарына, ошондой эле тилдик-кептик каражаттарга, аларды билүүгө жана өз кебинде ыктуу колдоно билүүгө жана экстралингвистикалык факторлорго толук көз каранды. Демек, **кыргыз тили боюнча болочок мугалим тилдик-кептик бирдиктерди, каражаттарды: сөз маанилерин, накыл сөздөрдү, фразеологизмдерди, кыргыз тилинин стилистикасын, кеп маданиятынын маселелерин ж.б. мыкты билүүгө, аларды өз ишмердигинде колдоно билүүгө көнүгүүлөрү зарыл.** Бул үчүн **филолог-студенттер энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөр, справочниктер, маалымдамалар ж.б. менен иштөөнүн, аларды такай колдонуунун жол-жоболорун, маанисин студент кезинен андап-билүүгө тийиш.**

8. Кыргыз тили абдан бай тилдерден экендиги, кыргыздар сүйлөө чеберчилигин анын туу чокусуна чейин өздөштүргөнү тарыхта белгилүү. Бул – өз тилин, өзүн-өзү, өз тарыхын көтөрө чалып мактоо эмес, тарыхый чындык. X кылымдагы араб саякатчысы Абу Дулаф: «Андан кийин биз кыргыз деген урууга келип жеттик... Алардын ибадатканасы жана жаза турган каламы бар. Ал эми тили уйкаш («ыр сымак куюлушуп») келет», – деп жазган. Болочок мугалим «өнөр алды – кызыл тил»

экендигине өзгөчө маани берип, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар сабакта ага артыкчылыктуу орун берүүгө жетишүүсү зарыл.

Кыргыз тили жөнүндө кыргыз тилинин өзүндө өтө бай материалдар сакталып, улуу инсандардын, акын-жазуучулардын, коомдук ишмерлердин айткандары, жазгандары, жараткан чыгармалары (ырлары) да аз эмес. Филолог-студенттер булар менен да кабардар болуп, ар бири өзүнө жаккан накыл сөздөрүн, аныктамаларды, ырларды, түшүндүрмөлөрдү топтой жүрүшү пайдалуу. Алар, сөзсүз түрдө, сабак процессинин, класстан тышкаркы иштердин көркүн ачып, окутууга жан киргизип, кызыгууну арттырмак деп ойлойбуз. Мындай учурда кыргыз тили сабагы кыргыз адабияты менен предмет аралык байланышты гана түзбөстөн, бул эки сабактын жуурулушуп, интеграциясынын бирин-бири толуктап, бирин-экинчиси шарттап, сабактын практикалык, эстетикалык, таанып-билүүчүлүк функциясын активдештирет.

Тил жөнүндө жазылган көркөм тексттер кыргыз тилин окутуунун өзгөчө булагы, каражаты катары окутуу процессинде ылайыгына жараша жыш колдонулушу зарыл. Бул тууралуу болочок мугалимдерге студент кезинен көндүрүү – окутуучу-профессорлордун милдети.

Жалпы эле педагогдорго, анын ичинде, кыргыз тили мугалимдерине коюлуп жаткан соңку талаптар тууралуу сөз кылууда азыркы мугалим кандай жөндөмдүүлүктөргө ээ болушу керек деген суроо да маанилүү. Педагогика илиминин соңку изилдөөлөрү, тыянактары педагог төмөнкүдөй жөндөмдөргө, сапаттарга ээ болушу зарыл деп билет.

1. Уюштуруучулук. Окуучуларды бириктире, өзүнө тарта алуу, алардын сыйлоосуна ээ болуу, милдеттерди, иш-аракеттерди бөлүштүрүү, иш-чараларды, окуу ишмердигин уюштура билүү, аткарылган жумуштун жыйынтыгын чыгара

алуу. Студенттер бул жөндөмдүүлүктүн теориялык негиздерин лекциялык сабактарда алышып, практикалык жана лабораториялык иштерде билгичтиктерди аныктап, өздөштүрүп, педагогикалык практика учурунда уюштуруучулук боюнча көндүмдөрдү калыптандырып, аларды жакшыртууга машыгуулары зарыл. Бул маселеде милдеттүү түрдө окутуучу катышып, көзөмөлдөп, багыттап турушу талап кылынат.

2. Дидактикалык. Окутуунун материалдарын тандай, ылгай алуу, аларды так, түшүнүктүү, көрсөтмөлүү, жеткиликтүү, көрктүү, ынанымдуу, кызыктуу кылып даярдай алуу, окуу материалдарын белгилүү бир ырааттуулукта бере билүү, окуучулардын таанып-билүү кызыкчылыктарын өнүктүрүүгө жана руханий суроо-талаптарын канагаттандыра алууга, алардын активдүүлүгүн арттыра алуунун ык-жолдорун, каражаттарын жана формаларын билүү.

3. Перцептивдүүлүк (лат. тилинен мааниси – кабыл алуу, таануу, билүү). Окуучулардын руханий жан дүйнөсүнө түшүнө алуу, алардын эмоционалдык ал-абалын объективдүү баалай алуу, окуучунун психикалык өзгөчөлүктөрүн аныктай алуу.

Болочок кыргыз тили мугалими окуучу-тарбиялануучу, барыдан мурда, адам, инсан экендигин, анын аң-сезими, акыл-эси, ой жүгүртүүсү, көз карашы ж.б. сапаттары анча калыптанбаган, өнүкпөгөн деңгээлде болсо да, бар экендигин студент кезинен билүүсү жана ал жөнүндө мүмкүн болушунча толук маалымат алууга милдеттүү экендигин толук таануусу керек. **өз окуучусун толук түшүнүүнүн** негизин сабак процесси, андагы окуучунун окуу ишмердиги, окуучунун өзү менен аңгемелешүү, (мүмкүн болсо сырдашуу) өздүк делосун толук билүү, башка мугалимдер менен пикир алышуу, ата-энеси, үй-турмушу, жоро-жолдоштору, кызыгуулары, максаты ж.б. тууралуу маалыматтарды мугалим билүүсү зарыл. (Тилекке

каршы, биз, жогорку окуу жайларынын мугалимдери, бул маселеге анча көңүл бурбайбыз. Студенттерде бул жөндөмдүүлүктү калыптандырууга маани бербейбиз).

4. Коммуникативдүүлүк. Окуучулар, алардын ата-энелери, кесиптештер, мектеп жетекчилери менен педагогикалык максатта **жагымдуу мамилени, алаканы түзө алуу. Карым-катыш, байланыш түзө алуу. Сүйлөшө алуу жөндөмдүүлүгү.** (Мындай педагогикалык ишмердиктин зарыл компоненти жалпы билим берүүчү мекемелерде гана эмес, орто, жогорку билим берүүдө да мугалим менен окуучунун, окутуучу менен студенттин ортосунда да абдан пассивдүү экендиги өкүндүрөт).

5. Суггестивдүүлүк. (лат. тилинен – көңүл бурдуруу) Окуучуларга эмоционалдык-эргтик жактан таасир эте алуу. Мугалимдик кесипте, айрыкча, **кыргыз тили мугалимдери үчүн окуучуларды тарта алуу, кызыктыра алуу, көңүлүн бурдуруу, ишендирүү жана ынандыруу өзгөчө мааниге ээ.** Ал үчүн мугалим кыргыз тили боюнча окуу китептеринде жазылган, түшүнүүгө өтө татаал аныктамаларга, эрежелерге негизги басымды койбостон, жандуу тилге, жандуу сүйлөшүүгө, тил байлыктарына, кепке, көркөм тексттерге таянуусу талап кылынат. Эгерде мугалим окуучуларды эне тилине, анын коомдогу, жеке турмуш ишмердигиндеги ролуна, барк-баасына жана мүмкүнчүлүктөрүнө толук ынандырып, анын өз турмушундагы зарылдыгына табыйгый кызыгууларын жарата алса, анда мугалимде каалаган ийгиликтин, күткөн натыйжанын ачкычы болот.

6. Изилдөөчүлүк. Педагогикалык ар кандай кырдаалдарды, процесстерди толук аңдап-билүү жана аларды баалай алуу. **Мыкты, өз кесибин сүйгөн мугалим үчүн ар бир сабакта изилдөөнүн, изденүүнүн элементтери болот.** Билим берүү процессинде ийгиликтер, табылгалар, тажрыйбалар мугалим

тарабынан талдоого алынат. Аны бекемдөөнүн, өркүндөтүүнүн ык-жолдору, каражаттары караштырылат. Ошол эле учурда жаза басуулар, кемчилик, мүчүлүштүктөр да изилденип, анын чыгуу, пайда болуу себептери, булактары аныкталат. Аларды кайталабоонун активдүү аракеттери жүргүзүлөт. Демек, **ар бир сабак – бул изилдөө, изденүү, аныктоо жана табылга.**

7. Илимий таанып-билүүчүлүк. «**XXI кылымдын мугалими** кандай болуш керек?» деген суроого жооп издөөдө ал **изденүүчү, өзүнүн теориялык билимин, практикалык ишмердигин дайыма толуктоочу, өркүндөтүүчү жана окутуунун жаңы технологиялары менен кабардар болушу керек** деген талапты белгилегенбиз. Бул тууралуу «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамдын педагогдордун милдетин көрсөткөн бөлүмүндө да атайы айтылган. Демек, **мугалим билим берүүнүн мезгил талабына жооп бергендей деңгээлде өзүн тарбиялай алган, окуучуларды билим менен сугара алган жөндөмгө ээ болушу зарыл.** Бул жөндөмдүүлүктүн педагогикалык ишмердиктеги мааниси жөнүндө XIX кылымдагы «немец мугалимдеринин мугалими» аталган А.Дистервег: «Ал (мугалим – Ж.Ч.) өзүн өзү тарбиялоонун, билимин өркүндөтүүнүн үстүндө такай иштеп турган мезгилде гана билим жана тарбия берүүгө жөндөмдүү» (Дистервег А. – М., 1956, 74), – десе, К.Д.Ушинский: «педагог – өзү окуп турганда гана педагог», – деп айткан.

Педагогикалык психология илиминде «Мугалимдин психологиясы» деген атайын бөлүмдө мугалимдин кесиптик – профессионалдык өзгөчөлүктөрү, коомдогу ролу, сапат-касиеттери, жөндөм-шыгы тууралуу маселелер кеңири чечилип, мугалимдик кесип «адам – адам» тибиндеги кесип деп бааланат. «Адам-адам» тибиндеги кесип ээлеринин ишмердигинин негизин адамдар менен карым-катнаш жасай алуу,

сүйлөшүү, пикир алышуу иш-аракеттери түзөт. Бул типтеги кесип ээлеринде, демек, мугалимдерде төмөнкүдөй сапаттардын болушун педагогикалык психология зарыл деп эсептейт: **адамдар менен сүйлөшүү, иштөө мезгилинде өзүн эркин алып жүрө алуу, андан ырахат алуу, пикир алышууга, сүйлөшүүгө чоң маани берүү, башкалардын кубаныч-кайгысын бөлүшө алуу, сөздү уга билүү, кругозорунун кендиги, жогорку деңгээлдеги сүйлөө маданияты, оюн так, жеткиликтүү билдире алуу ж.б.**

Ошол эле учурда сүйлөөсүндө тубаса кемчиликтер (дефект) болгон, монотондуу жана так сүйлөй албаган, түнт, көп сүйлөбөгөн, айланасындагы адамдарга кайдыгер караган, өзүнөн башканы ойлобогон ж.б. айрым алгылыктуу эмес сапаттары бар адамдардын мугалимдик кесипти тандап алышын аталган илим кубаттабайт.

«Главными постоянными требованиями, предъявляемыми к педагогу, – деп жазат, психолог М.С.Ткачева, – являются **любовь к детям, любовь к педагогической деятельности, наличие глубоких специальных знаний по преподаваемому предмету широкая общая эрудиция, педагогическая интуиция, высокоразвитый интеллект, высокий уровень общей культуры и нравственности, профессиональное владение разнообразными методами обучения и воспитания детей.** Без любого из этих качеств успешная педагогическая работа невозможно» (М.Ткачева. – 2006, 129).

Кыргыз эли мугалимди мөмөлүү даракка салыштыруу менен анын коомдук-социалдык, турмуштук ордун, барк-баасын так жана элестүү берген. Түрк педагог-жазуучусу Халит Эртуурул мугалимдин кесибин пайгамбардын кесиби катары бааласа, белгилүү гуманист Я.А.Каменский мугалимди бакчада мөмө-жемиштерди өстүргөн багбанга, адамдын тулку-турпатын

көркөм тургузган архитекторго, адамдын акылын, жан дүйнөсүн кылдаттык менен чегип жаткан скульпторго салыштырган. А.В.Дистерверг: «билим жана тарбия берүүнүн жалпы адамзаттык максаты – чындыкка, жакшылыкка жана сулуулукка кызмат кылуу», – деп белгилеп кетиптир. Акыл-эстин шам чырагы болуп, билимди жандырган, руханий дөөлөттөрдү алып жүрүүчү жана берүүчү болгон мугалимдерди, кыргыз тили мугалимдерин, даярдоого астейдил мамиле кылып, мамлекеттик маанидеги маселеге өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Педагогика илиминде «педагогикалык баарлашуу» (педагогическое общение) деген өзгөчө чоң бөлүм бар. Анда мугалимдин окуучулар менен тил табыша алуу, сүйлөшө, баарлаша алуусу, анын билим, тарбия берүүдөгү орду, мааниси жана ролу иликтенет. Бул боюнча эне тили боюнча билим берген мугалимдер толук кабардар болушу жана өзүнүн педагогдук ишмердүүлүгүндө колдонушу шарт.

Төмөндө мугалимдин баарлашуу, карым-катнаш түзүү боюнча сапаттарына жараша бөлүштүрүүнүн эки вариантын беребиз. Алар тууралуу ар бир мугалим ойлонуп, өзүнчө жыйынтык чыгарышы зарыл.

1-вариант.

Модель I – «Сократ». Мындай мугалимдер сабак процессинде талаш-тартышты, диспутту уюштуруугу устат. Ал ар бир окуучунун берилген суроо, коюлган проблема боюнча жекече ой айтуусуна кызыктар.

Модель II – «Топтогу талашты уюштуруу». Окуу-тарбиялоо ишинде ынтымакты жана кызматташууну камсыз кылат.

Модель III – «Мастер». Мугалим так өзүндөй кылып тууроону талап кылат.

Модель IV – «Генерал». Сабакта темирдей тартипти орнотуп, өзү гана туура, анын айткандары сөзсүз аткарылышын талап кылат.

Модель V – «Менеджер». Ар бир окуучу менен тил табышып, иштеше алган мугалим.

Модель VI – «Тренер». Окуучуларды коллективде, бир адамдай аракет кылууга үйрөтө алган мугалим.

Модель VII – «Гид». Токтоо, салабаттуу, бардык суроолорго жооп бере алган, бирок жеке мамиле түзө албаган мугалим.

2-вариант.

«Педагог магнитофон». Билимди механикалык түрдө берип, окуучуларга дээрлик көңүл бурбаган мугалим.

«Педагог-скульптор». Окуучуну каалаган нерсени жасап ал турган буюм, чийки зат катары караган мугалим.

«Педагог-багбан». Окуучуга өзгөчө аяр мамиле кылып, ага айыркча кам көргөн мугалим.

«Педагог-толтургуч». Окуучуну окууга, билүүгө болгон кызыгуусун ойготуп, анда ишеничтин отун жандыра алган мугалим.

«Педагог жандыргыч». Окуучунун окууга, билүүгө болгон кызыгуусун ойготуп, анда ишеничтин отун жандыра алган мугалим.

«Педагог-желмогуз». Темирдей тартипти орнотуп, окуучуну кыңк эттирбей баш ийдирген мугалим.

«Педагог мырза». Окуучуга жогортон, кемсинтүү менен мамиле кылган мугалим.

«Педагог-компьютер». Програмада эмне айтылса, ошону гана айткан. Окуучуга көңүл бурбаган мугалим. (Психология и педагогика. Изд.4-е. Ростов н/д. 2014. -588-591).

6. ЭНЕ ТИЛИ БОЮНЧА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРГӨ НЕГИЗДЕП БИЛИМ АЛУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Эне тилинен таалим-тарбия берүү иштери жалпы эле педагогикалык процесс катары эки тараптан, мугалим менен окуучунун, бир максатка, бир натыйжага багытталган бирдиктүү иш-аракеттери болуп саналат. Мында мугалим билим берүүчү тарап, окуучу билим алуучу тарап экендиги белгилүү. Билим берүү процессинин эки тараптуу экендигин таанып-билип, кабыл алып, бирок билим берүүнүн технологиясына анча көңүл бурулбай келет. Бул кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектер менен таанышканда ачык көрүнөт. Дээрлик бардык эмгектерде «кантип окутабыз» деген суроого жооптор изделип, берилгени менен окуучуларды окууга, билим алууга кантип үйрөтөбүз деген суроо дайыма көмүскөдө калып келет. Методика илиминдеги бул көрүнүш бир бүтүн процессти жана анын натыйжасын түзгөн тараптардын (мугалим менен окуучунун) биринин (мугалимдин) иш-аракеттерин аныктап, багыттап көрсөтүү менен, экинчисинин (окуучунун) аткара турган иш-аракеттери тууралуу эч нерсе атыпай коюу, ага көңүл бурбоо дегенди кашкайта көрсөтүп турат. Методикадагы, ага жараша практикадагы, сабактагы мындай алгылыксыз көрүнүш жоюлушу шарт.

Эгерде педагогика илиминин тарыхына кайрылып көрсөк, анын калыптануу, өнүгүү этаптарында билим берүүгө, окутууга болгон мамиле, башынан эле, мугалимге да, окуучуга да бирдей мамиле кылынып, бирдей маани берилип келингендиги көрүнөт. Бул маселеге кыскача токтолуунун зарылдыгы бар.

Мектеп (школа) жөнүндөгү алгачкы маалыматтар байыркы Египеттик булактарда биздин заманга чейинки эки жарым миң жыл мурун айтылганы тарыхта маалым. Андан кийинки

тарыхый маалыматтарда да окутууда окуучуга, анын ала турган билимине артыкчылыктуу маани берилет. Байыркы Греция педагогикасынын негиз салуучуларынын бири Сократ (б.з.ч. 469-389-жылдар) өз окуучуларын диалог курууга, талашып-тартышууга, логикалык ой жүгүртүүгө үйрөткөн. Сократтын окутуу методунун негизин окутуунун суроо-жооп системасы түзүп, анын максаты окуучуларды логикалык ой жүгүртүүгө көнүктүрүү болгон. Логикалык ой жүгүртүү көндүмүнө ээ болгон окуучу гана билим алып, өз алдынча жыйынтык чыгара алат деп эсептеген.

Аристотель (б.з.ч. 384-322) билим берүүнү курактык (жаштык) мезгилдерге бөлүштүрүүнү киргизген. Ал билим берүүнүн табигыйлык жана табиятты сүйүү принциптерин негиздеген. Белгилүү чех педагогу Я.А.Коменский (1595-1670) билим берүүнү уюштуруунун сабак формасы баш болгон, педагогикада, билим берүү процессинде азыркы учурда да кенири колдонулуп келе жаткан методдорун жана каражаттарын аныктагандыгы белгилүү. Я.А.Коменский билим берүү процессинде окуучунун иш-аракетин биринчи орунга коюп, окутуу, үйрөтүү иштери окуучунун көңүлүн калтырбай, тажатпагандай болуусун, окуу иштери окуучуга кубаныч тартуулап, үйрөнүү иши жагымдуу жагдай-шартта жүрүшүнө өзгөчө маани берген.

Билим берүүдө, окутууда окуучунун өзүнө, анын окуу ишмердүүлүгүнө көңүл буруу идеясын немис педагогу Адольф Дистерверг (1790-1800) андан ары толуктап, тереңдетип, жаңы идеялар менен байыткан. Окутуудагы анын негизги идеясы окуучунун окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө байланыштуу болгон. Анын негизин окуучунун өз алдынча иштөөгө көнүгүүсү түзгөн. Билим берүү менен тарбиялоо баланын табиятына, анын билим алуу учурундагы

маданиятынын деңгээлине жараша болушун талап кылган. Ал эми окуучунун өз алдынча ишмердүүлүк (окуу, үйрөнүү) жүргүзө алышын билим берүүнүн чечүүчү фактору катары караган.

Борборунда окуучу бала турган, соңку мезгилдерде инсанга багыттап окутуу деп аталган идеяны орус педагогу К.Д.Ушинский (1824-1870) дагы тереңдетип, жаңы педагогикалык ойлор, сунуштар менен байыткан. К.Д.Ушинский: «Эгерде педагогика адамды ар тараптуу тарбиялагысы келсе, анда ал, барыдан мурда, адамды бардык жагынан билүүгө тийиш», – деп белгилеген. Анын ою боюнча адамды ар тараптан билүү деген – бул адамдын психикалык жана мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн билүү. К.Д.Ушинский адамды тарбиялоонун максаты деп активдүү жана чыгармачыл инсанды калыптандырууну, адам ишмердүүлүгүнүн жогорку формасы катары адамды кара күч жана акыл эмгегине даярдоону белгилеген.

Педагогиканын тарыхында К.Д.Ушинскийдин мугалимдердин алдына окуучуларды окуганга үйрөтүү милдетин койгондугу педагогикалык жаңы идея катары каралып келет. Анын пикири боюнча мугалим «окуучуга тигил же бул таанып-билүүчүлүк билимдерди гана бербестен, окуучуда өз алдынча, мугалимдин жардамысыз жаңы билимдерди алууга болгон каалоосун жана жөндөмдүүлүгүн да өнүктүрүүсү керек».

Кыскача экскурстан көрүнүп тургандай, билим берүү, жалпы эле педагогика илими өзүнүн калыптанып, өнүгүү процесстеринде окутуунун негизги субъектиси катары баланы караган. Баланын табиятына, кызыкчылыгына, жөндөм-шыгына жана суроо-талап, муктаждыктарына жараша билим берүүнү биринчи орунга коюп, окутуунун негизги максаттарынын бири

катары баланын билим алууга, өздөштүрүүгө ынтызарлыгын пайда кылып, өз алдынча окуп-үйрөнүүсүн эсептешкен.

Мындай олуттуу жана прогрессивдүү педагогикалык идеялар, ойлор өткөн кылымдын баш жагында кыргыз элинин сабатсыздыгын жоюу, эне тилин окутуу иштеринде белгилүү деңгээлде эске алынып, практикада колдонгон. Бул алгачкы агартуучулар И.Арабаевдин, К.Тыныстановдун алиппелерин жана кыргыз тили окуу китептеринен көрүнүп турат. Ал эми алгачкы агартуучу-методист, кыргыз тилин окутуунун методикасына негиз салуучулардын бири Сатыбалды Наматовдун 1936-жылы чыккан «Эне тилинин методикасы» аттуу китебинде эне тилден билим берип, окутуп-үйрөтүүдөн мурда мугалим ар бир окуучуну сүйлөтүп көрүп, анын сөзүнө, айта турган оюна, сүйлөө боюнча ар бир окуучуга карата белгилүү бир маалыматтарды билиши зарыл. Окутуу, үйрөтүү иши ар бир окуучунун сүйлөө көндүмдөрүнө жараша жүргүзүлүшү керек. «Угуу аркылуу, - деп жазат С.Наматов, - мугалим баланын сөзү кай баскычта өскөндүгүн, сөзгө ачыктык, уяңдыгын билип, ылайыктуу чараларды колдоно баштайт». С.Наматов баланын сүйлөө жөндөмүнүн ар түрдүү боло тургандыгын да баса белгилеген. Ал: «Баланын сүйлөгүчтүгү анын сөөгүнө бүткөн мүнөзүнө да байланыштуу болот. Сөөгүнө бүткөн мүнөзү дегенибизде, баланын уяңдык-ачыктыгы, акма кулак, куйма кулактыгы, бошоң, чыйрактыгы сыяктуулар кирет. Жогорку айтылгандарга караганда, балдардын тилдери ар түрдүү болуп чыгат. Класстагы сабакка балдарды бир катар катыштыруу үчүн, кандай да болсо, булардын тилдерин теңөө керек», – экендигин атайы көрсөткөн. Ошону менен бирге эле С.Наматов балдарды мыкты сүйлөөгө көнүктүрүүнүн бир нече түрүн көрсөтүп, алардын ар бирине өзүнчө түшүндүрмө-сунуш да берген. Агартуучунун пикири боюнча балдарды мыкты

сүйлөөгө көнүктүрүүнүн түрлөрү (методдору десе да болот) мына булар: 1) суроо-жооп; 2) баланын аңгемеси; 3) мугалимдин аңгемеси; 4) мугалим менен балдардын аңгемелешүүсү; 5) ыр жаттоо, декламация айтуу; 6) дырамалаштыруу жана интенировка (автордун орфографиясы сакталды); 7) кыластын жана мектептин жыйналышына катышуу.

Көрүнүп тургандай, жалпы педагогиканын тарыхында, кыргыз тилин эне тил катары окутуунун тарыхында, тилди окутуп-үйрөтүүнүн негизин балдардын кеп ишмердүүлүктөрүн жакшыртып, өнүктүрүү маселеси түзүп келген. Өкүнүчтүүсү, өткөн кылымдын 40-50-жылдарынан тартып эне тилди окутуунун максаты, ага ылайык окутуунун мазмуну олуттуу өзгөрүүлөргө учурап, эне тилди окутуунун негизин тилдин грамматикасы түзүп, окуучунун өзү, анын ишмердүүлүгү, окуп-үйрөтүү көндүмдөрүн калыптандыруу маселеси улам солгундай баштаган.

Окуучу, анын окуу-өздөштүрүү көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүү маселеси эне тилди окутуунун башкы максат-милдети болушу азыркы талап болуп эсептелет. Окуучуну эне тили боюнча билим алууга үйрөтүү – өтө татаал жана убакытты талап кылуучу, атайын максаттуу даярдыктарды көрүп, сабактын мазмунуна, каражаты менен технологиясына жаңылыктарды талап кылган педагогикалык иш-аракет. Бул багытта жүргүзүлүүчү иш-аракеттердин, анда колдонулуучу каражаттардын негизгилери катары мына булары белгилөөгө болот.

Биринчи, эне тили сабактары, барыдан мурда, жандуу, максаттуу жана эмоционалдуу баарлашуунун сабагы болууга тийиш. «Жандуу» демек, сабакта окуучунун күнүмдүк жашоо-турмушу, максат-мүдөөсү, кызыкчылыгы жана суроо-талаптарына шайкеш келген темада сүйлөшүү, баарлашуу. Ал

эми баарлашуунун максаттуулугу окуучунун белгиленген, кызыкчылыктарын канагаттандырууга, суроолоруна жооп табууга багытталгандыгы менен аныкталат. Эгерде сүйлөшүү, баарлашуу окуучулардын жан-дүйнөсүнө, кызыкчылыгына бап келип, сүйлөшүүгө окуучу ынтызарлык менен катышса, ал баарлашуунун өзү эмоционалдуу болуп, анын натыйжасы окуучунун окуп-үйрөнүүгө болгон ышкысын күчөтүп, окуп-билүү, алуу боюнча көндүмдөрүнүн калыптанып, өнүгүшүнө өбөлгө болот. «Баарлашуу» деген сөздү «сүйлөшүүнүн» синоним катары жана андан алда канча кеңири мааниде атайылап колдондук. Бул сөз, ал билдирген түшүнүк тилди окутууда, үйрөтүүдө кеңири колдонула баштады. Ал орус тилиндеги «общения» сөзүнүн мааниси менен бирдей колдонулду.

«Баарлашуу»сөзүндө пикир алышуунун төмөнкүдөй маанилери камтылгандыгын баса белгилейбиз. Эне тилин окутуудагы баарлашуу, бул:

- эне тили сабагынын интерактивдүүлүгүн камсыз кылуу;
- сабакта чын жүрөкөн сырдашуу, ой бөлүшүү, кумарлана сүйлөшүү;
- бир нерсеге, жаңы түшүнүккө ээ болуу;
- жандуу, максаттуу, жана эмоционалдуу сүйлөшүү;
- өз оюн, көз карашын, пикирин кыска, толук жана жеткиликтүү билдирүүгө көнүгүү;
- маселеге, проблемага карата жекече чечимин чыгара билүүгө көнүгүү;
- үзүрлүү жана моокум кана пикир алышуу;
- эне тилинин бирдиктерин, каражаттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн толук таанып-билүү;
- эне тилин өз ишмердүүлүгүндө орундуу колдоно билүү көндүмүнө ээ болуу;

- сабакта эркин баарлашуу менен эне тилине болгон сыймыгын, изденүүсүн, кастарлоосун күчөтүү ж.б.

Кыргыз тили сабагын баарлашуунун сабагына айландыруунун мыкты үлгүсү катары бир Кыргыз теле берүүсүндөгү «Улутман» берүүсүн эсептеп, анын элементтерин сабакта эркин жана максатына ылайыктап колдонуунун сунуш кылабыз.

Экинчи, окуучунун жан-дүйнөсүнө жакын болгон кырдаалдарга талдоо жүргүзүү, ал боюнча чакан диспуттарды, талкууларды уюштуруу талапка ылайык. Бул үчүн мугалим класстагы окуучулардын көпчүлүгүн кызыктырып, суроолорду жараткан темаларды, кырдаалдарды аныктап, ал боюнча аткарылуучу иштерди алдын-ала пландаштырат. Мисалы, окуучулар арасында компьютердин пайдасы, кызматы тууралуу түрдүү пикирлер бар. Ал боюнча талаш болуп келүүдө. Мугалим класстагы окуучуларды компьютерге карата оң жана терс пикирде болгондорун эки топко бөлүп, кийинки сабакка ар топ өз көз караштарын негиздүү далилдеп берүү тапшырмасын берет. Кийинки сабакта ар бир топ өз көз карашын айтып, аны далилдегенге, коргогонго аракет кылат. Же болбосо, 9-классты бүтүп орто окуу жайына тапшыруу туурабы же 11-классты толук аяктап, жогорку окуу жайында окуу туурабы? Бул маселе мектеп окуучуларынын арасында проблема катары кызуу талкууланып, талаш-тартыш туудуруп келет. Мындай кырдаалды мугалим кыргыз тили сабагында өз максатына ылайык пайдаланууга тийиш.

Үчүнчү, эне тили сабагын, анын максаты менен мазмунун белгилүү бир тексттин негизинде түзүү жана ишке ашыруу. Бул үчүн мугалим тексттин философиялык, филологиялык жана дидактикалык табиятын толук түшүнүп, текст менен сабакта аткарылуучу дидактикалык иш-аракеттерди алдын-ала аныктап

алышы талап кылынат. Мектеп окуучусу программалык талаптарга жараша текст жөнүндө белгилүү маалымат-түшүнүктөргө эгедер болушат.

Төртүнчү, окуучулардын өз алдынча текст түзүүгө, текстти өркүндөтүп түзүүгө болгон көндүмдөрүн калыптандырып жакшыртууга басым коюу. Тексттер баяндама, дилбаян, эссе түрүндө түзүлүшү талапка ылайык.

Бешинчи, кыргыз элдик педагогикасынын жоболоруна таянуу менен сабак өтүү. Мында макалдар, жалпы эле накыл сөздөр, жомоктор, эпостор талдоого алынат, улуттук салт, үрп-адат, ырым-жырымдар, улуттук оюндар ж.б. тууралуу, алардын жакшы жактары жөнүндө оозеки жана жазуу түрүндөгү пикирлер алынат, талданат жана жалпылаштырылат.

Алтынчы, сабак процессинде табышмак табышуу, жаңылмачтарды айтышуу, монолог, диалогдорду уюштуруу. Булар тек гана оюн эмес. Алар оюн аркылуу окуучунун окууга болгон кызыгуусун, билим алууга болгон көндүмдөрүн калыптандырууга да кызмат кылуучу элдик педагогиканын каражаттары болуп эсептелет.

Жетинчи, кыргыз тили мугалими окуучуларды билим алууга үйрөтүүнүн теориялык-дидактикалык негиздерин жетик өздөштүрүүлөрү талап кылынат. Бул боюнча, жогоруда белгилегендей, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча соңку жарык көргөн методикалык эмгектерде маалыматтар жокко эсе, бул проблема өзүнчө иликтөөнүн предметтине алына элек. Бул маселеге байланыштуу иликтөөлөрдү профессор Э.Мамбетакуновдун макаласын («Эл агартуу», 2015, №9-10, 26-32-беттер) эркин жана кеңири пайдалануу менен жүргүзөбүз.

Мектеп окуучусу деген ким? Анын социалдык абалы, өсүп өнүгүүсү, суроо-талаптары, муктаждыктары, ойлоосу, умтулуусу, инсан катары калыптануусунун өбөлгө-шарттары,

факторлору ж.б. кандай? Баланы окуп-өйрөнүүгө окутуунун өзөк меселеси мына ушулар. Ал - жандуу наристе бала. Анын өзүнчө кызыкчылыгы, жөндөмү, каалоосу, табияты бар, билим берүү, тарбиялоо, өнүктүрүү ошол балага багытталган. Эгер анын керектүүлүгүн бала өзү сезбесе, муктаждыгы пайда болбосо, мугалим кандай гана аракет жасабасын оң натыйжа бербейт. Баланын сезими ойгонбой, уктаган бойдон жүрө берет. Ал учурда окуучу баланын биз каалаган компетенттүүлүгү дегеле калыптанбайт. Ошондуктан баланын өзүнүн билим алуу технологияларына ээ болуусун камсыздоо зарыл. Анын натыйжасы окуучунун жалпы инсандык, негизги жана предметтик компетенттүүлүктөргө ээ болуусу менен бааланат.

Компетенттүүлүк – баланын өз турмушунда жана кесипкөйлүк ишинде билим менен билгичтиктерин өз алдынча колдонууга болгон интеграцияланган жөндөмү. Жалпы билим берүүнүн мамлекеттик стандартында окуучунун төмөнкүдөй негизги компетенттүүлүктөгө ээ болуусу каралган.

1. Маалыматтык компетенттүүлүк. Ал окуучунун кандай маалымат керектигин аныктоосу; маалымат алуучу булактарды билүүсү жана алардан керектүү маалыматтарды издеп табуу ыкмаларын өздөштүрүүсү; коюлган маселени чечүү үчүн алынган маалыматтарды мурдагы өзү билген маалыматтар менен айкалыштыра колдоно билүүсү; табылган жаңы маалыматтарды сын көз менен талдап, реалдуу корутунду чыгара билүүгө көнүгүүсү менен аныкталат, жана бааланат.

Окуучулар маалыматтык компетенттүүлүккө ээ болуу үчүн төмөнкүлөргө өзгөчө көңүл бөлүп, анын ар бирин ишке ашыра алууга тийиш.

1) –кайсы гана маалымат болбосун, ал кимдир бирөөлөр тарабынан түзүлөт;

2) –иштелип чыккан маалыматтар кайсы бир булакта сакталып турат;

3) –сакталган маалыматтарды башкаларга берүү;

4) –аралыкка берилген маалыматтарды кабыл алуу, өздөштүрүү жана пайдалануу;

5) –кабыл алган, түшүнгөн маалыматтарды билим катары акыл-эсте сактап алуу;

6) –өздөштүргөн окуу маалыматтарды, билимдерди практикада, өз сөзүндө колдонууга үйрөнүү.

2. Социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүктөр.

Бул компетенттүүлүктүн мазмунун өз иш-аракеттерин башка адамдардын жана социалдык топтордун таламдары менен шайкеш келтире билүү; адамдардын ар түрдүүлүгүн, позициялардын ар түрдүүлүгүн, коомдук пикирдин (этностук, диний, кесиптик, инсандык) ар түрдүүлүгүн таануу менен, алардын баалуулуктарына урмат менен мамиле кылуунун негизинде өз көз карашын коргоп алуу; баарлашуу учурунда зарыл маалыматтарды толук ала билүү, аларды жеке өзүнө тийиштүү же башка социалдык, кесиптик маселелерди чечүү үчүн пайдалануу; маалыматтарды оозеки же жазуу түрүндө билдирүү; коюлган милдеттерди чечүү үчүн башка адамдардын ресурстарын жана башка социалдык институттардын мүмкүнчүлүктөрүн пайдалана билүү.

Окуучунун мындай касиетинин калыптанышынын негизинде гумандуулук – адамкерчилик принциби жатат. Гумандуулук же адамкерчилик түшүнүгү – адамдын башкаларга сылык мамиле кылуу, урматтоо сапаттарын билгизет. Мында башкы маселе адамдын өзүн өзү сыйлоосу. Өзүн сыйлабаган адам өзгөнү сыйлай албайт. Бирок өзүн өзү сыйлоо текеберчиликке, өзүмчүлдүккө алып барбашы керек. Бул өзүнүн өзүнө болгон, өзүнүн жашоосуна болгон жоопкерчилиги. Өзүнө

жоопкерчилик менен мамиле кылган адамдын, башкаларга да жоопкерчилик менен мамиле жасайт. Демек, адамкерчилик жоопкерчилик менен тыгыз байланышта. Ошондуктан социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүктү калыптандыруу үй-бүлөдөгү, ага туугандар арасындагы сый урматтан башталып, билим берүү уюмдарындагы сый урмат менен коштолот. Андан ары социалдык чөйрөдөгү, коомдогу жакшы адаттар менен бекемделет. Бул иштин татаалдыгы анын ар талаптуулугу жана кол менен жасап алууга мүмкүн эместиги менен аныкталат. Ал жан дүйнөнүн тазалыгы, табиятка, же-жаатка, коомдун ар бир мүчөсүнө жасаган адилет мамилеси менен бааланат.

3. Өзүн өзү уюштуруу жана проблемаларды чечүү компетенттүүлүгү. Бул маалымат булактарынан табылган, окууда жана турмуштук тажрыйбаларда пайда болгон карама-каршылыктарды түшүнө билүүгө, аларды ар кандай ыкмаларды колдонуп, жекече чечүүгө же башка адамдар менен биргелешип чечүүгө, ошондой эле андан аркы пайдалуу аракеттер жөнүндөгү чечимдерди кабыл алууга болгон даярдык.

Окуучулар мындай компетенттүүлүккө ээ болуу үчүн өтө сезимталдык, табияттын, коомдун, адамдардын ар кандай өзгөчөлүктөрүн сезип-туя билүүчүлүк, курчап турган дүйнөдөгү болуп жаткан карама-каршылыктарды көрө билүүчүлүк, алардын оң жана терс натыйжаларын талдоо, баалоо жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болуулары керек. Ал үчүн окуучу таанып-билүүнүн адамзат тажрыйбасында сыналган илимий-методдору (анализ, салыштыруу, синтез, жалпылоо ж.б.) менен тааныш болуусу, аларды ар кандай жагдайларда пайдалана билүүгө көнүгүүсү талап кылынат. Ошондуктан ар бир окуу предметинин стандартындагы мазмундук тилкелерге таанып-билүү методдорун кошуу объективдүү зарылчылык болуп

эсептелет. карама-каршылыкты сезбесе, эч качан адам проблемага дуушар болбойт. Проблема жок болсо, алдыга умтулуу, өзүнүн болгон ресурстарын максаттуу ишке жумшоо да болушу мүмкүн эмес. Демек өсүү, өнүгүү, алдыга жылуу да жок. Ошондуктан адамдын бул сапаты билүү, көрүү, жасай билүү аркылуу ишке ашат. Уктум, унуттум, көрдүм эстедим, жасадым үйрөндүм дегендин мааниси мына ушунда. Укпаса же көрбөсө адам эч нерсени жасай албайт. Демек ал компетенттүү боло албайт. Окутуунун оозеки, көрсөтмөлүү жана практикалык методдору да ушул эле негизде пайда болгон. Айтпасаң угулбайт, ачпасаң көрүнбөйт. Өзүң ачылбасаң, башканы ача албайсың деген сөздөрдүн педагогикалык мааниси да ушул жерде жатат.

Билим алууга болгон компетенттүүлүк адамдын интеллектуалдык сапатына таасир берет, ал эми билим менен билгичтик адамдын жалпы компетенттүүлүгүн калыптандырат. Билим аркылуу компетенттүүлүккө жетишүү окуучулардын максаттуу багыттагы иш аракеттери аркылуу ишке ашат. Алардын бардыгы мугалимдердин социалдык-экономикалык, маданияттык-укуктук; илимий-теориялык; психолого-педагогикалык; кесиптик-технологиялык компетенттүүлүктөрүнүн деңгээлине көз каранды. Ошондуктан таалим-тарбия процессин бирдиктүү система катары кароо, анын структуралык элементтерин тактоо, ар бир элементтин мазмунун ачуу жана аларды өздөштүрүүгө керек болуучу аракеттерди максатка багыттап уюштуруу керк деген жыйынтык чыгат. Мындай жобону таалим-тарбия процессине система-структуралык мамиле менен мазмундук –аракеттик мамилени айкалыштыра пайдаланууга алгылыктуу.

Билим алуу же билимге ээ болуу процесси окуучу баланын аң-сезиминде кандайча жүрөт? Ушул жерде таанып-билүү

теориясынын башкы жобосуна токтолуу зарыл. Ал В.И.Лениндин: «объективдүү чындыкты таанып-билүүнүн диалектикалык жолу – бул жандуу баамдоодон абстрактуу ой жүгүртүүгө өтүү, андан таанып билгендерди практикада колдонуу» - деген жобосу. Демек билим алуунун технологиясы ушул жобого таянуусу зарыл. Анткени окуучу бир нерсени сезип-туйбай туруп ал жөнүндө ой толгой албайт. Туура ой корутунду чыгара албайт. Натыйжада ал окуучу эч нерсени түшүнбөйт. Түшүнбөгөндөн кийин ал практикада эч нерсе колдоно албайт. Компетенттүүлүк калыптанбайт.

Ушул белгиленген жобого таянып балдардын билим алуу технологиясынын мазмунун төмөнкүдөй удаалаштыкта белгилөөгө болот.

1. Кайсы предметтин сабагы болбосун, анын жаңы материалды түшүндүрүү этабынын башталышында окуучулар мугалимдер менен бирдикте ар кандай фактылар, тажрыйбалардын жыйынтыктары, турмуштук мисалдар менен таанышышат. Көрсөтмө каражаттарда, окуу китептеринде, дидактикалык материалдарда көрсөтүлгөндөрдү окушат, көрүшөт. Мугалимдин айтып бергенин угушат. Компьютер же башка техникалык каражаттар аркылуу алынган маалыматтар менен таанышышат. Аларды талдоо менен ушул сабакта өздөштүрө турган окуу материалдарын үйрөнүүнүн максатын, башкача айтканда өздөрүнүн окуу иштеринин максатын аныктап алышат. Эгер окуучулар сабакта кандай багытта иш алып барууну туура түшүнүшсө, ийгиликтин жарымы жаралды деп эсептесе болот. Бул этапта окуучулар жандуу баамдоону ишке ашырышып, фактылык материалдарды аң-сезиминде элестетишет. Тактап айтсак окуучунун аң-сезиминде (мээсинде) фактылардын сүрөтү тартылып калат.

2. Экинчи этапта окуучунун аң-сезиминде пайда болгон элестер боюнча ой жүгүртүү амалы аткарылат. Ал эң алгач анализ формасында болот. Анализдөө учурунда сезип-туюлган предмет же кубулуш өз алдынча майда бөлүктөргө бөлүнүп, анын ар биринин мазмуну ачылып, талданат, башкалары менен салыштырылат. Андан кийин бөлүнүп алынган айрым деталдар логикалык байланышына жараша бири-бири менен бириктирилет. Бул ой жүгүртүү амалы синтез деп аталат да, жыйынтыгында окуучу окулуп жаткан объекттинин же кубулуштун аныктамасын берүүгө аракеттенет.

3. Өздөштүрүүнүн үчүнчү этабында окуучу түшүнүктүн аныктамасын берет. Ал үчүн окуучу түшүнүккө аныктама берүүнүн эрежесин пайдаланат. Түшүнүктүн аныктамасы эки бөлүктөн турат. 1. Аныкталуучу түшүнүк. 2. Аныкталуучу түшүнүктүн теги жана түрү. Мисалы, «сөз» түшүнүгүн алып, аныктамасын талдап көрөлү. Сөз – бул биз аныктоочу түшүнүк. Ал тил бирдиктердин тобуна кирет. Демек, сөз түшүнүгүнүн теги - тилдик бирдик. Эми сөз бирдиги башка бирдиктерден эмнеси менен айырмаланат? деген суроо туулат. Бул аныктама берүүдөгү эң башкы маселе болуп саналат. Мында сөз түшүнүгүнүн маңыздуу белгилери тандалып алынат. Сөз бирдиги белгилүү бир маанини туюндурат. Эми ушул эки элементти бири-бири менен синтездеп, сөздүн аныктамасын берсе болот: Б.: «Сөз белгилүү бир маанини туюндурган тил бирдиги».

4. Окуучунун билимге ээ болуу максатындагы аракеттеринин кийинки этабында түшүнүктүн мазмунун тактоо процесси жүрөт. Алар мугалимдин түшүндүрүүсү же окуучу китебиндеги көнүгүүлөрдү иштөө менен сөз бир же бир нече тыбыштан турарын билип, бир нече сөздөрдүн маанилерин айтышат, такташат. Аларды дептерлерине жазып алышат, тийиштүү көнүгүүлөрдү аткарышып, алган билимдерин такташат жана аң-

сезиминде бекемдешет. Бекемдөө эске тутуу, сактап калуу менен байланышта жүрөт. Алынган маалыматтар окуучунун эсинде көпкө сакталсын үчүн ал материалдардын образдуу сүрөттөлүшү окуучунун аң-сезиминде бекемдешет. Бекемдөө эске тутуу, сактап калуу менен байланышта жүрөт. Алынган маалыматтар окуучунун эсинде көпкө сакталсын үчүн ал материалдардын образдуу сүрөттөлүшү окуучунун аң-сезиминде даана тартылууга тийиш. Ал үчүн ар кандай сүрөттөр, куралдар, макеттер, белгилер, тамгалар, формулалар колдонулат. Мындан көрүнгөндөй билим алуунун бул этабында да окуучулар логикалык ой жүгүртүү амалдарын практикалык иш-аракеттер менен айкалыштырып аткарышат.

5. Окуучулардын билим алуусунун кийинки этабында алгач кабыл алып өздөштүргөн билимдерин тактоо максатында ар кандай көнүгүүлөрдү аткарышат. Мындай көнүгүүлөр окуу китептеринде, атайын көнүгүүлөр жана маселелер жыйнактарында берилген. Айрымдарын мугалимдер атайын даярдап беришет. Сабакта өздөштүргөн материалдарды мурда өздөштүргөн материалдар менен байланыштыруу иштерин аткарышат. Мында да негизинен көнүгүүлөр аткарылат. Сүйлөмдөр, айрым тексттер талданат. Өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын анатомиялык түзүлүштөрү салыштырылып, алардын жалпы белгилери менен катар айырмалануучу белгилери бөлүнүп өздөштүрүлөт. Мунун натыйжасында окуучулар бири-бирине кайсы бир белгилери боюнча окшош болгон түшүнүктөрдү, билимдерди айырмалап, ажырата биле алышат. Бул болсо билимдерди турмуштук ар кандай жагдайларда натыйжалуу колдоно билүүгө шарт түзөт.

6. Билим алуунун кийинки бөлүгүндө окуучу алган билимдерин практикада колдонуу боюнча иш-аракеттерди жасашат. Окуучу алган билимдерин практикада колдонуусу кандай жагдайда жүрөт.? Эмне иштер аткарылат? Дегеле окуучунун билимди пайдалануусунун мазмуну эмнеде?

Биринчиси, сабакта өздөштүргөн түшүнүктөрдү, сөздөрдү, эрежелерди, формулаларды туура талдай билүүсү. Алардын илимий мазмунун туура түшүнүүсү, табияттагы, коомдогу, ар бир адамдын турмушундагы болуп жаткандарга алган билиминин тиешеси бар экендигин сезип-туюу, ага ишенүү. Ошол окуялардын жүрүшүнө кайсы бир деңгээлде таасир берүүгө өзүнүн мүмкүнчүлүгү бар экендигин түшүнүү, колунан келген аракетин арноого умтулуу. Ал өзүнүн адамдык парзы экендигин сезүү.

Экинчиси алган билимдерин пайдаланып маселесин чечүү. Туура сүйлөөгө дит коюу, айрым адамдардын сүйлөө манерасына, маданиятына көңүл буруп, ага сын көз караш менен мамле жасоо, андан алган алгылыктуу ыкмаларын өзүнүн күндөлүк турмушуна, окуусуна колдоно билүүгө жетишүү.

7. Окуучулардын билим алуу технологиясындагы белгилеп кетүүчү дагы бир элемент – бул окуучулардын алган билимдеринин сапатын, аларды колдоно билүү компетенттүүлүктөрүн өздөрү өз алдынча текшерүү жана баалоо. Мына бул учурда дагы окуучулар анализ, синтез, салыштыруу, жалпылоо сыяктуу логикалык амалдарды аткарышат.

Окуучунун билим алуу технологиялары менен анын компетенттүүлүгүнүн ортосундагы байланыш бекем болууга тийиш. Анткени билими жок окуучу компетенттүү боло албасы, ошондой эле билим алууга болгон компетенциясы калыптанбаган окуучу билимдүү, билгиликтүү инсан боло албасы реалдуу чындык. Ошондуктан окуучунун компетенттүүлүгүн алардын окууга, таалим-тарбия иштерине жасаган мамлесинин, акыл аракеттеринин натыйжасы катары кароо зарылдыгы келип чыгат. Мындан улам окуучунун жакшы сүйлөшү үчүн аны дайыма сүйлөтүү керек деген тыянак чыгат.

7. ОКУУЧУЛАРГА ЭНЕ ТИЛИ БОЮНЧА БИЛИМ БЕРҮҮНҮ УЮШТУРУУНУН ФОРМАЛАРЫ

Эне тили боюнча окуучуларга билим берүүнү уюштуруунун негизги формасы катары сабак таанылып, колдонулуп келе жатат.

Сабактын түзүлүшү, түрлөрү, типтери жана элементтери жөнүндөгү маселелер окутуу процессиндеги орчундуу маселелерден болуп, ар дайым окумуштуулардын изилдөө объектисине алынып келе жатат. Анткени сабактын уюштурулушу, жүрүшү, аны өркүндөтүүгө, жакшыртууга болгон иш-аракеттердин натыйжасы түздөн-түз окутуу процессине таасир этет. Сабак маселеси боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү бир пикир жок, болушу да күмөн. Анткени сабак – жандуу өзгөрмөлүү, өтө татаал жана бир нече факторлорго байланыштуу болуучу процесс.

Сабактарга коюлуп жаткан азыркы талаптарды жалпылаштырып, алардын негизгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Сабакта билим берүүнүн, тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн биримдигинин бекем сакталышы;
2. Дидактикалык принциптерди сактоо, турмуш менен байланышын чыңдоо;
3. Сабактын темасына ылайык дидактикалык так максатты коюу;
4. Ар түрдүү ык-жолдорду, методдордун комплексин колдонуу, сабакты активдештирүү;
5. Сабактын эмоционалдуулугун арттыруу;
6. Ар бир сабакта окуучулардын билимин көзөмөлгө алуу;
7. Ар бир сабак уюштурулушу боюнча өзгөчөлүккө ээ болсун;

8. Ар бир сабакта кайталоонун элементи болсун;
9. Ар бир сабак билимдердин жыйындысын берүүгө эмес, ал боюнча окуучулардын өз пикиринин иштелип чыгышына багытталсын;
10. Ар бир сабак дидактикалык жана техникалык жактан жабдылсын;
11. Ар бир сабак мурунку жана кийинки сабак менен байланышсын;
12. Сабактын ар бир мүнөтү натыйжалуу пайдалансын;
13. Сабакта тартип дайыма сакталсын;
14. Сабак ийкемдүү, өзгөрмөлүү, кызыктуу болсун;
15. Сабактын профессионалдык багытталганы байкалып турсун;
16. Үй тапшырмалар дайыма текшерилип, сабакта пайдаланылсын;
17. Сабакта моралдык-психологиялык, санитардык-гигиеналык жагымдуу жагдай түзүлсүн;
18. Мугалим менен окуучунун бирдей ишмердүүлүгү камсыз болсун;
19. Сабакта ар бир окуучуга индивидуалдуу мамиле жасалсын;
20. Окуучулардын социалдык-турмуштук жагдай-шарттары эске алынсын ж.б.

Сабакка коюлуп жаткан талаптарды кыргыз тили сабагы менен байланышта, карым-катышта кароого аракет кыلالы.

Эне тили адамдын таанып-билүү ишмердигинин инструменти, ой жүгүртүүнүн формасы жана аны өнүктүрүүнүн каражаты катары кызмат кылат. Методика илими тилдин (кептин) мындай феноменалдуу өзгөчөлүгүн эске алуу менен тилди окутуунун максатын аныктайт. өз максатынын өтөөсүнө жетүү үчүн класстык сабак системасынын чегинде

сааттардын саны так көрсөтүлгөн тилдик-кептик материалдарды окутуунун алда канча алгылыктуу варианттарын аныктайт, аларды колдонууга сунуш кылат. Ошол эле учурда методика илими эне тил боюнча сабак өтүүнүн биротоло такталган, өзгөртүлбөгөн, дал ошол турушунда иштетүүгө тийиш болгон план-схемасын, сценарийин же рецебин бербейт, өз алдына андай максатты да койбойт. **Анткени эне тил боюнча өтүлүүчү ар бир сабак – бул мугалимдин билимине, тажрыйбасына, окутууга жасаган мамилесине, чыгармачылыгына негизделген, окуучу менен биримдикте бир максатты көздөгөн бирдиктүү ишмердик. Ал – кандайдыр бир рамкага (убакыттан башка) чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, кошумчалоого дайыма дуушар болуучу, өзгөрмөлүү, өнүгүүчү жандуу процесс.** Методика илими бул процессти жакшыртууга, өркүндөтүүгө ой, идея, каражат ж.б. сунуштап, теориялык жана практикалык ой-сунуштарды берип турууну башкы милдетим деп билет.

Сабактын «жандуулугуна» жараша аны түрлөргө, типтерге бөлүштүрүү да ар түрдүү. Ошол эле учурда билим берүүнүн сабактан башка (салттуу эмес) формаларын табууга, иштеп чыгууга болгон аракеттер да бар.

Ошентип, сабак – билим берүүнүн, окутуунун негизги формасы. Жалпы эле педагогикада, анын ичинде жеке методикаларда бул форманын артыкчылыктары толук таанылуу менен, аны өркүндөтүүнүн, жакшыртуунун жолдорун изилдөө, аныктоо аракеттери дайыма болуп келет. Ошондон улам методика илиминде «Сабактын теориясы жана практикасы» деген өзүнчө тармак бөлүнүп чыгып, иликтөө процесси азыркы күндөрдө да улантылууда. Сабактын теориялык жана практикалык маселелерин жалпылаштырып, негизги үч бөлүккө бөлүп кароо, үйрөнүү, иликтөө кеңири практикаланып жүрөт.

Биринчи бөлүгү – сабактын түзүлүшү жана аны өткөрүүнүн өзгөчөлүктөрү, **экинчиси**, сабактарды типтештирүү (бөлүштүрүү) маселелери, **үчүнчүсү**, сабакты талдоонун болжолдуу схемасын аныктоо.

Бизди жалпы эле сабак маселеси эмес, конкреттүү, кыргыз тили сабагы кызыктыргандыктан, бул маселени эне тилин окутуу маселеси менен, барыдан мурда, эне тилин окутуунун максаты менен байланышта карайбыз.

Эне тилин окутуунун максаты тууралуу мурунку бөлүмдөрдө айтылса да, ал маселеге кайра-кайра кайрылууну ашыкча деп ойлобойбуз.

Анткени кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин негизги жана өзөктүү маселеси эне тилин окутуунун максатын так аныктоо жана ал максатка жетүүнүн ык-жолдорун, каражаттарын, формаларын ж.б. табуу болгондуктан, ар бир конкреттүү маселе боюнча пикир айтууну негизги максат менен бирдикте кароо зарылдыгы дайыма бар.

Эне тил, анын мааниси, өспүрүмдөргө окутуунун максаты тууралуу орус педагогикасын негиздөөчүлөрдүн бири **К.Д.Ушинский**: «Ар бир эл өз тилин өзү түзөт, аны андан башка эч ким түзбөйт жана элдин тилинде айтылган нерсенин бардыгы элдин өзүндө сакталат. Тил – элдин улуу окутуучусу», – деген. Демек, кыргыз тилин кыргыз жаштарын окутуу – «улуу окутуучудан» билим алдыруу. Бул кыргыз тили мугалимдеринин сабак берүүсүнүн мазмундук өзөгүн түзүп, эне тилин окутуунун улуу максаты болушу керек.

Кыргыз Эл мугалими, Бектур Исаковдун кыргыз тили жана аны окутуп-үйрөтүүнүн максат-милдети жөнүндөгү пикири көңүл бурууга арзыйт.

«Кыргыз тили – бай, көрөңгөлүү жана кунарлуу. Тарыхтын байыркы бир түпкүрүнөн агып чыгып, биздин доорго чейинки

203-жылдан тартып (бул жылнаамага чийилип калганы, ага чейинки жазылбаган ың-жыңсыз өмүрү канча) нечен багыттарга тушукканына, аны колдонгон журттун үзгүлтүксүз кыргын-чапкындардан чабылып-чачылып, куугун-сүрүлгөнүнө карабай келечекти көздөп, Сөз кербени өзүнө жол таап жүрүп отуруп, бүгүнкү күндө көз карандысыз, эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилине айланды. Бул – миң тилдүү жылаажын болуп дырылдап, миң дилдүү комуз болуп шаңкылдаган, кубулуп-кулпурган, ыргагы менен уюгушуп, өзүнөн өзү күүгө келип турган, уккандын кулак курчун кандырган, элестүүлүгү менен эсте калууга ийкемдүү мукам тил. ... Мына ушундай кулакка көнүмдүү, туюндуруу мүмкүнчүлүгү мол, мазмунуна «Мөлмөлүмдөн» айкөл «Манаска» чейин батырган тилдин каймагын бузбай урунуучу, ийгерип алуучу келечек ээси – бала. Ал эми ошол келечек ээсине тилдин ажарын бузбай, уккунду келтирген кызыктуу ширеси, сырткы куюлушкан турпаты менен үйрөтүү – бул табигый зарылдык. ... кыргыз тили ойдун тактыгы, ачыктыгы жана сулуулугу менен айырмаланат. Мына ушундай туюндуруу мүмкүнчүлүгү мол, ийкемдүү, канаттуу, эрин жана тил күүсү боюнча тыбыштык ыргак жаратып турган ата-баба тилин келечек ээлерине өткөрүп берүү керек. **Окуучу өз оюн өз тилинде эркин, жатык, так, таамай, чечен, таасирдүү, куюлуштура сүйлөй билсин** (алдын сызган – Ж.Ч.). Кыргыз тилинде канча кааласаң, ошончо сузуп алуучу кенч бар. Ал өткөндүн эстелиги эмес, бардыгыбызга кызмат кылуучу кубаттуу, бакубат тил» (Б.Исаков, 1993, 3.).

Кыргыз Эл жазуучусу Кеңеш Жусуповдун: «Сөздүн жашы элдин өмүрү менен тең. Калк өнөрү, акылмандыгы, кудурет-кусуру – сөзүндө. ... Кыргыздардын байыртадан бери асырап-сактап жүрүп береги ХХI кылымга бапестеп жеткирген рухий

мурасы – сөз казынасы, накыл сөзү, эне тили болсо керек. ... Азыркы учурда кыргыз сөзүнүн кутун, ажарын, назик ийкемдүүлүгүн жана терең ойлуулугун билүү бизге керек», – (К.Жусупов. 2004) деген идеясы эне тилин окутуунун зарылдыгын так-таасын билдирип турат.

Жогорку пикирлер кыргыз тили сабагынын мазмундук түзүлүшү, дидактикалык жабдылышы сыяктуу орчундуу маселелерин чечүүдө эске алынышы зарыл деп эсептейбиз.

Азыркы бириктирилген сабактын бөлүктөрү булар:

1. Үйгө берилген тапшырманы, өтүлгөн теманы текшерүү.
2. Ал боюнча мугалимдин жыйынтыгы.
3. Жаңы теманы түшүндүрүү.
4. Аны бышыктоо.
5. Жаңы тема боюнча мугалимдин жыйынтыгы.
6. Үйгө тапшырма берүү.
7. Сабакты жалпы жыйынтыктап, баалоо.

Сабактын ички түзүлүшү, анын бөлүктөрү, компоненттери жөнүндөгү түрдүү көз караштарды, түрдүү бөлүштүрүүлөрдү кыргыз тили мугалими билүүгө тийиш. Мындай билим мугалимдин өз сабагын пландаштырууга жана аны жүргүзүүгө теориялык маалыматтарды берет. Бирок мугалим жогорудагыдай бөлүштүрүүлөрдүн бирин, сөзсүз түрдө, туура деп табууга жана ал көз карашты сабакты уюштурууда жана өткөрүүдө айныксыз колдонууга милдеттүү эмес. Анткени, биринчиден, сабактын элементтери, ички түзүлүшү сабактын тибине жана түрүнө жараша өзгөрмөлүү болот, экинчиден, сабактын ички түзүлүшүн аныктоо темага, ык-жолдорго, каражаттарга жараша мугалим тарабынан жекече аныкталат. Ал эми жогорку маалыматтар мугалим үчүн өз планын иштеп чыгууга көмөк көрсөтүүчү гана функцияны аткарат.

Кыргыз тили – жалпы билим берүүчү мекемелерде окутулуучу предметтердин негизгилеринин бири. Аны окутуунун максаты, милдети, мазмуну Кыргыз Республикасында билим берүүнүн мыйзамдарына, стандарттарына, концепцияларына ж.б. негизделип аныкталган. Демек, кыргыз тили орто мектептерде окутулуучу башка предметтер менен белгилүү бир жалпылыкка, биримдикке ээ. Ошол эле учурда кыргыз тили сабагынын өзүнө гана тиешелүү болгон мүнөздүү өзгөчөлүктөрү бар. Ал өзгөчөлүктөр окутуу процессинде сөзсүз эске алынууга тийиш.

Мугалим **кыргыз тили сабагын** кандай пландаштырып, өткөрбөсүн, эң негизги орунда, албетте, сабакка коюлган максат биринчи, чечүүчү орунду ээлейт. Сабак бардык башка милдеттери, функциялары менен бирдикте дагы бир функциясы, **окуучуларды предметке, кыргыз тилине болгон кызыгууларын арттыруу кызматын да ар дайым аткарууга тийиш. Сабактын майнаптуулугуна жана кызыктуулугуна салым кошуп, ага түздөн-түз таасир этүүчү факторлор көп.** Ал факторлордун ичинен чечүүчү ролду мугалимдин **инсандык-педагогдук сапаты, билими, эрудициясы, профессионалдык-методикалык жөндөм-шыгы, өз ишине болгон мамилеси, педагогикалык, лингвистикалык билими** ж.б. ойнойт.

Методика илиминде окуучуларды эне тилин окууга кызыгууларын айрым учурда үч этапка бөлүп карайт: 1) кызыктуу, пайдалуу маалыматтардын дайыма болушу; 2) предметтин (кыргыз тилинин) барк-баасы, мааниси жөнүндөгү мугалимдин сөзүнө ишенүүсү; 3) предметтин практикалык маанисин, керектүүлүгүн аң-сезимдүү түрдө толук түшүнүүсү.

Сабактын кызыктуулугун окутуу процессинде **берилген лингвистикалык-теориялык материалдар** дал ошол

турушунда арттыра албайт. Ал үчүн, биринчиден, **кызыктуу мисалдар, көрсөтмө курал, таблицалар ж.б. көрктүү, тыкан, сулуу жасалгаланышы, сабак процессиндеги окуучулардын активдүүлүгү, маселени чечүүгө, аныктоого түздөн-түз катышуулары өзгөчө зарыл. Эң негизгиси, сабакта тигил же бул эрежеге басым коюлбастан, жандуу сүйлөшүүгө, реалдуу турмушка басым коюу зарыл.** Экинчиден, мугалимдин айткан сөзү, маалымат берүүсү гана окуучуларды кызыктырбастан, окуучу менен мугалимдин, мугалим менен жалпы класстын мамилеси, карым-катышы, ар бир сабакта улам жаңы маалыматтын болушу, ийкемдүү ык-жолдордун, каражаттардын орундуу колдонулушу да чоң мааниге ээ болот. үчүнчүдөн, кызыктыруучу этаптын болушу, б.а., берилген маалыматтардын турмуш менен байланышта болушу зарыл. Ар бир ыкманы, **ар бир сабакты пландаштырууда мугалим ал теманы турмуш менен байланыштырууну, элдик оозеки чыгарма, көркөм адабият, үрп-адат ж.б. байланыштырууну да кошо ойлонушу талап кылынат.** Бул сабактын дүйнө таанытуучулук, мекен таанытуучулук, өзүн өзү аңдатуучулук мүмкүнчүлүгүн арттырат. Тилдин пайда болушу, тилдин сөз байлыгы, тилдин байышы, алфавит, орфография, пунктуация маселелеринин пайда болушу, мааниси тууралуу маалыматтар өзүнчө өтүлгөн сабактарда гана айтылбастан, ар бир сабакта зарылдыгына жараша кайталанылып турушу, бышыкталышы зарыл. **Мугалимдин сүйлөгөнү, сүйлөө маданияты, колдонгон тилдик каражаттары, дикциясы, интонациясы да олуттуу мааниге ээ болорун унутууга болбойт.**

Сабактын кызыктуулугун, демек, окуучулардын эне тилин окууга болгон кызыгууларын дайыма арттырууга аракет кылган мугалим алдын-ала пландаштырып алган сабак түзүлүшүн сабак процессинде бекем сактоого жана андан четтеп кетүүдөн

коркпогондой болуш керек. План канчалык мыкты, так иштелип чыкпасын окуу процессинин жүрүшү, андагы айрым жагдайлар анын «бузулушуна», айрым алымча-кошумчалардын киргизилишине да алып келиши мүмкүн. Эгерде мындай өзгөрүүлөр сабактын майнаптуулугун жогорулатууга кызмат кылса, аны киргизүүгө туура келет жана киргизилиши керек. Анткени **сабак – өзгөрбөгөн догма, трафарет эмес, ал жандуу, өзгөрмөлүү процесс.** Эгерде сабак процессинде алдын ала пландаштырылган методикалык иш-чаралар каалаган натыйжаны бербей, же окуучулар чайналып отурса, андай планды сактоодон сабак учурунда эле баш тартууга мугалимдин укугу бар, атүгүл, милдеттүү.

Биздин оюбузча, **сабакты, андагы өтүлүп жаткан теманы практика, күнүмдүк турмуш менен айкалыштыра алуу – эне тилин окууга кызыктыруунун бир фактору.** Бул багыттагы иш-аракеттер да алдын-ала пландаштырылышы кажет. Айталы, сабакта каралган окутуу маселелери толук аткарылып, дагы убакыт калды, же ал убакытты мугалим атайылап арттырып алды дейли. Мугалим сабакка чейин окуучулардын өздүк делолорунан алардын ата-энелеринин туулган күндөрүн аныктап, ошол сабак болгон күндөгү кайсы окуучунун ата же энесинин туулган күнү экенин, канчага чыкканын тактап алган. Күтүүсүздөн эле мугалим: Балдар силер билесиңерби? Бүгүн Жылдыздын атасынын (энесинин, чоң энесинин ж.б.) туулган күнү. 50 жашка толду. Жылдыз өзү атасына куттуктоо жазсын, а биз бардыгыбыз жалпы класстын атынан жазалы. Макулсунарбы? Биз доскага жазып, оңдоп, толуктайлы, Жылдыз өзүнчө жазсын, – деген өтүнүч-сунуш менен кайрылат. Жалпы класстын куттуктоосу доскага жазылат, окуучулар улам оңдошот. Окуучулар орфографиясына, тыныш белгилерине, стилине жана сөздөрдүн тандалышына көңүл бурушат.

Жылдыздын куттуктоосу да класста окулуп, аны оңдоо, толуктоо боюнча кеңештер айтылат. Эки куттуктоо тең даяр болгондо, аларды таза ак баракка Жылдыз өзүнүкүн, жалпы класстыкын колу сулуу окуучу көчүрүп чыгышат. Куттуктоолордун үйгө барганда, сөзсүз, окулушуна тапшырма берилет.

Сабак (өтүлгөн тема боюнча) жыйынтыкталып, үйгө тапшырма берилет да аяктайт.

Мындай сабактын темасына (материалга) түздөн-түз тиешеси жок, окуу программасында да, окуу планында да каралбаган иш-аракеттен аларыбыз, табарыбыз эмне?

Биринчиден, окуучулар өз ата-энелеринин туулган күндөрүн аргасыздан (билбегендери) эстешет.

Экинчиден, туулган күндө (айрыкча ата-энесинин) куттуктоо, каалоо-тилек айтуунун зарылдыгын дагы толуктап түшүнүшөт.

Үчүнчүдөн, куттуктоо-каалоо айтуу үчүн да сабакта өтүп жаткан кыргыз тили керек экендигин андашат.

Төртүнчүдөн, куттуктоо айтуу (жазуу) үчүн сөз тандоонун, ой тандоонун зарылдыгын билишет.

Бешинчиден, куттуктоодо кандай ойлор, кандай сөз берметтери тандалышын, алар ыктуу колдонулса, ал ошончолук жагымдуу жана баалуу болорун түшүнүшөт.

Алтынчыдан, куттуктоонун текстин түзүү, оңдоо, жакшыртуу менен, жыйынтыктуу, орундуу сүйлөй билүүнү текст (кеп бирдигин) түзүүнүн жол-жоболорун такташат.

Жетинчиден, орфографиялык, пунктуациялык билгичтиктерин, көндүмдөрүн толукташат, бышыкташат.

Сегизинчиден, ар кандай текст (куттуктоо) иштеп чыгууда, түзүүдө коллективдүү иштөөнүн, ой пикирлерди жалпылаштыруунун баркын, маанисин сезишет.

Тогузунчудан, куттуктоого коюлуучу талаптар, аны жазуунун жол-жоболорун, андай тексттерде колдонулуучу сөздөр же сөз айкаштары тууралуу маалымат алышат.

Онунчудан, сөз (куттуктоо) менен ата-энеге, жакын адамдарга жакшы маанай, күтүүсүз баалуу белек тартуулоого болорун жана мындай иш-аракеттер адам турмушунда чоң мааниге ээ экенин билишет ж.б.

Эми кызынын (уулунун), ал окуган класстын кутууктоосун уккан ата-энеге кайрылалы. өз туулган күнүн күнүмдүк көйгөйдөн улам унуткан, унутпаса да, аны белгилөөгө шарты да, каражаты да жок (туулган күнүн атайын белгилеп жаткандар деле) ата-эне кечке түйшүктөн кийин бала-бакырасы менен кечки тамакка отурушту дейли. Күтүүсүздөн эле кызы (уулу): «Ата (апа) бүгүн Сиздин туулган күнүңүз, мен туулган күндү куттуктап, кыргыз тили сабагында Сизге куттуктоо жаздым. Ошону окуп берейин». Куттуктоонун текстин гана бүткүл класс менен оңдобостон, аны көрктүү окууга машыккан уулу (кызы) куттуктоону бүт үй-бүлөнүн көзүнчө окуп берип, юбилярды бетинен өөп, тексти тапшырды. Мындайды кызынан (уулунан) күтпөгөн атанын (эненин) абалын элестеткиле. Куттуктоо ушуну менен эле бүтпөйт. өз куттуктоосун окуган кызы: «Ата, Сиздин туулган күндү бүт класс билет. Ошондуктан биздин класс, эжебиз (агайыбыз) менен бирдикте Сизге куттуктоо жазышып, менин окуп беришимди өтүнүшкөн. Окуп берейин». Экинчи текст (куттуктоо) окулат. Ал биринчиден да мазмундуу, терең маанилүү (бүт класс мугалим менен иштеген) жана таасирдүү, укмуштуудай сөздөр менен жазылган. Ата-эненин абалын болжолдоп көрөлү.

– кызына (уулуна)болгон мээрим, кубанычы, сыймыгы артат;

– иштен чарчаганын, көйгөйүн убактылуу болсо да, унутат;

– балдарына болгон мээри, сүйүүсү ташкындайт;
– мектепке, мугалимге болгон урматтоосу артат;
– мектепте, анын ичинде кыргыз тили сабагы эмнени окутуп, эмнени үйрөтүп жатканынан кабар алат ж.б.

Кийинки кыргыз тили сабагы өз нугунда, өз планы менен өтүлөт. Мугалим сабактын аягында (кааласа, туура көрсө, башында, орто ченинде) баягы куттуктоого кайрадан кайрылат. Куттуктоо айткан окуучуга атайын кайрылып, тапшырманы кандай аткарганын, атасы (энеси) аны кандай кабыл алганын сурайт. Эки куттуктоо тең кайрадан сабакта окулат. (Кыргыз тили сабагы жаңы эрежелерди жаттатуунун сабагы эмес, ал сүйлөшүүнүн, жазуунун жана окуунун сабагы). Мына ушундан кийин мугалим куттуктоо боюнча кыскача маалымат берет. Анын мазмунун төмөнкү маселелер түзөт:

- куттуктоо – адамга көңүл буруунун белгиси;
- куттуктоо – адамга болгон мамилени билдирет;
- куттуктоо – билимдүүлүктү, маданияттуулукту туюндурат;
- куттуктоо таза, сабаттуу жана катасыз жазылышы керек;
- куттуктоонун эң жөнөкөйү жана кымбаты – жакшы сөз, жакшы ой-тилек;
- куттуктоодо сөз берметтерин табуу, сүйлөмдүн курулушу, ойдун так, кыска берилиши өтө маанилүү;
- куттуктоо кимге (ата-эне, дос-курбу, мугалим ж.б.) багытталып жаткандыгы боюнча айырмаланышы керек;
- куттуктоо эмнеге (туулган күн, аттестат алуу, мелдеште жеңүү ж.б.) карата айтылып жаткандыгы менен өзгөчөлөнүп турат;
- куттуктоодо орфографиялык, пунктуациялык ж.б. каталардын кетирилиши өтө уят, аларга жол берилбеши керек;

- куттуктоодо кайрылып жаткан адамды (Ата, Эне, Чоң эне, Сиз ж.б.) баш тамга менен жазууга жол берет. Ал – ката эмес, ал – сыйлоонун, урматтоонун белгиси;

- куттуктоодо «ден соолук», «өмүр», «бакыт-таалай», «ийгилик» сыяктуу сөздөр жыш колдонулат;

- куттуктоонун кимге жана эмнеге айтылышына жараша сөздөр, сөз айкаштары, каалоо-тилектер тандалып алынат;

- куттуктоонун аягында аны ким жазгандыгы жана качан жазылгандыгы милдеттүү түрдө жазылышы керек ж.б.

Мындан соң мугалим окуучулардын өзүлөрүнүн жакын адамдарынын туулган күндөрүн билип жүрүшүн жана, сөзсүз, куттуктоо жазууларын өтүнөт. Эгерде окуучу кааласа, жазылган куттуктоосунун текстин сабак учурунда эле бүт класс менен талкуулоого, аны өркүндөтүүгө даяр экендигин билдирет. Андан кийинки мезгилдерде окуучулардын бул тапшырманы канчалык деңгээлде аткарып жаткандыгын көзөмөлгө алат. Эгерде ал жакшынакай салтка айланса, куттуктоо текстин жакшыртууга, анын мазмунун өркүндөтүүгө класс менен бирдикте аракеттенет. Ал эми бул анча улантылбай, унутулуп бара жатса, кайра кайталанышы кажет. Албетте, башкача формада. Айталы, класстагы бир окуучуга аны катыштырбай куттуктоо жазуу, аны сабактын башталышында окутуп, угуу, же болбосо, ал класска сабак берген башка предметтин мугалиминин туулган күнүн билип, ага куттуктоо жазып, ал класска киргенде окутуу, окутууга мүмкүнчүлүк болбосо, сулуу кол менен доскага жазып коюу ж.б.

Кыргыз тилин эне тили катары окуу процесси сабак учурунда гана керек болуучу, окуучудан, окуучунун күнүмдүк жана эртеңки жашоо-турмушунан, акыл-эс, ой жүгүртүүсүнөн, таанып билүүсүнөн ажыраган абстрактуу, окуу үчүн гана окулган, **өзүнчө изоляцияланган көрүнүш, ишмердик, иш-**

аракет эмес. Ал процесс окуучу кайда болбосун, эмне кылбасын кошо жүргөн, аң-сезиминде, ойлонуусунда, сүйлөөсүндө, жалпы эле жашоосунда, ишмердигинде дайыма бирге болгон, ажырагыс спутниги, негизги куралы болуусу зарыл.

Ошондуктан эне тили сабагы мугалим үчүн да, окуучу үчүн да белгилүү жаңылыктарга, ошол эле учурда ар бири (мугалим, окуучу) үчүн өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ болгон процесс катары кабылданышына жетишүү зарыл.

Кыргыз тили мугалими үчүн ар бир сабак канагаттануунун, табылганын, жетишүүнүн, изденүүнүн, сыноонун, тынчсыздануунун, эксперименттин, байкоонун, тыянактоонун, керек болсо, ырахаттануунун, ошол эле учурда кийинки сабакты (сабактарга) **пландаштыруунун**, анын бүткүл шык-талантын, жөндөмүн, билимин, чеберчилигин, чыгармачылыгын ж.б. көрсөтүүчү мониторинги, **өнөр сахнасы болуусу зарыл.**

Мыкты дыйкан, мыкты багбан өз түшүмүн алгандан кийин, мыкты зергер каалаган буюмун жасагандан кийин, ири алдыда, өзүнө-өзү канагаттанууну (кээде алымсынбоону) сезет, ырахат алат. Ал сезим, ал абалды сөз менен жеткирүү кыйын. Кандай мол түшүм албасын, көздүн жоосун алган кандай керемет буюм жасабасын, алар өз ишмердигин кыялында кайрадан талдап чыгат. Дурус, алгылыктуу жактарын улантууну, жаза басууларын кайталабоого кийинки түшүмдү өндүрүүдө, буюмду жасоодо өзүнө-өзү «тапшырма» берет, алдын-ала пландаштырат. Мол түшүм алуунун, мыкты буюм жасоонун негизги өбөлгөсү, шарты – ушул. Мындай касиет-сапат, умтулуу, изденүү мугалимде да болот жана болушу зарыл.

Окуучу үчүн кыргыз тили сабагы, ал башталганга чейин күтүүнүн, ойлонуунун, кызыгуунун, тынчсыздануунун, өз

оюн корутундулап, жыйынтыктоонун, суроонун, **изденүүнүн предмети болушу зарыл.**

Окуучу үчүн кыргыз тили сабагынын жүрүшү ой-жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн, ачылыштын, таап-тактоонун, таң калуунун, талашып-тартышуунун, өз пикирин, көз карашын билдирүүнүн, далилдөөнүн жана коргоонун, сөз кадырын барктап-баалоонун, туура, маданияттуу сүйлөөнүн, сабаттуу жазууга үйрөнүүнүн ж.б. жандуу, кызыктуу жана пайдалуу процесси болуш керек.

Окуучу үчүн **кыргыз тили сабагы, ал бүткөндөн кийин канагаттануунун, ыраазы болуунун, табуунун, ырахаттануунун, ошол эле учурда өз алдынча ойлонуунун, өз алдынча изденүүнүн, сабакта алган билимдерин өз турмушунда, өз ишмердигинде колдонуунун булагы болуусу зарыл.**

Бул иште мугалимдин уюштуруу, окуучуларды кызыктыруу, сабакка карата орундуу, таасирдүү материалдарды табуусу, аларды өз ыгы, өз нугу менен бере билүү ишмердиги биринчи орунга коюлат. **Албетте, мугалим канчалык чебер, устат, мыкты педагог болбосун, көрсөтүлгөн ийгиликтерге азыркы окуу программалары талап кылган эреже-аныктамаларды күчкө салып жаттатуу, темаларга карата ар кайсы акын-жазуучулардын чыгармаларынан үзүп-жулкуп алынып, окуу китептерине киргизилген мисалдарды келтирүү менен жетишүүсү өтө кыйын, көпчүлүк учурларда мүмкүн да эмес.** Бул кырдаалдан чыгууда билим берүү мыйзамдарында берилген өз укуктарын жана милдеттерин толук пайдаланган, өз кесибин сүйгөн мугалимдин мүмкүнчүлүктөрү салыштырмалуу арбын.

Айталы, сабак процессинде (өзү каалаган учурда) мугалим өтүлүп жаткан темага түздөн-түз тиешеси жок болсо да,

окуучуларга кайрылып «Балдар кыргыз тилинде «тилчи менен элчиге өлүм жок», «баш кесмек бар, тил кесмек жок», деген макалдар бар. Силер кандай ойлойсунар? Эмне үчүн тилчи менен элчиге өлүм жок? Эмне үчүн «баш кесмек бар, тил кесмек жок» деп айтылат? деген суроолорду коёт. Зарыл болсо, «элчи», «тилчи» деген сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп берет. Окуучулар өз ойлорун айта баштайт. Мугалим жооптун кыска, так жана түшүнүктүү болушун талап кылып, мүмкүн болушунча көбүрөөк окуучуларды суроого аракет кылат. өз пикирин айтуу, талашып-тартышуу канчалык жандуу, канчалык активдүү болбосун, дароо жыйынтыктуу, ынанымдуу жооптун табылып, аныкталышы кыйын. Мугалим суроону күтүүсүз берген сыяктуу эле талкууну күтүүсүздөн токтотот. Окуучулардын бул суроолордун үстүндө өз алдынча дагы ойлонууларын, жоопту тактоодо ата-энесинен, улуулардан жардам суроолорун талап кылып, кийинки сабакка туура деп эсептеген жоопторун жазуу түрүндө кыска, так катасыз жазып келүүлөрүн, жыйынтык ошолордун негизинде чыгарыла турганын айтып, тапшырма берет. Биздин пикирибизче, окуучуларды эне тилине, эне тили сабагына кызыктыруунун дагы бир жолу – бул ишке ата-энесин, үй-бүлөсүн тартуу.

Ошентип, (макалдардын маанисин тактап, чечмелегенде) эне тил сабагына ата-энелерди тартуу кандай максаттарды көздөйт?

Биринчиден, ата-эне менен мектептин байланышын, «кызматташтыгын» чындоого кызмат кылат.

Экинчиден, ата-эне мектепте эне тили сабагында эмнелерди үйрөтүп, эмнелерди окутуп жаткандыгынан кабар алат.

Үчүнчүдөн, макалдардын маанилерин өз баласына түшүндүрүү аркылуу мугалимдик кесиптин канчалык татаал, канчалык оор экендигинен, аз да болсо, түшүнүк алат.

Окуучуларга аталган макалдар боюнча берилген тапшырма кийинки сабактардын биринде милдеттүү түрдө текшерилиши зарыл. Ал үчүн мугалим сабак учурунда убакыт табууга милдеттүү. Жыйынтык окуучулардын, алардын ата-энелеринин пикирлеринин натыйжасында, жалпылаштырылып, дагы бир жолу тактоо, тыянактоо менен чыгарылат. Макалдар боюнча жумуштар ушуну менен бүтпөйт. Жалпы класс боюнча чыгарылган жыйынтыкка кайсы бир ата-эненин пикири негиз болот. Мугалим жыйынтык чыгарууда кимдин атасынын (энесинин, чоң атасынын ж.б.) пикири, айткандары кыска, так түшүнүктүү болгондугун белгилеп, ал окуучуга өз атасына (энесине) жалпы класстын, мугалимдин атынан атайын рахмат айтуу тапшырат. Ишке активдүү катышкан ата-эне өз жообу менен кызы (баласы) окуган классты кантип «окутканын» билсин, сыймыктансын, дагы жардам берүүгө шыктансын. Дагы кошумча, ата-энелердин чогулушунда кайсы ата-эне кайсы маселесин чечүүгө активдүү катышкандыгы айтылсын. Ата-эне да мектеп чогулушунан кубанып, сыймыктанып чыксын.

Кыргыз тили сабагында окуучуларды эне тилге, сабакка болгон кызыгууларын арттыруунун дагы бир жолу – предмет аралык байланышты күчөтүп, активдештирүү. Кыргыз тили сабагын кыргыз адабияты менен байланышта окутуу, чындыгында эле, окуучуларды кызыктыруучу зор күчкө ээ. Жогоруда белгилегендей, кыргыз тилиндеги тигил же бул теориялык, атүгүл практикалык маселелерди чечүүдө, бышыктоодо элдик оозеки чыгармалардан же жазуучулардын чыгармаларынан алынган бир сүйлөм эмес, чакан тексттер, информациялык-маалыматтык жактан белгилүү бир бүтүндүккө ээ болгон абзацтар (метатекст) алынууга тийиш. Ал тексттер, барыдан мурда, таанып-билүүгө булак, ой жүгүртүүгө жем таштоосу талапка ылайык. Бул иште да чечүүчү роль мугалимге,

мугалимдин тапкычтыгына, чыгармачылыгына жана изденүүсүнө байланыштуу болот.

Айтылуу «Сынган кылыч» романынын каарманы Айзаданы ала качып кетип, атасы артынан кубалап барып, кызына суроо менен кайрылып, Айзаданын атасына берген жообун («Батасын берсин») мисал кылып алалы.

Айзаданын жообун, анын маанисин лингвистикалык, элдик педагогикалык, таалим-тарбиялык, адеп-ахлактык жактан талдоого, түшүнүүгө аракет кылалы.

– Айзаданын жообу анын акыл-эсинен, адеп-ахлагынан, элдик каада-салтты мыкты билгендигинен кабар берет;

– Айзаданын жообу – бир сөз менен эки элди чабыштыруудан, кыргын-сүргүндөн сактап калууга мүмкүн экендигинин мыкты далили;

– Айзаданын жообу – ар кандай кырдаалда, ар кандай шартта ага жараша сөз табуунун, сүйлөөнүн маанисин, ролун ачып берген мыкты мисал;

– Айзаданын жообу сөз кеп процессинде (сүйлөөдө) тике, өтмө, кыйыр маанилеринде колдонуу менен кошумча функцияларды аткаарын далилдейт;

– Айзаданын жообу кырдаалга, шартка жараша кыска, так, жеткиликтүү сүйлөөнүн зарылдыгын көрсөтөт;

– Айзаданын жообу өткөн кылымдагы кыргыз кызынын адебин ачык көрсөтүп турат;

– Айзаданын жообу кандай кысталыш, кыйын шарт болсо да, ага керектүү, ылайыктуу сөз тапса, андай кысталыштан татыктуу чыгып кетүүгө мүмкүн экендигин көрсөтөт.

Менимче, кыргыз тили, кыргыз адабияты сабактарында бул сыяктуу салттуу эмес суроолорду коюу, **майда сыяктуу анча мааниге ээ болбогондой көрүнүштөрдү таап, алардан кызыктуу суроо-проблемаларды жаратуу, ал боюнча**

окуучулардын талашып-тартышуусун уюштура билүү, акыркы, чечүүчү пикирди да окуучуларга коюу өндүү иш-чараларды сабак процессинде жүргүзүү учур талабына шайкеш. Салттуу суроолордон, салттуу талдоолордон качуу, окуу программасынын талаптарынан, окуу китептеринде жазылгандардан сырткары маалыматтарды берүү, бардыгын эреже менен эмес, турмуш менен байланыштыруу – билим берүүгө коюлуп жаткан азыркы талаптардан. Бул талаптардын аткарылышынын өзү окутууну өркүндөтүүчү метод, түшүнүк катары биз азыр кабыл алып, өздөштүрүүгө кандайдыр бир кошумча билим, кошумча каражат зарылдай сезилген «инновация», «интерактивдүүлүк» деген педагогикалык талаптардын ишке ашырылышы болуп саналат.

Жогоруда сунуш кылынган иш-аракеттердин бардыгы окуучуларды кыргыз тилине кызыктырууга, сабакка аң-сезимдүү мамиле кылууга үйрөтүүнү өркүндөтүүгө багытталат.

Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын тарбиялык максаты сабакта өтүлүүчү жаңы тема менен, болгондо да лингвистикалык-теориялык жалпы системадан «үзүлүп» алынган бир тема (материал) менен чечилбейт, аныкталбайт, андай болушу мүмкүн эмес. Сабактын тарбиялык максаты – предметтин түпкү максаты, предметтин өзгөчөлүгү, мазмуну жана коом менен, жеке адам турмушундагы орду менен бирдикте, комплекстүү аныкталуучу көрүнүш. Демек, бүгүнкү күндө практикаланып жүргөндөй ар бир сабакка каалагандай ар түрдүү тарбиялык максатты кое берүүнүн өзү тарбиялык ишти натыйжалуу жүргүзүүгө кедерги болот. «Тарбиялык иште танапис» жок. Ошондуктан сабак процессинде жүргүзүлүп жаткан бардык иш-чаралар, аракеттер бир эле мезгилде үч максатты тең көздөшү зарыл. Түпкүлүгүндө, үч максатты өз-

өзүнчө бөлүп, ажыратууга, ажыратып окутууга болгон аракеттер алгылыксыз, келечеги жок.

Ал эми сабактын үчүнчү, өнүктүрүүчү максаты тууралуу анын билим жана тарбия берүүчү максаттары такталмайынча бир нерсе деп айтуу өтө кыйын. Азыркы коюлуп жаткан өнүктүрүүчүлүк максаттар жалпы эле кыргыз тилин окутуунун комплекстүү максаттарында каралып, конкреттештирилүүсү зарыл. Ал максат эне тил сабагынын таанып-билүүчүлүк жана ой жүгүртүүчүлүк озуйпасы такталып, ал боюнча жүргүзүлүүчү иштердин методикасын иштеп чыгуу менен тыгыз байланышта каралып, чечилиши кажет. Ошондуктан бул маселеге азыр токтолбостон, кыргыз тили сабагынын ой жүгүртүүгө жана таанып-билүүгө кошо турган салымын аныктоого кенен токтолобуз.

Сабактын план-конспектиси маселесинин үстүндө методист-окумуштуулар да, практик мугалимдер да, мамлекеттик тийиштүү мекемелер да бирдиктүү жана жоопкерчиликтүү иш жүргүзүүсү азыр ашкере актуалдуу.

Сабакты типтерге бөлүштүрүү (типтештирүү) төмөнкүдөй критерийлерге негизделип жүргүзүлөт:

- 1) Сабактын максатына;
- 2) Сабактын дидактикалык мүнөзүнө;
- 3) Сабакта өтүлүүчү материалдын мазмунуна;
- 4) Окуучулардын өздөштүрүү деңгээлине жана кызыгууларына карата.

Көрсөтүлгөн критерийлерге таянып, сабактын типтери боюнча окумуштуулардын пикирлерин талдоо жана практик мугалимдердин пикирлерин эске алуу менен кыргыз тили сабагынын алда канча алгылыктуу, **ийкемдүү** жана **мектеп практикасында кыйла кенири тараган** сабактын типтери катары **төмөнкүлөрдү** сунуш кылабыз:

1) Жаңы материалды үйрөнүү сабагы; 2) Кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу сабагы; 3) Каталардын үстүндө иштөө жана билим, билгичтик, көндүмдөрдү өркүндөтүү сабагы; 4) Бириктирилген сабак.

Көпчүлүк окумуштуулардын бөлүштүрүүлөрүнө мүнөздүү болгон «өздөштүрүү», «калыптандыруу», «системалаштыруу», «бекемдөө» деген ж.б. аталыштарда сабактын өз алдынча тиби катары берилгендердин бардыгын сабактын экинчи тибине (өтүлгөн материалды кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштырууга) бириктирип карайбыз. Анткени ар кандай аталышта берилгени менен алардын максаты бир – окуучулардын алган билим, билгичтик жана көндүмдөрүн бекемдөө. Ошондой эле сабактын өзүнчө тиби катары каралып жүргөн **текшерүү, баалоо сыяктуу дидактикалык иш-чаралар сабактын өзүнчө тиби боло алышпайт. Булар кандай гана типтеги (түрдөгү) сабак болбосун, дайыма коштоп жүрүүчү сабактын структуралык компоненттери болуп саналат.**

Сунуш кылынган сабактын типтерине өз-өзүнчө токтололу. **«Жаңы материалды үйрөнүү сабагы»** деген аталыштын өзү кыйла шартуулукка ээ. Анткени жалпы билим берүүчү мектептерде сабакка бөлүнгөн 45 мүнөттү толугу менен жаңы теманы (материалды) үйрөтүүгө жумшалат деп түшүнүү натуура. Сабактын бул тибинде да салттуу сабактагыдай эле үйгө берилген тапшырма текшерилет, жаңы тема өтүлөт, ал бышыкталат, сабак жыйынтыкталат жана үйгө тапшырма берилет. Мындай типтеги сабактын негизги өзгөчөлүгү – сабактын басымдуу көпчүлүк бөлүгү жаңы материалды үйрөтүүгө, түшүндүрүүгө жумшалгандыгында.

Жаңы материалды үйрөтүү сабагына даярданууда жана өтүүдө мугалим негизги эки учурга көңүл бурушу керек.

Биринчи – жаңы теманын (материалдын) мурунку тема (темалар) менен байланышын аныктоо, экинчи – жаңы материалдын практикалык же окуучунун кеп ишмердигиндеги ордун жана маанисин так билүү жана аларды билүүнүн, өздөштүрүүнүн окуучу үчүн керектүүлүгүн ачык билдире алуу маселеси.

Жаңы грамматикалык-теориялык маалыматтар милдеттүү түрдө дидактикалык материалдар аркылуу өздөштүрүлүшү зарыл. Грамматикалык маалыматтын дидактикалык материалдар аркылуу берилиши алардын кепте колдонулушун билүүгө, сүйлөшүүлөрүндө колдоно билүүгө, тилдик материалды кеп аркылуу түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Жаңы материалды өздөштүрүү менен окуучулар тилдик-кептик белгилүү көрүнүштү башкалардан ажыратып билүүгө, ал боюнча жекече пикирге, түшүнүккө ээ болууга жана өз кептеринде пайдаланууга үйрөнүшөт.

Жаңы материалды үйрөнүү сабагынын структурасы

№	Сабактын структуралык бөлүмдөрү	Структуралык бөлүмдөрдүн мүнөздөмөсү
1.	Уюштуруу: Сабактын максатын аныктоо.	Белгилүү бир тилдик кубулуш анын сүйлөшүүдөгү орду жана мааниси жөнүндөгү түшүнүктүн калыптануусу.
2.	Үйгө берилген тапшырманы текшерүү.	Фронталдык суроолор, жазуу жумуштарын текшерүү.
3.	Жаңы материалды кабыл алууга окуучуларды психологиялык жактан даярдоо.	Мурунку сабактын (өтүлгөн теманын) негиздүү тыянактарын кайталоо, проблемалык кырдаал түзүү, жаңы материалды үйрөнүүнүн максатын ачып көрсөтүү, суроолорду берүү ж.б.
4.	Жаңы материалды түшүндүрүү.	Тексттеги тилдик фактыларды байкоо, мугалимдин билдирүүсү, тексттеги (кептеги) тил бирдиктерин салыштыруу, талдоо, эреже же аныктама чыгаруу, окуу китебиндеги эрежелерди окуу, эрежелердин сүйлөшүү процессинде (практикада) колдонулушуна мисалдарды келтирүү, өз алдынча алгачкы тыянак (корутунду) чыгаруу.
5.	Жаңы материалды баштапкы бышыктоо.	Суроо-жооп иретиндеги бышыктоо, көнүгүү жумуштарын жүргүзүү, окуучулардын мисалдарды келтириши, чакан тексттерди түзүшү, окуу китеби боюнча көнүгүү иштөө.
6.	Сабакты жыйынтыктоо.	Жаңы калыптанган тилдик-кептик түшүнүктөр боюнча суроо-жооп аркылуу мугалимдин жыйынтык сөзү аркылуу, мисалдарды келтирүү менен негизги суроого (темага) жооп берүү.
7.	Үйгө тапшырма берүү.	Үй тапшырманы аткаруу боюнча мугалимдин түшүндүрүүсү.

Кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу сабагы же билим, билгичтик жана көндүмдөрдү бышыктоо сабагы. Бул типтеги сабактардын негизги максаты алган грамматикалык материалдарды терең түшүнүү, аларды кеп ишмердигинде колдонууга көнүгүү болуп саналат. Мында тил бирдиктеринин синонимикасы, анын текст түзүүдө ролу аныкталып, текстке

лингвостилистикалык талдоолор жүргүзүлөт. Тил бирдиктеринин номинативдик жана коммуникативдик функциялары аныкталат. Кайталоо, бышыктоо сабактарында колдонулуучу дидактикалык материалдарды тандоого жана пайдаланууга катуу талаптар коюлат. Мазмуну өтүлүп жаткан тилдик факты-материалдарга бай, кызыктуу, маалыматчыл маанайдагы, көркөмдүк сапаты жогору ж.б. касиеттерге ээ болгон көркөм же башка тексттер колдонулушу зарыл. Окуучулардын кеп ишмердигин жакшыртууга, өтүлгөн материалдарды өз кебинде колдонуу жөндөмүнө да көңүл бурулууга тийиш.

Кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу сабагынын структурасы

№	Сабактын структуралык бөлүмдөрү	Структуралык бөлүмдөрдүн мүнөздөмөсү
1.	Уюштуруу: Сабактын максатын аныктоо.	Кепте (сүйлөшүүдө) тилдик түшүнүктөрдү колдонууга үйрөнүү, тилдик материалдарды кайталоо, жалпылаштыруу аркылуу алардын кепте колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, маанисин терең андап билүү, практикада колдонуу.
2.	Үйгө берилген тапшырманы текшерүү.	Фронталдык, индивидуалдык суроолор, көнүгүүлөрдүн, тапшырмалардын аткарылышын текшерүү.
3.	Өтүлгөндөрдү кайталоо, бышыктоо жана жалпылаштыруу.	Өтүлгөн тилдик түшүнүктөрдү аныктоого карата көнүгүү иштерин жүргүзүү, оозеки суроо-жооптор, текстке тилдик талдоолор, көркөм тексттерден тиешелүү тилдик фактыларды аныктоо, талдоо жүргүзүү, түшүндүрүү, ар кандай таблица, схемаларды түзүү, өтүлгөн тил материалдарынын кептеги ордун, өзгөчөлүгүн аныктоо, алардын туура жазылышын, тыныш белгилеринин талапка ылайык коюлушун бышыктоо, өз алдынча текст түзүү, ага талдоо жүргүзүү, тыянак чыгаруу ж.б.
4.	Окуучулардын өз алдынча иштөөлөрү.	Чакан тексттерди түзүү, берилген кырдаалдар (ситуация) боюнча аңгеме куруу, өз алдынча талдоолор, оңдоолор жүргүзүү, өз түшүнүгүн кептик материалдар (сүйлөшүү) менен бекемдөө.
5.	Сабакты жыйынтыктоо.	Мугалимдин жыйынтык сөзү окуучулардын түзгөн тексттери, аткарган тапшырмалары менен коштолот, өтүлгөн материалдар тексттер аркылуу жыйынтыкталат.
6.	Үйгө тапшырма берүү.	Окуу китебинен теориялык материалдарды кайталоо, лингвистикалык темада (өтүлгөн темалар боюнча «Ат атоочтордун текст түзүүдөгү ролу», «Татаал сүйлөм жана ойлоо», «Этиштин категорияларын үйрөнүүнүн мааниси» ж.б.) чакан дил баян (текст) жазып келүү ж.б.

Каталардын үстүндө иштөө жана билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өркүндөтүү сабагы. Адатта, каталардын үстүндө иштөөнү көпчүлүк учурларда орфографиялык жана пунктуациялык, айрым учурларда стилдик каталар менен иштөө деп түшүнүп, сабак толугу менен ушул максатка багытталат. Аталган каталар окуучулар тарабынан көп эле кетирилет. Алардын үстүндө иштөө жана бышыктоо зарылдыгы дайыма бар. Биздин окуубузча, каталар менен иштөө аталган иш-аракет, жумуштар менен чектелбөөгө тийиш. Гилдик-кептик каталар окуучулардын оозеки кебинде да, жазуу жумуштарында да, текст түзүүдө да ж.б. учурларда көп кездеше тургандыгын танууга болбойт. Ошондуктан каталардын үстүндө иштөө маселесине комплекстүү мамиле кылып, окуучулар кетирген мүнөздүү каталардын (оозеки, жазуу түрүндөгү) үстүндө максаттуу иш-чараларды жүргүзүү зарыл. Ал үчүн **мугалим окуучулардын жазуу иштеринде кетирген каталарын каттоо менен бирге эле алардын сүйлөөсүндө кезиккен кемчиликтерди да топтоп, системалаштырып, типтештирип, аларды жоюу боюнча алдын ала даярдык көрүүсү зарыл.** Мисалы, окуучуларда мугалимдин берген суроосуна, талабына окуу китебинде жазылган маалыматтарды сөзмө-сөз, жаттап алуу менен жооп берүүлөрү көп учурайт. Мындай учурда **мугалим окуучунун өз түшүнүгүн, өз оюн, жеке пикирин айтууга көнүктүрүүгө тийиш.** Окуучунун жообу табыгый болуп, өз сөзү окуу китебиндеги жазылгандарды кайталоодон жогору болушу шарт. Бул тууралуу окуучу да билиши, суроого өз алдынча мамиле кылууга көнүгүшү зарыл. Бул сыяктуу талап дайыма коюлса, окуучулар да өз алдынча жооп берүүгө аракеттенишет.

Окуучулардын оозеки кебинде (сүйлөшүүлөрүндө) ыксыз кайталоолор, ойдун толук берилбеши, тактыктын,

жеткиликтүүлүктүн толук болбошу, сөз байлыгынын жардылыгы, элестүү, образдуу сөздөрдүн, макал-лакаптардын аз колдонулушу сыяктуу ж.б. мүчүлүштөр да ката болуп эсептелет. Демек, алардын үстүндө иштөөнүн зарылдыгы дайыма бар. Ошондой эле окуучулар текст түзүүдө да грамматикалык, стилдик, логикалык, маани-мазмундук ж.б. каталарды кетиришет. Мындай каталардын үстүндө да иштөө талабы коюлат.

Каталардын үстүндө иштөө менен билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өркүндөтүү сабагын бириктирип, бир типтеги сабак катары сунуш кылуубуздун бир себеби жогорку жагдай менен түшүндүрүлөт. Экинчиден, эгерде окуучу эне тили боюнча оозеки жана жазуу кебиндеги каталарын оңдоого, аларды андап-билүүгө, ажырата алууга жетишсе, кеп ишмердигин (тил боюнча алган билимин, билгичтигин жана көндүмүн) өркүндөтүүгө шарт, өбөлгө түзүлөт. Окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүүнүн негизги өбөлгөлөрүнүн бири – алар сүйлөшүүнүн максатына жана жагдай-шартына жараша тил каражаттарын колдоно билүүгө көнүгүүсү. Ал үчүн окуучу сабак процессинде көп сүйлөп, өз оюн, пикирин, көз карашын, түшүнүгүн ж.б. тартынбай айтууга, коргоого көнүгүшү зарыл. Мугалим окуучунун сүйлөөсүнө шарт түзүп, ага көңүл буруп, проблемалык суроолорду берип, талаш-тартыштуу маселелерди, кырдаал-шарттарды түзүп, багыттап, жетектеп туруусу талап кылынат.

Окуучу өз оюн толук, ырааттуу, орундуу, түшүнүктүү айтууга, жазууга көнүксүн. Сабактын бул тибинин негизги максаты да – ушул. Ал үчүн даяр тексттерди талдоо, ага баа берүү, аны өзгөртүү, өркүндөтүү иштерин жүргүзүү, өз текстин иштеп чыгуу, бири-биринин түзгөн тексттерин (дил баяндарын)

талдоо, пикир айтуу, баалоо жумуштарын жүргүзүүгө машыгуу зарыл.

Каталардын үстүндө иштөө жана билим, билгичтик жана көндүмдөрдү өркүндөтүү сабагынын структурасы

№	Сабактын структуралык бөлүмдөрү	Структуралык бөлүмдөрдүн мүнөздөмөсү
1.	Уюштуруу: Сабактын максатын аныктоо.	Окуучулардын оозеки жана жазуу кептеринде кетирилген типтүү каталарды жоюу, кыргыз тили боюнча алган билим, билгичтик, көндүмдөрүн өркүндөтүү.
2.	Үйгө берилген тапшырманы текшерүү.	Фронталдык, жеке суроо-жооптор, жазуу иштерин текшерүү.
3.	Каталардын үстүндө иштөө.	Окуучулардын оозеки жана жазуу кептеринде кетирилген каталардын себептерин аныктоо, аларды жоюу боюнча оозеки жана жазуу жумуштарын жүргүзүү, бышыктоо, корутундуларды чыгаруу, көнүгүү жумуштарын аткаруу, грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык эрежелерди кайталоо.
4.	Кеп ишмердинин өркүндөтүү.	Берилген тема, кырдаалдар боюнча аңгеме куруу, талдоо, жыйынтыктоо, баалоо, тексттерди оозеки жана жазуу түрүндө түзүү, аларды өркүндөтүү, үлгүлөрдү иштеп чыгуу.
5.	Сабакты жыйынтыктоо.	Грамматикалык, орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык түшүнүктөрдү жалпылаштыруу, тактоо, алардын кеп ишмердигиндеги ролун, маанисин белгилөө, кеп ишмердин кеп маданияты менен тыгыз байланышта кароо талабын коюу ж.б.
6.	Үйгө тапшырма берүү.	Кептин түрлөрүнө (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) жараша тексттерди түзүү.

Бириктирилген (аралаш, комбинированный) сабактын башаты Каменский, Гербарттардан башталып, ал төрт этаптан (бөлүктөн) турат: 1) жаңы билимди өздөштүрүүгө даярдык; 2)

жаны билим, билгичтикти өздөштүрүү; 3) аларды бышыктоо жана системалаштыруу; 4) практикада колдонуу.

Айрым маалыматтарга караганда, өтүлүүчү бардык сабактардын 75–80%ин бириктирилген сабак түзөт. Кыргыз тилин орто мектептерде окутуу процессинин дээрлик бардыгы да дал ушул класстык сабак формасында жүргүзүлөт. Сабактын бул тибинин кенири колдонулушу төмөнкү жагдай-шарттар менен түшүндүрүлөт.

– сабактын бул тибинде мугалим бир эле мезгилде бир нече максаттарды ишке ашыра алат;

– сабактын башка типтерине караганда бул сабак окуу-тарбия процессинин мыйзам ченемине толук жооп берет;

– билим берүүнүн дидактикалык принциптерине, айрыкча, уланмалуулук, системалуулук принциптерине шайкеш келет;

– структуралык этаптарын (бөлүктөрүн) алмаштырууга же аларды пайдалануу көлөмүн аныктоого карата мугалимге кенен мүмкүнчүлүк берет;

– сабактын башка типтеринин элементтерин (бөлүктөрүн) пайдаланууга шарт түзөт ж.б.

Тилди окутуунун методикасына арналган бир катар эмгектерде (Т.А.Ладыженская, М.Т.Баранов, Н.А.Ипполитова, Т.М.Воителева ж.б.) сөз (кеп) өстүрүү сабагы (уроки развития речи) деп өзүнчө сабактын тиби катары берилип жүрөт. Биз мындай көз карашты кубаттабайбыз. Анткени мамлекеттик стандартта белгиленгендей, **кыргыз тили сабагынын негизги максаты окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүү болгондуктан, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир жана бардык сабактар, барыдан мурда, окуучулардын коммуникативдик компетенциясын өркүндөтүүгө багытталышы зарыл.**

Сабактын теориясы жана практикасы маселесинде сабактын типтеринен кийинки маанилүү маселе – **сабактын түрлөрү**.

Сабак жана анын жүрүү процесси, ал процесстин өзгөчөлүгүнө, материалды өздөштүрүүгө, окутууга жасаган мамилеге, колдонгон метод-ыкмаларга жараша да бир нече түргө бөлүнөт. Сабактын типтери сыяктуу эле анын түрлөрү боюнча да бирдиктүү пикир жок, болушу да кыйын. Атүгүл сабактын түрлөрүн ар түрдүү аталыштарда, айталы, «окутуунун активдүү формалары», «стандарттык эмес сабактар», «окутуу ишин уюштуруунун жаңы формалары», «интерактивдүү сабак» ж.б. деп да аташат.

Сабактын жаңы түрлөрү жөнүндөгү ой-пикирлерди, практикада болуп жаткан көрүнүштөрдү талдоо аркылуу төмөнкүдөй жыйынтык чыгарабыз:

Биринчиден, сабактын жаңы түрлөрүн издөө, табуу, практикада аны ыктуу колдонууга аракет кылуу, принцибинде, жакшы. Ал ар тараптан колдоого алынууга тийиш. Бирок «сабактын жаңы түрүн тап, же тигил же бул түрүн сөзсүз колдон» деп айтуу, талап кылуу – туура эмес. Бул – бери болгондо, мугалимдин мыйзамдуу укугун тебелегендик.

Экинчиден, сабактын кандай гана майнаптуу, кызыктуу жаңы түрү болбосун, ал кадимки сабак боло албайт, анын талаптарына жооп бере албайт. Сабак – бул мамлекет тарабынан орду, сааты, тематикасы, мазмуну ж.б. так аныкталган педагогикалык кызматтык ишмердик. Аны оюнга, кыялга, курулай шанданууга же башкага айландырып жиберүүгө эч кимдин акысы жок.

Үчүнчүдөн, сабактын жаңы деп аталган дээрлик бардык түрлөрү аны өткөрүүгө карата өзүнчө убакытты (1 сабак өтүү үчүн 1 чейрек даярданыш керек) даярдыкты талап кылат. Ага мугалимдин ашык убактысы барбы? Жазгы жана күзгү талаа

жумуштары кызыган учурда балдардын апталап, айлап сабакка барбай жүргөндөрү жалганбы?

Төртүнчүдөн, мугалим да, окуучу да убакыт таап, даярданып, сабактын жаңы түрүн 2–3 жолу өткөрүүгө жетишти дейли. Мындай сабактардан кийин окуучу билим алууну, сабактын өзүн, кандайдыр бир оюн, кыла берсе, жасай берсе боло турган көрүнүш, мааниси жок бир эрмек катары кабыл алып, ошондой мамиле жасай баштайт.

Бешинчиден, мындай сабактарга активдүү катышкан окуучулар макталып, мугалим сыйланып, урматтала баштайт. Демек, бала өспүрүм чагынан эле көз боёмочулукка ык коюп, көнө баштайт.

Алтынчыдан, сабактын жаңы түрүнө катышкан окуучу сабактын кадимки, салттуу түрүн жерип, ага болгон кызыгуусун жоготот.

Жетинчиден, окуучуну кыргыз тили боюнча ала турган билими кызыктырбай, мугалимдин же атайын чакырылган адистин (практикада мындайлар да бар) айткан-дегендерин жасоо, кайталоо, тууроо сыяктуу «артисттик» иш-аракеттер, ички мазмун эмес, сырткы форма көбүрөөк кызыктырып калат.

Сабактын жаңы түрлөрү тууралуу мындай тыянак чыгаруу аны толук тангандыкка жатпайт. Биз **аны кадимки салттуу сабак сыяктуу регулярдуу, дайыма өтүүгө мүмкүн эмес** экендигин, алардын өзөгү оюнга, тууроого, элестетүүгө (реалдуу билим, билгичтик жана көндүмгө эмес) негизделгендигин баса белгилейбиз. **Ошол эле учурда алардын айрым элементтерин, бөлүктөрүн кадимки сабакта деле колдонууга болот**, колдонуп да жүрүшөт. Айталы, сабактаймаш же сабак-мелдеш ж.б. салттуу сабак учурунда парталар арасында сабактын белгилүү бөлүгүндө колдонууга эмне үчүн болбосун, болот.

Чын-чынына келгенде, алардын айрым элементтери кадимки сабактарда көп эле колдонулат. Эгерде алар натыйжалуу болсо, өркүндөтүп сабак процессинде ылайыгына жараша ыктуу колдонууну активдештирүү зарыл.

Ошондой эле сабактын салттуу эмес түрлөрүн кыргыз тили сабагында акырындап колдонуп, майнаптуу болсо, байытып, активдештирип отуруп, жалпы окуу жылында эки жолу, ашкере натыйжалуу болуп баратса, чейректердин аягында өткөрүп туруу талапка ылайык деп ойлойбуз. Дегеле, салттуубу же салттуу эмеспи, сабак өтүүдө окуучуларды алдын-ала даярдап, сабактын ордуна спектакль, оюн-зоок өткөрүп, аны театрлаштырууга, жеке максат, жеке мүдөө үчүн көрсөтүлүүчү көз бөөмочулукка каршыбыз. Окуучу балдар өспүрүм кездеринен эле андай иштерге тартылуусу педагогиканын, анын ичинде кыргыз элдик педагогикасынын улуу талаптарына кайчы, карама-каршы келет.

Экинчиден, сабактын активдүүлүгүн жогорулатуучу андай ык-жолдорго, мамилелерге окуучуларды акырындап, аз-аздан үйрөтө баштап, улам кошумчалап, улам татаалдаштырып, класс жогорулаган сайын талапты катуулатуу аркылуу жетишүүгө болот. Эсимде, 1980-жылы Бишкектеги № 53-орто мектепте Социал Оморова аттуу эженин жетекчилигинде 6-класска сабак берип, практикадан өтгүм. Эже өз практикасында сабактын өзү каалаган учурунда окуучуларга 5–7 мүнөт убакыт берип, каалаган темасында (кээде конкреттүү темага) дилбаян жаздырчу. Окуучулар ал убакытта чакан дилбаян жазууга үлгүрүшчү. Эже окугандардын бардыгын ишинин жакшы-жаман жактарын кыскача айтып берип, сабакты улантып кете берчү. Сабактын аягында, баа коюу учурунда жазылган дилбаян да эсепке алынчу. Мындай ишти бизден да талап кылчу. Социал Оморова мындай ишке окуучуларды 5-класстан баштап

көндүргөнүн, класс жогорулаган сайын тема татаалдашып, талап жогорулай тургандыгын айтып берген. Биздин бекем ишенимибизде, бул сыяктуу өрнөктүү, кызыктуу жана майнаптуу иш-аракеттерди таап, колдонгон мугалимдер аз эмес.

Ар бир сабак анын тибине, түрүнө, колдонгон ык-методуна, каражатына ж.б. жактарына карап бааланбастан, ал өз алдына койгон максатына жеттиби, же жете алган жокпу – сабактагы маалыматтар, анын мазмуну учур талабына ылайык окуучунун эне тил боюнча билимин байытып, жан дүйнөсүнөн түнөк таба алдыбы мына ушуга карата бааланат жана бааланууга тийиш.

Класстык сабак төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө жана артыкчылыктарга ээ:

1. Сабактын ийкемдүүлүгү, ар кандай шарт-кырдаалга, максатка ж.б. ылайык оной өзгөртүүгө боло тургандыгы;

2. Билим берүүнүн башка формалары менен интеграцияланууга (айкалышууга) жөндөмдүүлүгү;

3. Жаш-курактары жана даярдыктары, мүмкүнчүлүктөрү белгилүү бир деңгээлде болгон окуучулардын туруктуу курамынын болушу;

4. Ар бир класс өзүнүн жылдык окуу планына ылайык иштеши;

5. Ар бир сабактын логикалык бүтүндүгү болушу;

6. Окуу процесси бири-бири менен байланышкан, биринин артынан экинчиси келген бөлүктөр (чейрек, сабактар) аркылуу белгилүү бир ырааттуулукта ишке ашырылышы;

7. Ар бир сабактын бир гана предметке арналгандыгы;

8. Сабактардын дайыма белгилүү бир тартипте жүргүзүлүшү (расписание);

9. Ар бир сабак таанып-билүү жана ой жүгүртүү ишмердигин жөнгө салып, багыттап, тыянактап туруучу система боло алгандыгы;

10. Ар бир сабактын өзүнчө система боло алуу мүмкүнчүлүгүнүн болушу;

11. Мугалимдин багыттоочу, жетектөөчү ролу бар экени;

12. Ар бир сабактын тарбия берүүчүлүк, өркүндөтүүчүлүк жагы болушу;

13. Ар бир сабак окуучу үчүн гана эмес, мугалим үчүн да өнүктүрүүнүн, өркүндөтүүнүн булагы, каражаты жана стимулу боло алышы;

14. Окуучулардын билим, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болушун камсыз кылуучу ык-жолдордун, каражаттардын ж.б. эркин колдонууга мүмкүнчүлүк бериши;

15. Сабакты уюштуруу, жүргүзүү иштеринин толугу менен мугалим тарабынан жекече чечилиши;

16. Бир мугалимдин бир эле мезгилде окуучулардын чон тобу (класс) менен иштей алуусу, үнөмдүүлүгү;

17. Сабак окуучулардын коллективдүү ишине, атаандашууларына ыңгайлуу шарт, өбөлгө түзө алышы;

18. Ар бир предмет боюнча өзүнчө класстардын атайын жабдылышы жана алардын сабак процессинде колдонулушу ж.б.

Ошону менен катар эле класстык сабак формасында окутуунун мүчүлүш жактарын аныктоого, аны өркүндөтүүгө болгон аракеттер дайыма болуп келе жаткандыгы белгилүү. Бул – керектүү жана табыгый процесс. И.П.Подласыйдын маалыматы боюнча орус педагогикасында эле 400гө жакын эмгек сабакты өзгөртүүгө же окутуунун башка формасын табууга арналган (И.П.Подласый. – 2006, 329).

Сабактын теориялык жана практикалык маселелерин талдоого алуу менен сабакка коюлуп жаткан азыркы талаптарды тиешелүү эмгектерге таянуу аркылуу кыргыз тили сабагы менен айкалышта аныктоого аракет кылдык.

Кыргыз тили сабактарынын азыркы сапаттык белгилери төмөнкү талаптардын аткарылышы менен олчөнүүгө, бааланууга тийиш:

1. Илимдеги соңку жетишкендиктерди, педагогиканын практиканын мыкты табылгаларын пайдалануу, сабакты окуу-тарбия иштерин жүргүзүү процессинин мыйзам ченеминин негизинде уюштуруу. Илимий маалыматтардын негизин соңку мезгилдерге чейин педагогиканын, философиянын, лингвистиканын, психологиянын ж.б. бир катар илимдердин берген материалдары түзүп келди. Алар азыркы күндө да окутуунун дидактикалык жетектөөчү негизи катары кызмат кылууда. Бирок билим берүүгө коюлуп жаткан азыркы талаптар, айрыкча этнопсихология, этнопедагогика, этнография, этнолингвистика ж.б. ар бир улуттук өзгөчөлүгүн иликтөөгө алган илимдердин тыянактарын, жыйынтык-корутундуларын кыргыз тили сабагында милдеттүү түрдө пайдалануунун зарылдыгын белгилеп көрсөтүүдө. **Кыргыз тили сабагы илимий лингвистикага гана таянбастан, элдик тил илимине да негизделишинин зарылдыгы**, мааниси кийинки эмгектерде белгилене баштады. Мындай көз караштарды, пикирлерди кубаттоо жана эне тилин окутуу процессинде улуттук (этно) илимдердин кылымдар бою калыптанган жоболорун, концепцияларын колдонууга өбөлгө түзүү максатында кыргыз тилин окутуу методикасынын башка илимдер менен болгон байланышын аныктоодо этнопедагогиканы педагогикадан, фольклористиканы жана манастанууну адабият таануу илимдеринен ажыратып, өзүнчө илим тармагы катары берүүгө аракеттендик. Ал эми эне тилин окутуу процессинде, практика жүзүндө аныкталган тажрыйба-табылгаларды колдонуу тууралуу буларды айтууга болот. Алдыңкы, чыгармачыл мугалимдердин тажрыйбасын дал ошол турушунда, эч

өзгөртүүсүз колдонууга аракеттер же аларды колдонууга карата сунуш-талаптар турмушта көп учурайт. Алдыңкы тажрыйбаларга мындай мамиле кылуу, түпкүлүгүндө анча туура эмес. Ар бир мугалим илимий-грамматикалык, педагогикалык жана практикалык ой-сунуштарды, иштелмелерди дал ошол турушунда колдонууга милдеттүү эмес. Мугалим аларды өзүнүн, окуучулардын мүмкүнчүлүгүнө, окутуунун шартына, мектептин, класстын адабий-дидактикалык, методикалык, техникалык ж.б. шарт-жагдайына ж.б. байланыштуу өзгөртүү, толуктоо, алымча-кошумчалоо аркылуу чыгармачылык менен пайдалануусу талапка ылайык.

2. Ар бир кыргыз тили сабагы окутуунун дидактикалык принциптерин бекем сактоо, ага таянуу менен жүргүзүлүш зарыл. Кыргыз тили сабагында окутуу процессинде теория менен практиканын, окутуунун турмуш менен болгон байланышы чечүүчү мааниге ээ болушу шарт. Ал үчүн сабакта өтүлүп жаткан ар бир тема, маалымат окуучунун кеп ишмердиги, кеп ишмердигинин бирдиги (текст) менен биримдикте каралып, биримдикте чечилиши керек. Кыргыз тили сабагынын кызыктуулугун, жандуулугун арттыруучу, окуучулардын сүйлөөсүн өркүндөтүүчү маселелер да окутуунун принциптерине байланыштуу чечилет.

3. Ар бир кыргыз тили сабагы так коюлган дидактикалык максатты көздөшү зарыл. Ал максат эне тилин окутууга коюлган талаптарга, окуучулардын таанып-билүү ишмердигине, алардын кызыгууларына, сүйлөшүүгө коюлуп жаткан талаптарга шайкеш келиши талап кылынат.

4. Педагогикалык каражаттарды ыктуу жана өз орду менен колдонуу («Педагогикалык каражат» өтө кеңири түшүнүк. Мында билим берүү жөнүндөгү мыйзамдан тартып, кыргыз тилин окутууга түз жана кыйыр түрүндө тиешелүү болгон

каражаттардын бардыгын ылайыгына жараша колдонуу түшүнүгү жатат).

5. Ар бир сабак өтө дыкаттык менен даярдалышы керек. Мында толугу менен мугалимдин даярдыгы, тажрыйбасы, чыгармачылыгы ж.б. сапаттары чечүүчү мааниге ээ болот.

6. Ар бир кыргыз тили сабагында үч максат: билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү биримдикте жүргүзүлүшү зарыл. Сабак процессинде, аны пландаштырууда (план-конспект) талап кылган максаттар жалаң теорияга гана негизделбестен, практикалык иш-аракеттерге, атап айтсак, окуучулардын активдүү сүйлөөлөрүнө, өз пикирин, позициясын билдирүүгө, конкреттүү турмуштук жагдай-шартка, суроо-талапка жана дидактикалык материалдарга (тексттерге) негизделиши талап кылынат.

Кыргыз тили сабагындагы үч максаттын эриш-аркак, биримдикте турмушка ашырылышын камсыз кылуу үчүн ар бир максатка коюлган азыркы талаптарды тактап алуу зарыл.

Азыркы кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан билим берүүчүлүк (дидактикалык) талаптар төмөнкүлөр:

1. Ар бир сабактын билим берүүчүлүк милдетин так аныктоо. Кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк максатын аныктоодо лингвистикалык-теориялык маалыматтарды үйрөтүүгө басым коюу кеңири тараган. Мисалы, «үнсүз тыбыштардын бөлүнүштөрү», «зат атоочтун жөндөлүшү», «сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү» ж.б. маалыматтарды берүү менен чектелүүчү күч. Биздин пикирибизче, кыргыз тили боюнча өтүлүп жаткан ар бир теманын билим берүүчүлүк милдети жогоркудай илимий маселелер менен гана чектелбөөгө тийиш. Ар бир тема, айталы, үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, алардын кеп процессиндеги, сүйлөшүүдөгү мааниси, ролу менен байланышта каралышы кажет. Кыргыз тили сабагына болгон

окуучулардын кызыгуусунун солгундап кетишинин негизги себеби теориялык материалдардын практика, сүйлөшүү процесси менен биримдикте каралбашынан деп эсептейбиз.

2. Окуучулардын кызыгуу таанып-билүү, ишмердүүлүктөрүн активдештирүү максатында сабак процессинде ар түрдүү ык-жолдорду, каражаттарды кеңири колдонуу. Мында коммуникативдүүлүк, интерактивдүүлүк принциптери артыкча мааниге ээ болушу зарыл. **Б.а., ар бир окуучу берилген суроо, берилген кырдаал боюнча өз пикирин айтып, чындыкка эреже, аныктамаларды айтуу аркылуу эмес, талашып-тартышуу, талкуулоо аркылуу жетүүсүнө көңүл буруу зарыл.** Мисалы, орто мектептердин окуучулары фонетиканы окуп-үйрөнүүгө анча кызыгышпайт. Анткени тилдеги тыбыштар өзүнчө бир бөлүнүп калган, кепке, сүйлөөгө анчейин гана байланышы жок көрүнүш (бирдик) катары окутулат. Чындыгында, тыбыштардын табияты, сүйлөшүүдөгү ролу, тыбыштык өзгөрүүлөр – өз алдынча турганда ишке ашпай турган көрүнүштөр. Тыбыштардын чыныгы табияты, алардагы өзгөрүүлөр – сүйлөө процесси менен тыгыз байланышта болуучу көрүнүштөр. Окуучу тыбыштардын өзгөрүшүн (каткалаңдашуу, жумшаруу, башка тыбышка өтүп кетүүсү ж.б.) өзүлөрүнүн сүйлөөсү менен байланышта түшүнүүлөрү, өздөштүрүүлөрү зарыл. Ал үчүн оозеки сүйлөшүүлөргө көңүл бурулуп, **фонетикалык кубулуштар сүйлөшүү менен биримдикте каралышы керек. Тилдин башка бөлүмдөрүн окутуп-үйрөтүү да кептин алкагында же тексттин чегинде жүргүзүлүшү зарыл** деп эсептейбиз.

3. Кыргыз тили сабагынын ар бир структурасына чыгармачылык менен мамиле кылуу. **Сабактын тиби, түрү, анда колдонулуучу ык-жолдор, каражаттар ж.б. сабактын темасына, максатына жана мазмунуна жараша өзгөрмөлүү,**

жандуу болууга тийиш. Бардык сабактарда эч ылгоосуз бирдей ык-жолдорду, каражаттарды колдонуу сабактын кызыктуулугун, жандуулугун солгундатып, окуучулардын активдүүлүгүнө доо кетирет.

4. Кыргыз тили сабагында окуучулардын коллективдүү жана жекече иш жүргүзүүлөрү айкалышта жүргүзүлүшү талапка ылайык. Өтүлүп жаткан тема боюнча жыйынтык, корутунду бир окуучунун жообу, пикири менен чектелбеши, ага көпчүлүк окуучулардын пикирлери жалпылаштырылышы зарыл.

5. Ар бир сабакта логикалык аякталгандык жана эмоционалдуулук болушу шарт. Логикалык аякталгандык бул тилдик тигил же бул көрүнүштүн, норманын ж.б. кеп процессиндеги, сүйлөшүүдөгү, текст түзүүдөгү кызматы, мааниси менен бирдикте каралат. Сабактын эмоционалдуулугу мугалимдин катуу сүйлөөсү, кыймыл-аракети менен өлчөнбөйт. Ал өтүлүп жаткан материалдын практика, турмуш менен байланышын так көрсөтүүдөн, мугалимдин окутуу процессине, өтүлүп жаткан темага карата берилүү менен мамиле кылышы, тема боюнча кызыктуу турмуштук кырдаалды мисалга тарта алышы, ал аркылуу окуучуларда кызыгуу жаратып, талкууга, талашып-тартышууга шарт түзүшү, окуучулардын эркин, тартынбай өз ойлорун айтууга мүмкүнчүлүк бериши ж.б. жагдайлар менен түшүндүрүлөт. Кызыктуу суроо, проблемалык жагдай, айрым талаштуу маселелердин коюлушу сабактын эмоционалдуулугун арттырат. Эмоционалдуулук – окуучуларды кызыктыруунун, ойлонтуунун, сабакка «жан киргизүүнүн» бир шарты.

6. Ар бир кыргыз тили сабагында кайталоонун, өткөн темаларга кайрылуунун милдеттүү түрдө болушу. **Кыргыз тили сабагындагы көрсөтмөлүүлүктүн негизин** таблица, схема, плакат, карточка ж.б. түзбөстөн, **тилдик-кептик кырдаал, ал**

кырдаалга жараша окуучулардын сүйлөөлөрү түзүш керек деп эсептейбиз. Анткени кеп ишмердигин өркүндөтүү – барыдан мурда, **сүйлөөнүн өзүнө, сүйлөшүүнүн бирдигин (текстти) талдоого, өркүндөтүүгө жана өзгөртүүгө байланыштуу чечилүүчү маселе.** Окуучулар ар бир сабакта мүмкүн болушунча көбүрөөк сүйлөөгө тийиш. Сүйлөө процессинде жетишилген ийгилик же мүчүлүштүк өтүлгөн материалдарды кайталоо, аларды эске салуу менен байланышта каралышы кажет. Окуучунун оозеки жана жазуу кебин талдоо аркылуу фонетикадан тартып стилистикага, кеп маданиятына чейинки маселелерди кайталоого болот. Мында да чечүүчү ролду мугалимдин сабакты уюштуруусу жана ага жан жүргүзүүсү чечет.

7. Ар бир сабакта окуучунун билимин эсепке алуу. Бул боюнча жумуштар эки багытта: окуучунун оозеки кебин эсепке алуу жана жазуу кебин (түзгөн тексттерин) дайыма текшерүү, типтүү каталарын аныктоо, анын себептерин аныктоо жана аларды жоюу иш-аракеттери менен байланышта жүргүзүлөт. Оозеки жана жазуу кебин өркүндөтүүгө окуучунун жекече кеп ишмердигин жакшыртууга, окуу китеби же башка эмгектерге (тексттерге) көз каранды болуудан сактоого көңүл бурулууга тийиш. Сабактын ар бир этабында (бөлүгүндө) мугалим окуучунун алган билиминин деңгээлин так аныктай алуусу жана ал деңгээлди жогрулатууга карата максаттуу иш-аракеттерди көрүүсү талапка ылайык. Окуучулардын таанып-билүү жана көз карашын билдирүү боюнча жетишкен ийгиликтерин байкоо, эсепке алуу иши дайыма мугалимдин көзөмөлүндө болуусу зарыл. Эсеп жүргүзүү жумуштарын дайыма аткаруу билим берүүнү өркүндөтүүгө өбөлгө болчу шарт-талаптардан болуп эсептелет. Мисалы, окуучулар бир нече жолу көнүгүү, машыгуу аткаруу аркылуу берилген тема боюнча дурус текст түзүүгө

(дилбаян жазууга) жетишти. Мугалим ал ийгилик, жетишкендиктерди эсепке алды. Мугалимдин андан кийинки аракети ал текстти өркүндөтүүгө, ойду так, жеткиликтүү берүүгө, жазууда көркөм сөз каражаттарын, макал-лакаптарды стилдик өзгөчөлүктөргө жараша ыктуу колдонууга багытталышы зарыл.

8. Кыргыз тили боюнча өтүлгөн ар бир сабак мурунку сабак менен байланышып, кийинки өтүлүүчү сабактарга, анда коюлуучу маселелерге өбөлгө түзүүсү зарыл. Бул талапты ишке ашырууда өтүлгөн жана өтүлүп жаткан темаларды жандуу сүйлөшүү менен карым-катышта кароо талап кылынат. **Эне тилин окутуу – бул системалардын системасын окутуу.** Окутуунун системалуулук жана ырааттуулук принцибин аныктоо учурунда **тилди окутуу процессинде үч системаны тил, кеп, жана текстти белгилүү бир ырааттуулукта жана биримдикте кароону сунуш кылганбыз.** Ар бир сабак логикалык-мазмундук жактан аякталган бир бүтүндүк болуу менен бирге эле жалпы тилди окутуунун ажырагыс, тутумдук бөлүгү экендигин эстен чыгарууга болбойт.

9. Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабак структуралык жагынан өтө ийкемдүү, кыймылдуу болушу керек. Тилдин ички структуралык түзүлүшү, айрыкча, кеп процесси, **сүйлөшүү процесси – так жана кынтыксыз аткарууга зарыл болгон кандайдыр бир эрежеге, белгилүү бир рамкага сыйбай турган көрүнүш.** Ал лингвистикалык, экстралингвистикалык факторлорго, андан сырткары сүйлөөчүнүн билимине, маанайына, маданиятына, жаш-курагына, психологиясына ж.б. көптөгөн факторлорго байланыштуу өзгөрмөлүү жана жандуу процесс. Кыргыз тили сабагында кептин бул табияты, сөзсүз түрдө, көңүлгө алынууга тийиш. Мугалим кеп маданиятына, анын сапаттык

өзгөчөлүктөрүнө аныктама, түшүнүк берүү бир нече талаптардын, сапаттардын жыйындысы аркылуу гана тактала тургандыгын эстен чыгарбашы талап кылынат. Сабак процессинде, анын кайсы бир этабында окуучулар тарабынан же сабактын жүрүү өзгөчөлүгүнө жараша темага түздөн-түз тиешеси болбогон маалымат же пикирлер айтылып кетсе, аны өтүлүп жаткан сабактын максатына жетүүгө багыттоого аракеттенүү керек. Б.а., окуучулар тарабынан пайда болгон тил боюнча суроолор, кызыгуулар көңүлгө алынып, мүмкүнчүлүгүнө жараша ал маселе чечилиши кажет.

10. Ар бир кыргыз тили сабагында адеп-ахлактык, психологиялык жана санитардык-гигиеналык жагымдуу жагдай шарттардын түзүлүшү зарыл. Бул талап мугалимдин инсандык, педагогдук касиет-сапаттарына, өз ишине жасалган чыгармачылык мамилесине, сабак берүүдөн, балдар менен иштөөдөн ырахат алуусуна байланыштуу чечилет. Мугалимдин жалпы класска, класстагы ар бир окуучуга жасаган мамилеси, камкордугу, мээрим, талап коё билгендиги, окуучуларга белгилүү деңгээлде эркиндик берип, аларга ишенгендиги окуучулар тарабынан сыйлоого, урматтоого, ишенимге ээ болгондугу, окуучулардын мугалимден коркпой, аны менен өз ара түшүнүү, сыйлашуу мамиледе болушу сабак процессинин майнаптуулугун арттырууга кызмат кылат. Окуучулардын таза жүрүшү, тыкан жана жарашыктуу кийиниши, бут кийимдерин таза тутушу ж.б. маселелер да мугалимдин көзөмөлүндө болушу шарт. Жогоруда сабактын эмоционалдуулугу тууралуу айтылды. Кыргыз тили сабагындагы жагымдуу жагдай, эмоционалдуулук мугалим менен окуучунун сабак процессиндеги өз ара мамилелеринен, сабакка болгон кызыгуудан, билүүгө болгон умтулудан, ар кандай пикирлердин, ой жүгүртүүлөрдүн мол болушунан да көрүнүп турууга тийиш. **Кыргыз тили сабагын**

коркутуунун, мажбурлоонун жана урушуп-тилдөөнүн, кыйноонун сабагына айландырууга акыбыз жок.

Азыркы кыргыз тили сабактарынын тарбиялык максат-милдеттерине коюлуп жаткан талаптар:

Сабактын тарбиялык максаты, биринчиден, кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуунун максат-милдетине жараша аныкталат. Экинчиден, сабактын максат-милдетине негизделген мазмунуна жараша болот. үчүнчүдөн, сабактын тарбиялык максаты жогоркуларга таянуу менен конкреттүү сабактын мазмунуна карата аныкталат. Мына ушуларга негизденүү менен конкреттүү сабактын конкреттүү тарбиялык максаты такталат. Ал эми тарбиялык максатты бир тема менен гана байланыштыруу – ишке ашпай турган, турмушка ашырууга мүмкүн болбогон формалдуулук. Жаңы тема, жаңы материал окуучуларга тарбия берүү озуипасын жалгыз өзү аткара албайт, ал тарбия берүүгө кызмат кылуучу бирдиктүү, өтө татаал системасын, бүтүндүктүн бир бөлүкчөсү катары гана кызмат аткарат. Калган маселелерди кыргыз тили сабагына коюлган тарбиялык талаптарды аныктоо менен бирге карайлы.

1. Кыргыз тили сабагына тарбиялык максат коюу жалпы эле предметке коюлган максатка ылайык, сабактын мазмунуна, өтүлүп жаткан бөлүмгө, темаларга түздөн-түз же кыйыр түрүндө байланышта болушу шарт. Мисалы, тилдин лексика бөлүмүн өтүүдө сөз тилдин маанилик негиги бирдиги экендиги, сөз маанисин билүү, аны өз кебинде колдонуу ойдун так, жеткиликтүү билдирүүгө мүмкүнчүлүк түзөрү, сөздү сүйлөшүүнүн максатына жана шартына ылайык ыктуу колдонуу билимдүүлүктү, маданияттуулукту жана тарбиялуулукту туюндуруунун башкы белгиси экендигин окуучуларга терең түшүндүрүү тарбиялык максатты да көздөйт.

2. Өтүлүп жаткан окуу материалынын тарбиялык мүмкүнчүлүгүн алдын ала аныктоо, аларга ылайык дидактикалык материалдарды тандап алуу талабы. Окуучулардын сабак процессиндеги кеп ишмердигин активдештирүү аркылуу бир катар тарбиялык максаттарды ишке ашырууга болот. Окуучулардын оозеки сүйлөшүүлөрүндөгү айрым сөздөрдүн ыксыз колдонулушу, жоопторунун толук жана так болбошу сыяктуу кемчиликтерден арылтуу, жазуу жумуштарын таза, булгабай, өз учурунда тыкан аткарышын талап кылуу, андай иштерге көнүктүрүү, **тилдик-кептик көрүнүштөрдү, мыйзам ченемдерди турмуштук факты-мисалдар менен байланыштырууга көнүктүрүү, өз оюн, көз карашын тартынбай ачык, так жана кыска айтууга үйрөтүү иштери да тарбиялык мааниге ээ.**

3. Кыргыз тили сабагында көркөм, илимий, публицистикалык тексттерди талдоо, үйрөнүү, кайра түзүү, дилбаяндарды жазуу, оозеки суроолорго жооп берүү, тилдик-кептик тапшырмаларды аткаруу аркылуу турмуш-тиричиликте өзгөчө зарыл болгон сапаттарга: тыкандыкка, чынчылдыкка, өз алдынчалуулукка, өз көз карашына ээ болууга, эмгекчилдикке, башкаларды урматтоого, баалоого, максаттуулукка ж.б. үйрөтүүгө болот. Ал үчүн талдануучу, өздөштүрүлүүчү тексттер кылдат тандалып, ал боюнча аткарылуучу иштер алдын ала пландаштырылып, талдоо, көнүгүү, өздөштүрүү жумуштары лингвистиканын алкагынан чыгып, турмуштук алкакта талданышы зарыл. Ошондой эле реалдуу турмушта болуп жаткан окуялар, көрүнүштөр боюнча да текст түздүрүлүп, аларга карата окуучулардын көз карашын, жеке пикирлерин угуу, талдоо да тарбиялык мааниге ээ болот.

4. Кыргыз тили сабагы аркылуу ар бир окуучу кеп, сүйлөшүү адам баласына керектүү каражат, курал экендигин

толук аңдап билүүгө тийиш. **Адамдын бардык ишмердиги, ийгилиги, табылгасы, байлыгы, атакка ээ болуусу, барыдан мурда, адамдын сүйлөө ишмердигине түздөн-түз байланыштуу экендигин окуучу ар бир сабакта сезип-туюп, ынангандай болушуна жетишүү зарыл.** Тил системасынын, анын бирдиктеринин, мыйзам ченемин терең өздөштүрүү жакшы сүйлөөгө кызмат кылган пайдалуу маалыматтар экендиги ар бир окуучуга белгилүү болушу зарыл.

5. Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабак анын бир бөлүгүнөн тартып, бир бүтүндүк катары толугу менен таалим-тарбиялык жакшы сапаттарга, көндүмдөргө ж.б. багытталып турушу талап кылынат. Ал үчүн:

а) Мугалимдин ар бир окуучуга жана бүт класска камкордук, мээримдүүлүк, сабырдуулук менен мамиле кылышы;

б) Педагогикалык адеп-ахлактын, маданияттын талаптарынын бекем сакталышы;

в) Мугалимдин окуучулар менен кызматташтык, өз ара түшүнүүчүлүк мамиледе болушу;

г) Мугалимдин окуучулардын ийгиликтерине, жетишкендиктерине жана кызыгууларына ортоктош болушу;

д) үйгө берилген же башка тапшырмалардын милдеттүү түрдө текшерилиши, анын аткарылышынын талап кылынышы;

ж) Оозеки жана жазуу түрүндөгү көнүгүү, машыгуу, иштери үчүн атайын дидактикалык материалдардын дыкат тандалып алынышы;

з) Сабак дайыма өз учурунда башталып, өз учурунда аякталышы;

и) Сабак процессинде тартиптин катуу сакталышы, белгиленген тартиптин (көнүгүү ж.б. иштерди аткаруу, сабакка активдүү катышуу, өз пикирин билдирүү, сабакка кечикпей, таза жана тыкан кийинип келүү, тапшырмаларды өз учурунда,

сапаттуу аткаруу ж.б.) ар бир окуучу үчүн милдеттүү түрдө аткарылышы сыяктуу бир катар иш-аракеттер ар бир сабакта жана дайыма аткарылышы талап кылынат.

Азыркы кыргыз тили сабактарына коюлуп жаткан өнүктүрүүчүлүк максаттарга коюлган талаптар

Кыргыз тилин орто мектептерде окутуу практикасында сабактын өнүктүрүүчүлүк максатын түшүнүү, белгилөө сабактын тарбиялык максатына жасаган мамиле окшош, кыйла формалдуулукка ээ. **Көпчүлүк учурда сабактын билим берүүчүлүк жана тарбиялык максаты так аныкталып, аларды окутуу процессинде ийгиликтүү ишке ашыруунун өзү өнүктүрүүчүлүк милдетти да аткара тургандыгы көңүлгө алынбайт. Чындыгында, кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан үч максат бири-биринен бөлүнгөн, өзгөчөлөнгөн, өзүнчө бөлөк көрүнүштөр эмес. Алар – бирин экинчиси, экинчиси үчүнчүсүн же тескерисинче, бирин-бири шарттап, толуктап, көпчүлүк учурда бир бүтүндүккө, бир максатка биригип кеткен сабактын мазмундук жана формалык биримдиги, бүтүндүгү.** Аталган максаттарды өз-өзүнчө бөлүү же бөлүп окутууга, үйрөтүүгө болгон аракеттер, ал канчалык ыктуу жүргүзүлбөсүн, сабактын табыгыйлыгына, ошол эле максаттуулугуна доо кетирип, сабак канчалык кызыктуу, жандуу жүргүзүлбөсүн жасалмалуулукка жол ачат. Сабакта үч максатты өзүнчө бөлүп көрсөтүү кыйла шарттуу мүнөзгө ээ болуп, мугалимдин сабактын максаттарын так түшүнүүсүнө, аныктоосуна жана педагогдук иш-аракеттерин пландаштырууда жана жүргүзүүдө конкреттүү иш-чараларды көрүүсүн камсыз кылуу максатын көздөйт.

Кыргыз тили сабагында өнүктүрүүчүлүк максатта кандай талаптар коюлууга тийиш?

1. Окуучулардын өтүлүп жаткан материалды механикалык жаттоо, мугалимдин мажбурлоосу аркылуу эмес, эркин, кызыгуу жана аң-сезимдүү түрдө кабыл алууларына өбөлгө түзгөн мотив, шарт түзүү. Аталган талапты ишке ашырууда окуу китебинде берилген теориялык маалыматтар эреже-аныктамалар, атүгүл, көнүгүү үчүн берилген мисалдар чечүүчү роль ойной албайт. Кандай тема өтүлбөсүн, кандай теориялык маалыматтар берилбесин, алар ириде турмуш менен, окуучулардын реалдуу турмуш-тиричилиги менен байланышта каралышы, окутулушу зарыл. Мындай милдетти аткарууда кыргыз тили сабагынын башка предметтерге караганда мүмкүнчүлүгү өтө кенен. Теорияны практика менен байланыштырууда мугалимдин чеберчилиги, чыгармачылыгы, жекече изденүүлөрү өзгөчө мааниге ээ. Эгерде мугалим теориялык маселелердин практикада колдонулушун, практикалык зарылдыгын, керектигин окуучуларга толук жеткире алса, окуучуларда чыгармачылык демилге, активдүүлүк сабакка болгон кызыгуу артат.

2. Окуучулардын өнүгүү деңгээли, психологиялык өзгөчөлүктөрүн, жеке кызыгуу, максаттарын ж.б. терең үйрөнүү жана аны эсепке алуу. Мындай маселелерди билүү мугалимдин сабакты уюштуруусуна, колдонуучу ык-жолдорду, дидактикалык материалдарды тандап алуусуна, класска жана ар бир окуучуга туура мамиле кылуусуна шарт түзөт.

3. Кыргыз тили боюнча ар бир сабак өтүлгөн материалдарды кайталоонун, бышыктоонун, өздөштүрүүнүн гана сабагы болбостон, сабактын кандай тиби болсо да, анда жаңы нерсенин элементтери болуп, алар өнүгүүгө сапаттык толуктоолорду, жаңылыктарды бере алгыдай болушу зарыл.

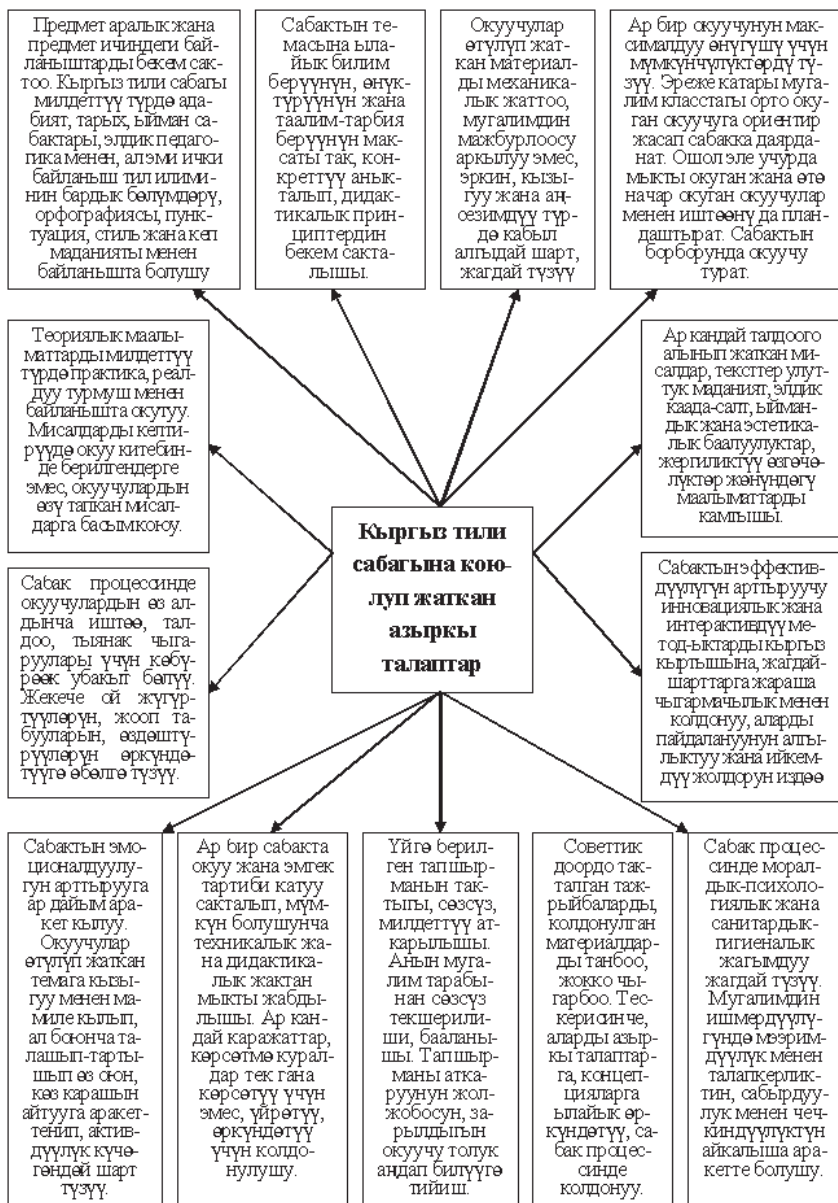
Кайталоо кайталоо үчүн гана эмес толуктоо, көбөйтүү, калыптандыруу жана өркүндөтүү үчүн да жүргүзүлөт.

4. Окуучулардын интеллектуалдык, эмоционалдык, социалдык өнүгүш деңгээлин, ийгилик-табылгаларын аныктоо жана алардын андан ары өнүгүшүн прогноздоо (болжолдоо). Сабак процессин аларга ылайык өзгөртүү, толуктоо. Мугалим окуучулардын кыргыз тили боюнча алган билим, билгичтик жана көндүмдөрүн жетишилген деңгээлде гана сактап калууга аракеттенбестен, өздөштүрүүнүн деңгээлине жараша аны дайыма жогорулатуунун үстүндө иш жүргүзүүсү талап кылынат.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуу-үйрөтүүнүн атайын белгиленген бийиктиги, чен-өлчөмү жок, ал – дайыма кыймылда, өзгөрүүдө, өнүгүүдө болуучу жандуу процесс.

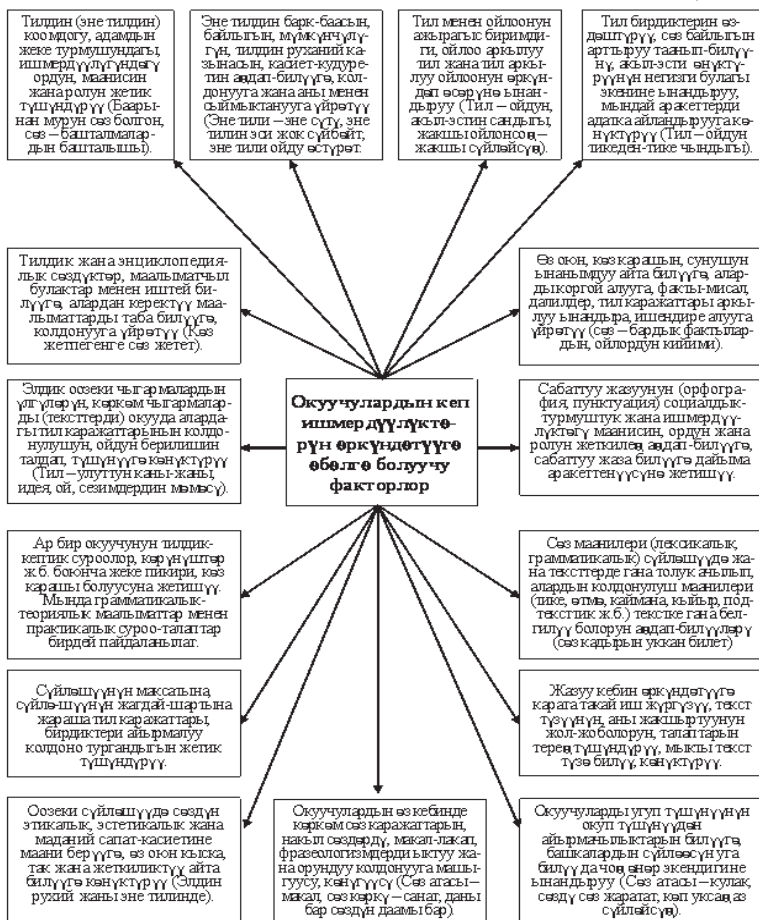
Жогоруда кыргыз тили сабагына коюлуп келе жаткан үч максатты ажырагыс бир бүтүндүктүн бөлүктөрү экендигин белгиледик. Ал максаттарды жалпылаштырып, бир бүтүндүккө бириктирип, кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды таблица түрүндө берели.

Таблица № 1.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун максаттарын жалпылаштыруу аркылуу кыргыз тили мугалими өз максат-милдетин так аныктап алышы үчүн максаттардын бардыгын окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүү деген бир бүтүндүккө бириктирдик. Коюлган конкреттүү максаттын өтөөсүнө чыгууга өбөлгө болчу факторлорду таблица түрүндө берүү окуу процессин жыйынтыктуу жана системалуу уюштурууга, жүргүзүүгө көмөк көрсөтөт деген ишеничтебиз.

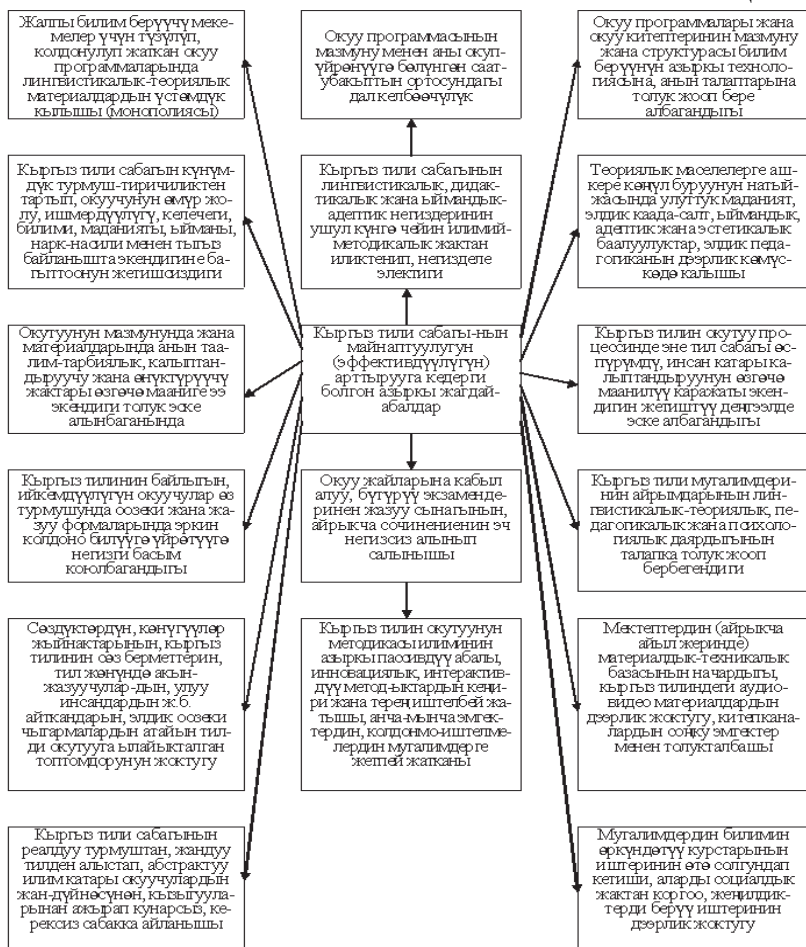
Таблица № 2

Аталган талаптарды турмушка ийгиликтүү ашыруу үчүн, ири алдыда кыргыз тили боюнча азыркы өтүлүп жаткан сабактардын сапатын жогорулатууга кедерги болуп жаткан жагдай-шарттарды аныктап, андан арылуунун жолдорун, иш-чараларын тактоо зарыл деп ойлойбуз. Биздин пикирибизче, кыргыз тили сабагынын учур талабына шайкеш болушуна төмөнкүдөй жагдайлар кедерги болууда:

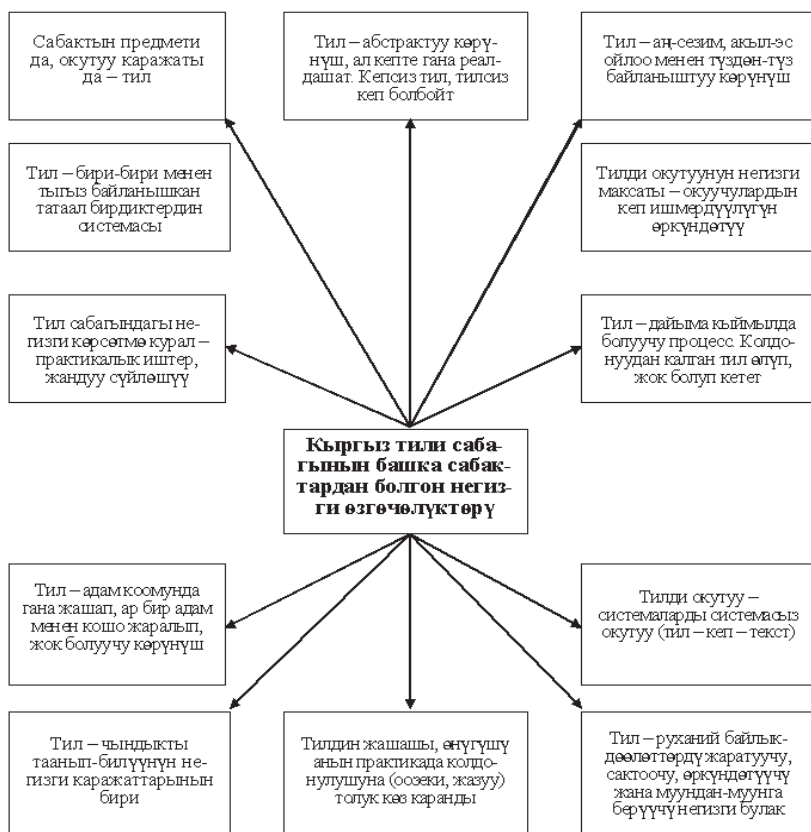
Аларды таблица түрүндө келтирели.

Таблица № 3.

Кыргыз тили сабагынын башка сабактардан болгон айырмасын аныктап алуунун өзгөчө мааниси бар. Аларды таблица түрүндө берсек, төмөнкүдөй болот.

Таблица № 4

Эскертүү: Тилдин, тил сабагынын жогорку өзгөчөлүктөрүнө ылайык ар бир өтүлгөн сабак туура сүйлөгө жана сабаттуу жаза билүүгө багытталышы зарыл. Ал эми окуу китептеринде берилген аныктама, эреже, түшүндүрмөлөр тек гана механикалык жактатуулардын материалы болбостон, сүйлөнү жана жазууну өркүндөтүүнүн кашууна илимий каражаттары катары кызыгы кылуусу керек.

Сабактын теориясы жана практикасы боюнча маселелерди толук камтуу жана алар боюнча тыянактуу ой айтуу сабакты талдоо, сабакты баалоо, сабакка пикир айтуу өңдүү олуттуу маселелерсиз толук кандуу боло албайт. **Кыргыз тилин окутуунун методикасында сабакты талдоо боюнча атайын илимий-методикалык изилдөө иштери жүргүзүлө элек.** Бул маселе жалпы педагогикалык деңгээлден же орус тилин окутуунун методикасындагы маалыматтардын негизинде каралып келүүдө. Илимдеги мындай көрүнүш сабакты талдоонун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүдө бир беткейликке, айрым чектелүүлөргө жол берип, бул жагдай акырында сабак процессин жүргүзүүнү өркүндөтүүгө өзүнүн кедергисин тийгизип келүүдө.

Сабакка катышуу, талдоо, баалоо, түпкүлүгүндө, педагогикалык-практикалык маанилүү иш-чара болгону менен, ал азыркы учурда да билим берүү системасында башкаруунун, тескөөнүн, буйрук берүүнүн, мурдагыдай эле таңуулоонун, жада калса, жазалоонун, же болбосо, көкөлөтүп мактоонун, сыйлоонун, же белек-бечкек ыйгаруунун (же талкалоонун) гана куралы болуп келүүдө. Сабакка катышууга карата мындай мамиле мамлекеттик мурунку түзүлүштөн мураска калган, өзгөрүлбөй, бир аз «өңү-түсүн» алмаштырып алган башкаруунун бир ыкмасы бойдон калууда.

Чындыгында, сабакка катышуу, талдоо – педагогикалык-практикалык олуттуу мааниге ээ болгон көрүнүш. **Сабакка катышуу – окутуу процессинин ал-абалын, көйгөй маселелерин жана келечегин аныктоочу, аны жакшыртууга, өркүндөтүүгө карата тиешелүү чечим, тыянактарды чыгарууга мүмкүнчүлүктөр түзүлүүчү жандуу, конкреттүү процесс.**

Сабакты талдоонун максатын жалпылаштырып, негизги үч милдетин белгилөөгө болот.

Биринчи, мугалимдин (окутуучунун) педагогдук-адистик конкреттүү ишмердигин (сабагын) талдоо, баалоо;

Экинчи, окуучулардын билим, билгичтик жана көндүмдөргө ээ болуу деңгээлин, мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо;

Үчүнчү, сабак процессин жакшыртууга, өркүндөтүүгө карата теориялык жана практикалык алгылыктуу ой-сунуштарды айтуунун, берүүнүн булагы.

Тилекке каршы, бул милдеттердин үчүнчүсү дээрлик аткарылбайт же ал таңуулоо, мажбурлоо менен чечилип келүүдө.

Сабакты талдоо боюнча жалпы маалыматтар, айрым суроо-талаптар кыргыз тилиндеги педагогикалык эмгектерде, кеңири болбосо да, жарыяланып жүрөт.

Аларды жалпылаштыруу аркылуу, негиздерин аныктоого аракет кылалы.

– сабактын предметти окутуудагы башка сабактар менен болгон байланышын, ордун аныктоо;

– сабактын максатын ачып көрсөтүү жана баа берүү;

– сабактын ички бүтүндүгүн, ага колдонулган каражаттарды баалоо;

– сабактагы теориялык жана практикалык өз ара байланышка баа берүү;

– метод-ыкмалардын, иштелген көнүгүүлөрдүн сабактын максатына жана мазмунуна шайкештиги;

– окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алынышын аныктоо;

– сабактын натыйжасын, теориялык маанисин баалоо;

– мугалимдин сабактагы жүрүш-турушуна, иш-аракетине баа берүү;

- окуучулардын ишмердигин баалоо;
- окуучулардын таанып-билүүчүлүк активдүүлүгүн баалоо ж.б.

Сабакты талдоо жумуштары аны жалпы контексттен (предметтен, анын максатынан) бөлүп алып, өзүнчө кароо менен чектелбөөгө тийиш. Ар бир сабак – предметтин жалпы жана негизги максат-милдетин турмушка ашыруунун белгилүү бир формага жана мазмунга ээ болгон бир бөлүгү. Сабакты талдоо, баалоо, барыдан мурда, ошол бүтүндүктөн келип чыгышы зарыл. Андан соң конкреттүү сабактын өз алдына койгон конкреттүү максатын аныктоо, тактоо аркылуу баалоо, сабактын дидактикалык жабдылышы, дидактикалык принциптердин сакталышы, мугалимдин иш-аракетине, окуучулардын ишмердигин баалоо сыяктуу маселелер өз ырааттуулугунда талданышы жана бааланыш талап кылынат.

Биздеги, бүгүнкү күндөгү, эң негизги милдеттердин бири – текшерүүчүнүн, сабакка катышып, аны талдап, баалоочу адистердин айыптоочу, жазалоочу, талкалоочу (сейрек учурларда негизсиз көкөлөтүп, мактоочу) озуйпасын жок кылуу. Ал үчүн, барыдан мурда, текшерүүчүнүн максат-милдетин так аныктап, андай ыйгарым укукка ээ болгон адамдардын белгилүү бир деңгээлдеги теориялык-педагогикалык, методикалык-практикалык билимдерге эгедер экендиги тастыкталышы зарыл.

Сабакка катышуу, аны талдоо жана баалоо жалпы эле билим берүүдө, анын ичинде, сабак өтүүдөгү орду, мааниси эмнеде, билим берүү процессинде кандай роль ойнойт?

Биздин оюбузча, сабакка катышуунун, сабакты талдоонун өзү – чоң сабак. Ошол эле учурда ал – сабак процессин өркүндөтүүнүн негизги жана конкреттүү бир

жолу. Сабакка катышуунун педагогикалык маани-маңызы, жалпылаштырып айтсак, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

– мугалимдин педагогдук ишмердигин баалоонун негизги жолу;

– теориялык-методикалык божомолдорду (гипотеза), ой-сунуштарды, ык-жолдорду, каражаттарды, окутуунун формаларын аныктоонун, сыноонун «полигону»;

– окуу программаларын, окуу китептерин, жалпы эле каражаттарын практикада текшерүүнүн мектеби;

– окуучулардын окуу ишмердигин, материалды кабыл алуусун, аны өздөштүрүүсүн, ой жүгүртүүсүн, таанып-билүүсүн байкоонун, баалоонун жандуу көрсөткүчү;

– предметтик билим берүүнүн абалын, маселелерин жана келечегин аныктап-тактоонун булагы;

– сабак процессин уюштуруудагы мугалимдин жана окуучулардын ишмердигин, карым-катышын аныктоонун бир ыкмасы;

– сабак процессин жакшыртуунун, өркүндөтүүнүн иштиктүү инструменти;

– окуучулардын билимин, билгичтигин жана көндүмдөрүн баалоонун жолу;

– жаңы табылга-тажрыйбалар менен таанышуунун, өздөштүрүүнүн жана жайылтуунун булагы;

– сабактын билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк функцияларынын аткарылышына баа берүүнүн формасы;

– педагогдук-предметтик кызматташтыкты чыңдоонун, аны өнүктүрүүнүн негизи;

– үйрөтүү жана үйрөнүү иштерин активдештирүүнүн булагы;

– **сабактын теориялык жана практикалык маселелерин жаңы маалыматтар менен байытуунун жолу;**

– **сабакты андан ары өркүндөтүүгө карата ой-сунуштарды, көз караштарды иштеп чыгуунун булагы ж.б.;**

– **сабакта өтүлүп жаткан материалдардын практика, реалдуу турмуш менен байланыш деңгээлин аныктоонун, аны жакшыртуунун өбөлгөсү;**

– **окуучулардын кеп ишмердигин талдоонун, баалоонун жолу, аны өркүндөтүүгө карата иш-чараларды кабыл алуунун негизи.**

Кыргыз тили сабагына катышып, аларды талдоочуларды максаттарына жараша, шарттуу түрдө, үчкө бөлүп кароого болот.

Биринчи топ, сабакты – баалоо. Мындай олуттуу миссияны аткарууга кеминде 3–5 адис катышуусу зарыл. Алардын ичинде предметтин методикасы боюнча дасыккан адис, тажрыйбалуу практик мугалим, жалпы эле билим берүү иштери боюнча жооптуу кызматкер болушу кажет. Сабакка катышкандардын дээрлик бардыгы билим берүү боюнча мыйзамды, концепцияларды, предметти окутууга коюлган талаптарды, мамлекеттик стандартты, окуу программасын, методикасын ж.б. менен толук кабардар болушу кажет.

Экинчи топ, сабакты – үйрөтүү. Бул топто билим берүү боюнча мыйзамдарды, стандарттарды ж.б. иштеп чыгуучулар окуу программасын, окуу китебин түзүүчүлөр, методикасын изилдеген методисттер тажрыйбалуу мугалимдердин болушу талап кылынат.

Үчүнчү топ, сабакты – үйрөнүү. Бул топту, негизинен, жаш мугалимдер, студент-практиканттар, педагогдук ишке жаңыдан кирип жаткан билим берүү кызматкерлери түзөт.

Мындай бөлүштүрүү, кайталап айталы, шарттуу мүнөзгө ээ. Анткени сабакка ким кандай максат менен кирбесин, ал өзүнүн конкреттүү миссиясы менен чектелбейт. Айталы, баалоо, сыноо үчүн киргендер да бир нерсе «үйрөнүп», таап чыгышат, ал эми үйрөнүүчүлөр да сабак боюнча өз пикирин айтуу менен баалоочу же үйрөтүүчү функциясын аткарышы мүмкүн.

Эми сабакка, белгилүү бир максат менен кирген адам эмнелерди билиш керек, же кандай сапат-билимдерге ээ болушу зарыл? Бул суроого карата А.Муратовдун пикири кыйла кызык.

«Сабакка анализ берүүчү жана сабакка кирип бараткан адам төмөнкүдөй нерселерди сөзсүз ойлонушу керек:

- өзүнүн башка мугалимдерден өзгөчөлүк жагы барбы;
- бардык эле мугалимдерди бирдей көрүп, алардын ар түрдүү деңгээлдеги, мүнөздөгү адамдар экенин ойлойбу, анализинде ошону эске алабы;

- мугалимге анын сабагы боюнча айткан сунуштары ошол мугалим тарабынан эске алынабы, сунуштар мугалимдин жөндөмдүүлүгүнө, мүмкүнчүлүгүнө, кызыгуусуна ылайык айтылабы, же «асмандагы айды алып бер»деген гана талап коюлуп калабы;

- тигил сабагына кирип бараткан мугалимдин сабак өтүү усулдарын жана ыкмаларын түшүнө алабы, аларга баа бере алабы, ал мугалимге өзүнүн ыкма-усулдарын таңуулай бербейби;

- сабагына кирген мугалим андан сабак боюнча өз ой-пикирин, сунушун жазып бер десе, аларды жакшылап жазып бере алабы ж.б.

Мына ушундай суроолорго оң жооп берген киши гана башка мугалимдин сабагына кирүүгө акылуу» (А.Муратов, 2004). Бул пикирде текшерүүчүнүн моралдык-этикалык сапаттарына басым коюлуп, ага өзгөчө маани берилгени

көрүнүп турат. Дегинкиси, бул суроо-талаптын үстүндө ар бир мугалим, методист ж.б. ойлонушу, өзүнчө тыянак чыгарышы, сабакты талдоону объективдүү жүргүзүүгө аракет кылышы оң.

Сабакка катышуучулар, аны талдоочулар эмнелерге көңүл бурушу керек? Биз жогорку пикирди кубаттоо менен төмөнкүдөй жооп негиздүү деп белгилейбиз. Сабакка катышуучуларды шарттуу түрүн үч топко бөлүп, үчүнчү топту «үйрөнүүчүлөр» деп атадык. Алар (жаш мугалимдер, студент-практиканттар) сабакты талдоодо буларга көңүл буруусу зарыл:

1. Сабактын темасын жана аны окутуунун бардык максаттарын так билүүлөрү (бул өзгөчө маанилүү).

2. Сабак процессинде сабактын түзүлүшүнө байланыштуу кайсы бөлүктөрү (элементтери) колдонулду?

3. Өтүлгөн сабак сабактын кайсы тибине жатат, кайсы түрдө жүргүзүлдү?

4. Сабактын бөлүктөрүнүн ортосундагы байланыш кандайча ишке ашты?

5. Сабактын бир бөлүгүнөн экинчисине өтүү кандайча ишке ашты?

6. Сабактын темасына, мазмунуна жараша сабактын тиби жана түрү туура тандалып алынганбы?

7. Сабакта кыргыз тилин окутуунун кайсы метод-ыктары колдонулду, алар максатка жетүүгө кандай кызмат кылды?

8. Сабакта колдонулган каражаттар сабак процессинде кандай кызматтарды аткарды?

9. Мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердигине кандай байланыш болду?

10. Мугалим окуучулардын активдүүлүгүн кантип көтөрө алды?

11. Жаңы теманы (материалды) түшүндүрүүдө эмнелерге басым койду?

12. Мугалим сабак процессинде класстагы бардык окуучуларды кантип «көрүп», кантип «байкап» турду?

13. Берилген суроолор эмнеге багытталды, аларга толук жооп ала алдыбы?

14. Көнүгүүлөрдү иштетүү менен мугалим эмнелерге жетише алды?

15. Окуучулардын ой жүгүртүүсүн, таанып-билүүсүн өнүктүрүүгө кандай көңүл бурулду?

16. Тарбиялык маанидеги кандай иш-аракеттер аткарылды?

17. Теориялык маалыматтарды практика менен байланыштыруу кандайча ишке ашты.

18. Элдик оозеки чыгармалардан, көркөм адабияттан кандай материалдарды колдонду, алар кандай кызмат аткарышты?

19. Мугалимдин окуучуларга мамилеси, сүйлөгөн сөзү, дикциясы жактыбы?

20. Сабакта эмоционалдуулук болдубу, болсо, мугалим ага кандайча жетишти?

21. Окуучулардын билимин баалоодо кандай өзгөчөлүктөр болду?

22. Сабак процессинде оозеки сүйлөшүүгө көңүл бурулдубу, же жазууга басым коюлдубу?

23. Окуучулардын сабаттуулугун арттыруу боюнча кандай иштер аткарылды?

24. Окуучулар кандай тапшырмаларды аткарууну мыкты өздөштүрүшкөн?

25. Окуучулардын оозеки сүйлөшүүлөрүнөн кандай өзгөчөлүктөр байкалды? ж.б.

Бул сыяктуу суроолорго жооп издөө, табуу менен жаш мугалим (студент) өзүнүн алган теориялык билимдерин практикада аныктай алууга, көрүүгө, өзүнүн мугалимдик

ишмердигинин болжолдуу элесин (макетин) түзүүгө же жакшыртууга «сабак» алышат.

Жалпысынан, башкалардын сабагын үйрөнүү максатында кирген мугалимдин (студенттин) сабакты талдоосу сыпаттоо (описание), аныктоо, байкоо жана өз алдынча ой жүгүртүүсү үчүн конкреттүү предмет, булак болуусу зарыл. Көрсөтүлгөн ж.б. бир катар суроолорго жооп бергенден (тапкандан) кийин сабакка кирген адис сабак ага кайсы жактары боюнча жакты деген суроого жооп издейт.

Жаш адис (студент) мугалимдин уюштуруу ишмердиги, сабактын түзүлүшү, тиби же түрү, колдонгон методдору, каражаттары ж.б. эмне үчүн жакканын түшүндүрүүгө, далилдөөгө аракет кылуусу да зарыл.

Жаш мугалим же студент өзү катышкан сабакты талдоодо эгерде ушул эле сабакты өзү өтсө, аны кандай уюштурат эле, пайдалануучу ык-каражаттары, жолдору, колдонуучу көрсөтмө куралдары ж.б. тууралуу да кыскача маалымат берүүсү талапка ылайык.

Биздин пикирибизче, бул сыяктуу суроо-тапшырмаларды жаш мугалим, айрыкча, студент-практикант милдеттүү аткарып, ал боюнча белгилүү билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болушу зарыл. Сабакты талдоо боюнча системалуу, бирдиктүү, конкреттүү маалыматтарды, көндүмдөрдү алган мугалим, барыдан мурда, өзүнүн өтүүчү сабагын пландаштырууга, уюштурууга жана жүргүзүүгө карата теориялык жана практикалык фундамент түзүүгө даярданат.

Үйрөнүү максатында сабакка кирген жаш мугалим, студент кимдин сабагына, тажрыйбалуу мугалимби, же башкабы, кирбесин, өз талдоосунун соңунда ал сабакка баа коюшу, баалашы зарыл. Бул да маанилүү. Анткени мугалимдин өзүндө иштелип чыгуучу сапаттарынын бири – башкалардын

ишмердигин, эмгегин, иш-аракеттерин туура жана акыйкат баалоого үйрөнүү.

Үйрөтүү максатында сабакка кирген экинчи топтогу адамдардын иш-аракеттеринде төмөнкүлөр камтылууга тийиш деп эсептейбиз:

Сабак бүтүп, талкуу башталардан мурун сабак өткөн мугалим өз сабагы тууралуу кенен маалымат бериш керек. Анда төмөнкү маселелер камтылышы зарыл:

1. Сабактын темасына (мазмунуна) ылайык сабакка коюлган максат-милдеттер тууралуу түшүнүк берүү;

2. Сабакта анын түзүлүшүнө тиешелүү бөлүктөрдүн колдонулуш максатын түшүндүрүү;

3. Сабак өтүүдө колдонулган сабактын тибин жана түрүн колдонуунун зарылдыгын ачып берүү;

4. Сабакта пайдаланылган ык-жолдорду, каражаттарды ж.б. колдонуунун максатын көрсөтүү;

5. Көнүгүү, машыгуу иштери, алардын сабакта аткарган кызматын түшүндүрүү;

6. Сабак процессинде мугалим туш болгон кыйынчылыктарды белгилөө;

7. Сабак өзүнүн алдына койгон максатына жеттиби же жокпу?

8. Эгерде ушул сабакты (теманы) дагы өтсө, ага кандай өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизе тургандыгын айтып берүү ж.б.

Андан соң сабакка катышкандардын суроолоруна жооп берет. Б.а., дипломдук иш, долбоор, диссертациялык ишти коргоодогу процедуралар кайталанат. Анткени кандай гана сабак болбосун, ал – мугалимдин ишмердигинин жыйынтыгы. Аны коргоого ар бир мугалимдин акысы бар жана милдеттүү.

Мындай сабакты талдоо, ага карата сунуш, пикир айтуу сабактын өзүнө, ал боюнча мугалимдин билдирүүсүнө жана суроолорго берген жоопторунун негизинде, ошолорго таянуу менен жүргүзүлөт.

Бүтүндөй талдоо, ой-сунуштарды айтуу сабакка коюлган максат канчалык деңгээлде ишке ашты деген маселенин тегерегинде жүрүшү зарыл. Анткени сабакта аткарылган бардык иш-аракеттер аталган маселени чечүүгө багытталган. Эгерде сабак өз максатына толук жетти деп сыпатталса, мугалим ага кандайча жетти деген суроо толук чечмелениши кажет. Ал эми сабак максатына жарым-жартылай же толук жеткен жок деп белгиленсе, анын себептерин, сырттан, педагогикадан же тилдин теориялык маселелеринен эмес, сабактын өзүнөн конкреттүү көрсөтүү талабы коюлат.

Сабак өткөн мугалим айтылган ойлорго, сын-пикирлерге ынангандай, кабыл алгандай болушу өзгөчө мааниге ээ. Демек, сабакты талдоо объективдүү, акыйкат, негиздүү жана конкреттүү болушу зарыл. Сабакта колдонулган ык-жолдор, каражаттар эмне үчүн күткөн натыйжаны берген жок? Анын себеби эмнеде: сабакты уюштуруудабы, колдонуудабы, мугалимдин сабакка карата түшүнүк-мамилесиндеби же бул маселеге окуучулардын да катышы, тиешеси барбы деген сыяктуу суроолор сабакты талдоодо кенен жана терең талданышы, чечмелениши, иликтениши талап кылынат. Ошол эле учурда сабакты талдоодо сабакты талдоочу (текшерүүчү, үйрөтүүчү) «тигил же бул методду колдонгон жоксун», «көрсөтмө куралың жок» же «аз», «муну колдон», «тигини пайдалан» деген сыяктуу дооматтарды коюуга акысы жок деп эсептейбиз. Андай болгондо мугалимдин мыйзамдуу укугу тебеленет, анын кесиптик, моралдык-психологиялык ал-ахвалына доо кетет, адистик аброюна шек келтирилет. Андан да

өкүнүчтүүсү текшерүүчү өз көз карашын негизсиз таңуулайт, мугалимдин чыгармачылыгын, фантазиясын, өз алдынчалыгын чектеп таштайт же такыр эле танат. Педагогикада мындай көрүнүштү кадимки кылмыш катары кароо зарыл.

Сабакты талдоочу, үйрөтүүчү сабактын активдүүлүгүн арттырууга, анын майнаптуулугун жогорулатууга ж.б. карата методика илими кандай ык-жолдорду, каражаттарды сунуш кылат, бул маселе боюнча практикада кандай тажрыйбалар бар сыяктуу маалыматтарды берүүсү зарыл жана берүүгө тийиш. Биз шарттуу түрдө, үйрөтүүчү, текшерүүчү деп бөлгөнүбүздүн маңыз-мааниси ушунда жатат. Эгерде сабакты текшерүүчү мугалимдин шык-жөндөмүн, билимин, тажрыйбасын жана ишмердигин терең талдоо менен аларды өркүндөтүүнүн, активдештирүүнүн алгылыктуу, көңүл бура турган формаларын, каражаттарын ж.б. талданган сабактын негизинде таба алса, ынанымдуу түшүндүрө, жеткире алса, ал сабакка катышуу да, үйрөтүү да өз максатына жетет. Сабакты мындай талдоодо мугалим да алда канча эркин болуп, талдоодон кыйратып-талкалоону эмес, конкреттүү ой-сунуштарды, жардамдарды күтөт.

Мында «үйрөнүүчү» жана «үйрөтүүчү» деген түшүнүктөр же экиге бөлүп чектөөлөр белгилүү деңгээлде жоюлуп кетет. үйрөтүүчү сабакка активдүү катышуусу жана ага объективдүү, компетенттүү талдоо жүргүзүүсү менен айрым теориялык маселелердин практикада колдонулушуна иликтөө жүргүзөт, өзүнүн мурунку ой-сунуштарына, иш-аракеттерине кылдат анализ жүргүзүп, сабак өтүү маселесиндеги кемчиликтерин толуктайт ж.б. Кыскасы, **үйрөтүүчү үйрөтүп жатып өзү үйрөнөт, өзү «сабак» алат.** Биз, экинчи топтогулардын сабакты талдоосунун негизин, максат-милдетин, озуйпасын ушундай деп түшүнөбүз. **үйрөтүү максатында сабакка кирген адис ага**

сабак өткөн мугалимден кем эмес даярдык көрүшү керек. Ал педагогика илиминдеги жаңылыктар, методикадагы табылгалар, алдыңкы мугалимдердин тажрыйбалары, эне тилин окутуу боюнча өкмөттүк, министрликтин кабыл алган токтом-чечимдери, койгон милдеттери сыяктуу маселелер боюнча сабак өткөн мугалимден көбүрөөк кабардар болушу талап кылынат. Мында, «үйрөтүү үчүн үйрөнөм, үйрөнүү үчүн үйрөтөм» деген принцип жетекчиликке алынышы зарыл.

Сабакка катышуунун, аны талдоонун биринчи, баалоочу түрү (тобу) – ага чейинки үчүнчү жана экинчи топтогу иш-аракеттердин алда канча татаалдашкан, алда канча кеңейтилген, талап-милдеттери жогорулатылган түрү, алардын логикалык уландысы, ошол эле учурда аларды жыйынтыктоочу этабы.

Баалоо максатында катышылган сабак комплекстүү талданышы жана аны сабакты баалоону ишке ашырган адамдардын адистик компоненттүүлүгү талапка шайкеш келиши биринчи орунга чыгат. «Сабакты комплекстүү талдоо» деген түшүнүктү аныктап-тактоо өзгөчө мааниге ээ. Биздин оюбузча, сабакты комплекстүү талдоодо төмөндөгү маселелер эске алынат:

Биринчи, сабак – белгилүү бир теманы (материалды) белгилүү бир убакыт ченеминин алкагында окуучуларга жеткирүүчү, логикалык жагынан кандайдыр бир деңгээлде аякталган, бир бүтүндүккө ээ болгон процесс. Ошол эле учурда ал (сабак) – бир нерсенин уландысы, экинчи бир нерсенин башталышы. Бул өңүттөн алып караганда, сабак өз башталышы менен «башталбаган», аякталышы менен «аяктабаган» дайыма белгилүү мезгилде жүрүп туруучу процесс. Сабакта талдоо, баалоо учурунда ушул жагдай эске алынышы зарыл деп эсептейбиз.

Экинчи, сабактын аякталашында ал боюнча окуучулардын алган билими, өздөштүрүүсү белгилүү болот. Демек, ушул көрсөткүч боюнча мугалимге, анын ишине баа берүүгө болот. Ошол эле учурда сабак процессиндеги окуучунун активдүүлүгү, берген жооптору ж.б. ал окуучунун эне тили боюнча талап кылынган программалык материалдарды өздөштүрүү деңгээлин так аныктоого жетишсиздик кылат.

Сабакта талдоо жекеден (индуктивдүү ыкмада) жалпыга, же жалпыдан жекеге карай (дедуктивдүү ыкмада) жүргүзүлөт. Б.а., конкреттүү бир сабак жалпы эле эне тилин үйрөтүүгө кандай салым кошо алды жана эмне кызмат аткарды? Мына ушул маселелер конкреттүү көрсөтүлгөндөн кийин сабактын ички түзүлүшүн, жүрүшүн жана анын натыйжасын талдоого алуу талапка ылайык. Бул – сабакты талдоонун индуктивдүү ыкмасы. Ал эми жалпыдан жекеге карай талдоодо кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандартынан, концепциясынан чыгып, сабак алардын бир кичинекей ажырагыс бөлүгү боло алдыбы, ушул аныкталып, андан соң ошол жалпылыктын алкагында сабак талданууга тийиш. Бул – сабакты талдоонун дедуктивдүү ыкмасы.

Сабакты талдоо, баалоо кандайдыр бир деңгээлде көркөм чыгарманы (текстти) талдоого үндөшүп кетет. Мыкты адабиятчы, сынчылар көркөм чыгарманы талдоодо, ага карата пикир айтууда автордун оюн, идеясын, чыгарманын өзөк темасын жаземдебей «табат», «аныктайт». Алардан көркөм чыгарма дегидей кудурет-күчтү, жалпылык менен өзгөчөлүктү, жаңылыкты, автордун жеке табылгасын, ал табылганын жалпы эле көркөм адабияттагы орду, мааниси тууралуу да чыгарманы талдоодо маалымат берет. Ал эми чыгаан сынчылар жазуучу көрбөгөндү «көрөт», айтайын деп ойлобогон нерсесин «табат», далилдейт, автор байкабаганды «байкайт». Адабиятчынын,

сынчынын сыны, барк-баасы мына ушуга байланыштуу аныкталат. Буга Габриэл Гарсия Маркестин «Полковникке эч ким жазбайт» деген чыгармасындагы короздун чыгармадагы орду, ролу жөнүндө адабиятчылардын айткандары, ал боюнча автордун «мен ал жөнүндө ойлогон эмесмин» деп моюнга алганы эң сонун күбө боло алат. Кыргыз адабиятында мындай талант-шыкка Кыргыз Эл жазуучусу Кеңешбек Асаналиев ээ экендиги, анын Ч.Айтматовдун чыгармалары боюнча жазган адабий-сын эмгектери далилдеп турат. Демек, сабакты дал ошондой деңгээлде талдаган адис-методисттерге кыргыз тилин окутуунун методикасы, кыргыз тили сабагы муктаж.

Начар адабиятчылар, сынчылар көркөм чыгарманы талдоодо мазмунду, супсак, кунарсыз кылып, өз кунунан түшүрүп кайталап берет. «Тигини жазып буга жеткен, муну жазып тигиге жеткен» деп автордун ичине кирип чыккансып «көзү ачыктык» кылат. Же, тескерисинче, «мындай кылса болмок», «тигиндей кылса жарашмак» деп «акыл айтат». Мындай сынды, мындай адабий талдоону окубай, көңүл бурбай коюудан өтөрү жок. Азыркы кездеги кыргыз тили боюнча өтүлгөн сабактарды талдоолор, көпчүлүк учурда, чабал адабиятчынын адабий-сын макалаларына, эмгектерине окшошуп кетет.

Кыргыз тили сабагына ким, кандай максатта кирбесин, бир чындыкты, ачык болбосо да, моюнга алуу керек. Сабакка коюлган талаптар, негизинен, сакталып, бирок өз максатына жетпей калган сабакты, таптакыр жараксыз деп табууга, баалоого болбойт. Начар сабакта да жылт эткен жакшы, улантууну, өркүндөтүүнү талап кылган көрүнүштөр, иш-чаралар болбой койбойт, болот. Мындай сабактардын бүгүнкү күндөгү негизги артыкчылыгы – алардын табыгыйлыгында. Анда жасалмалуулук, көз боёмочулук, жагынуучулук ж.б. жок.

Ошол эле учурда эң мыкты сабак катары бааланган сабактарда да идеалдуу же жалпыга ошол бойдон колдонууга үлгү болгудай сабак жок, болбойт да. Аларда да оркойгон, кээде кечиримсиз катарлар кетиши мүмкүн. Мындай сабактардагы негизги кемчилик – алардын ыңгайлашуусунда, жасалмалуулугунда.

Мындай пикирди айтуу менен биз мыкты мугалимдин мыкты сабагына көлөкө түшүрүүнү же начар өтүлгөн сабакты көкөлөтүү, коргоо максатын койбогондугубуз түшүнүктүү. Бул сабактын табияты, сабакка, аны өткөн мугалимге, жалпы эле окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү аракеттерине коюлуп жаткан соңку талаптар менен түшүндүрүлөт.

Ар бир кыргыз тили сабагы өзүнө конкреттүү максат коёт. Ал максат кыргыз тилин эне тил катары окутуп-үйрөтүүнүн негизги максатынан келип чыгат.

Кыргыз тилин окутуунун максат-милдетин аныктоодо, анын методикасын иштеп чыгууда, окутуу процессинин өзүндө орус тилин окутуунун методикасына таянуу салтка айланган. Биздин бекем ишенимибизде, ал салт улантылууга тийиш. Бирок мурдагыдай, эч ылгоосуз, тууроо, кайталоо аркылуу эмес, ылгоо, ылайыктуусун, эне тилин окутууга алгылыктуусун алууга дагы эле муктажбыз. Мисалы, орус тилинин методикасы орус тилин эне тил катары 5-класста окутууга төмөнкүдөй милдеттерди жүктөйт. Алардын маанисине доо кетирбеш үчүн материалды орус тилинде берели.

«Одна из основных задач урока – создать мотивацию учебной деятельности учащихся, заинтересовать их предстоящим изучением родного языка».

«Ведущая идея урока – показать детям (практически, без теоретизирования), что язык – универсальное средство общения что свободное владение родным языком – признак культуры».

человека, залог успешности его общения с другими людьми». (Русский язык. Поурочное планирование..., 2002, 5-6).

Бул пикир жеке эле орус тилин окутууга тиешелүү болбостон, жалпы эле эне тилин, анын ичинде кыргыз тилин эне тил катары окутууга да түздөн-түз тиешелүү болгон универсалдуу касиетке ээ. Кыргыз тили кайсы класста окутулбасын, кайсы тема (материал) өтүлбөсүн көсөтүлгөн милдет-талап бардык учурда көңүлдүн чордонунда болуп, мугалимдин бүткүл иш-аракети аталган милдеттин өтөөсүнө чыгууга багытталышы зарыл деп эсептейбиз.

Кыргыз тили сабагын талдоо жана баалоо кыргыз тилин эне тил катары окутуунун максат-милдетине, алардын сабак процессинде ишке ашырылышына толугу менен байланышта, биримдикте жүргүзүлүшү зарыл. Ошондуктан эне тилин окутуунун максатына кайрадан кайрылууну туура көрөбүз:

– окуучуларды кептин оозеки жана жазуу формаларында өз оюн толук, жеткиликтүү, түшүнүктүү кылып айтып, жазып берүүгө көнүктүрүү;

– жазуу кебинин максатына толук жооп бергидей окуучулардын сабаттуу

– жазуу кебин өнүктүрүү;

– окуучунун сөз байлыгын арттыруу;

– окуучулардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, таанып-билүүлөрүн байытуу;

– тил илиминин тиешелүү бөлүмдөрүн, зарыл болгон көлөмдө өздөштүрүү;

– улуттук үрп-адат, каада-салт, рухий баалуулуктарды, дөөлөттөрдү эне тили аркылуу таанып-билүү, өздөштүрүү, аларды өз боюна сиңирүү;

– жалпы адамзаттык рухий дөөлөттөрдү, баалуулуктар менен тааныш болуу, алардан рухий азык алуу;

- кеп маданиятынын негиздерин үйрөтүү;
- өспүрүмдүн инсан катары калыптанышына өбөлгө түзүү ж.б.

Аталган максаттарды ишке ашыруу же анын үстүндө иштөө аркылуу окуучуларды эне тилин урматтоого, баалоого жана эне тилин өз жашоо-ишмердигинде пайдаланууга ж.б. үйрөтүү максаттарын көздөй тургандыгы белгилүү. Демек, ар бир сабакта аталган максаттарды ишке ашыруунун аракети, иш-чарасы сөзсүз катышат. Талдоо учурунда бул негизги, чечүүчү ролду ойноого тийиш.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында сабакты талдоонун жол-жоболору, суроо-талаптары толук иштелип чыга электигин белгилегенбиз. Орус тилинде бул маселеге көңүл буруу, атайылап кайрылуу өткөн кылымдын баш жагында башталып, сабакты талдоонун жана баалоонун проблемалары бүгүнкү күндө да актуалдуу болуп келүүдө. Бул багыттагы Н.К.Кульмандын, П.О.Афанасьевдин ж.б. изилдөөлөрүн таануу, аны өркүндөтүү менен сабакты төрт багыттан: мугалимдин милдети, сабактын тарбиялык жагы, мугалимдин ишмердиги жана окуучунун ишмердиги боюнча талдоо, талдоонун негизин мугалимдин ишмердигинен көрүү ж.б. көз караштар, пикирлер бар.

Сабакты талдоо жана баалоо боюнча кандай пикирлер айтылбасын, кандай сунуштар берилбесин, алардын биринде да «жаңы методдорду колдондуңбу», «инновация, интерактивдүүлүк барбы», «көрсөтмө курал колдондуңбу» сыяктуу биздеги талдоодогу өзгөчө мааниге ээ болгон талаптар кыйыр түрүндө да коюлбайт. Талдоонун, баа берүүнүн максаты эмнеде экендиги ачык-айкын белгиленет.

Кыргыз тили сабагына катышуу, талдоо жана баалоо – окутуунун технологиясына, аны жакшыртууда өзгөчө мааниге

ээ болгон олуттуу дидактикалык категория. Бул проблема өзүнчө иликтөөнүн объектисине алынбай келе жаткандыгынан улам «практикант студенттерибиз, семинардагы ачык сабактарга катышкан мугалимдерибиз болгон сабактарына анализ берүүдө сабактын жүрүшүнө терең кирип, пикир айталбай, эки-үч сөз менен көңүл алып жактоо, мактоо менен бүтүрүшөт, анткени сабакка талдоо жүргүзүүнүн жол-жобосун биле беришпейт» (КРнын Эмгек сиңирген мугалими Н.Абдесов) деген пикир практик мугалимдер тарабынан да ачык айтылып келе жатат.

Ушул жагдайдан улам биз сабакты талдоону шарттуу түрдө үчкө бөлүп кароодон сырткары, практик мугалимдердин суроо-талаптарын эске алып жана алар менен кеңешүү, биргелешип иштөө аркылуу кыргыз тили сабагын талдоонун методикасын иштеп чыктык. Бул схема практикада колдонула баштады.

Кыргыз тилин окутуунун теориялык жана практикалык маселелерин толук жана бирдей камтыган педагогикалык процесс сабак болуп саналат. Сабак – бир эле мезгилде бир нече функцияларды аткарып, бир нече маселелерди чечүүнүн аренагына айланган, универсалдуулук менен индивидуалдуулукту, туруктуулук менен өзгөрмөлүүлүктү, жалпылык менен жекеликти алып жүрүүчү, жандуу, татаал процесс. Сабак билим берүүнүн негизги формасы катары теориялык– методикалык, технологиялык идея божомолдорду сыноонун, мугалимдин педагогдук ишмердигин баалоонун, билим берүүнө инновациялоонун, ошол эле учурда сабактын өзүн өркүндөтүүнүн да өтө ийкемдүү формасы. Сабакта теория менен практика тогошот, алгылыктуу жактары аныкталат, кемчиликтери четтетилет, жаңы ой, идеялар пайда болот, бүгүнкү сабак эртеңки боло турган сабактын жабдылышын, жаңыланышын шарттайт.

Кыргыз тили сабагынын талдоонун схемасы

№	Эмнелер бааланат (көңүл бурулат)	Баасы	Балл
		а	б
1.	Мугалимдин инсандык негизги сапаттарын баалоо		
1.1	Мугалимдин өз предметин билүүсү жана шык-жөндөмү, чыгармачыл ишмердиги		
1.2	Мугалимдин педогогикалык жана методикалык даярдыгынын деңгээли		
1.3	Мугалимдин сүйлөө маданияты, ыргагы, дикциясы, элестүүлүгү, эмоциялдуулугу, жандуулугу, кызыктуулугу, таасындыгы, жалпы жеке, спецификалык сабаттуулугу		
1.4	Мугалимдин окуучулар менен сүйлөшө билүүсү, өз ара карым-катнаш, пикир алышуунун маданияты		
1.5	Мугалимдин сырткы көрүнүшү, мимикасы, ымдап жандоосу, кыймыл-аракетинин, кайрылуусунун маданияты		
2.	Окуучулардын негизги иш-аракеттерин баалоо		
2.1	Окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүнүн, чыгармачылыгынын жана өз алдынчалуулугунун деңгээли		
2.2	Окуучулардын билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн деңгээли		
2.3	Окуучулардын сабак процессиндеги коллективдүү иштөөлөрүнүн майнаптуулугу		
2.4	Окуучулардын тартиби, уюшкандыгы жана кызыктууларынын деңгээли		
2.5	Окуучулардын жекече ой жүгүртүү, өз алдынча тыянак чыгаруу деңгээли		
3	Окуу материалынын мазмунун баалоо		
3.1	Өтүлүп жаткан материалдын илимийлүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана окуучулардын өздөштүрүү мүмкүнчүлүктөрү		
3.2	Материалдын актуалдуулугу жана турмуш менен байланышы		
3.3	Окуу материалынын жаңылыгы, проблемалалуулугу, кызыктуулугунун деңгээли		
3.4	Өздөштүрүүгө берилген материалдын көлөмүнүн оптималдуулугу		
3.5	Өтүлгөн материалдын окуучулардын турмуштук суроо талаптарына шайкеш келүү деңгээли		

4	Мугалимдин жана окуучулардын иш-аракеттеринин, ык-жолдорунун майнаптуулугун баалоо		
4.1	Сабак өтүү убактысын рационалдуу жана натыйжалуу пайдалануу, сабактын темпинин алгылыктуулугу, сабак учурундагы мугалим менен окуучунун иш-аракеттеринин ыраагуулугу, уланмалуулугу		
4.2	Сабак процессинде көрсөтмөлүүлүктү, ОТКны колдонуунун максаттуулугу жана натыйжалуулугу		
4.3	Сабак процессинде колдонулган методдордун жана ишти уюштуруунун рационалдуулук жана майнаптуулук деңгээли		
4.4	Сабак учурундагы окуучулардын мугалим менен байланышы		
4.5	Окуучулардын иштерине жүргүзүлгөн көзөмөлдүн майнаптуулугу жана окуучулардын алган билим, билгичтик жана көндүмдөрүн баалоого коюлган талаптардын деңгээли		
4.6	Сабактын окуучуларга эстетикалык таасир этүү деңгээли		
4.7	Сабак учурунда мугалимдин жана окуучулардын эмгек тартибин, коопсуздук техникасын сактоо деңгээлдери		
5.	Сабакка коюлган максатты жана алынган натыйжаны баалоо		
5.1	Сабакка коюлган максаттын конкреттүүлүгү, тактыгы жана актуалдуулугу		
5.2	Коюлган максаттын реалдуулугу, максаттуулугу, татаалдыгы жана өздөштүрүү мүмкүнчүлүгү		
5.3	Сабактын окуучуларга окутуу-үйрөтүү, таасир этүү деңгээли		
5.4	Сабактын тарбиялык таасир этүү деңгээли		
5.6	Сабактын таанып-билүүчүлүк деңгээли		
6	Сабакта колдонулган окутуунун каражаттарын жана дидактикалык материалдарды баалоо		
6.1	Окуу китебинин колдонулуу деңгээли		
6.2	Талдоого алынган тексттердин билим берүүчүлүк, тарбиялык жана өнүктүрүүчүлүк деңгээли		
6.3	Көнүгүү иштеринин материалды өздөштүрүүгө, башыктоого кошкон салымы		
6.4	Текст менен иштөөнүн окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүүгө кошкон салымы		
6.5	Тексти талдоо, текст түзүү боюнча окуучулардын билим, билгичтик жана көндүмдөрүнүн деңгээлдери		
6.6	Тексти талдоодо этнопедогогикалык жана этнолингвистикалык маалыматтарды пайдалануу деңгээли		
6.7	Дидактикалык материалдарынын окуучуларды адептүүлүккө, ыймандуулукка тарбиялоого тийгизген таасири		

Сабакты талдоо учурунда мындай схема-таблицаны колдонуунун төмөнкүдөй алгылыктуу жана артыкчылыктуу жактары бар деп ойлойбуз.

Биринчи, схеманын өзү мугалимдин сабакка даярдануусун жана пландаштырып-уюштуруусун жыйынтыктуу жана комплекстүү иштөөсүнө өбөлгө түзөт. Анткени пландаштыруу учурунда схемадан көрсөтүлгөн талаптардын (деңгээлдердин) бардыгын эске алууга, алар боюнча конкреттүү иш-чараларды жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алат. Мугалимдин көз жаздымында же унутулган эч нерсе болбойт.

Экинчи, биз ар бир өтүлгөн кыргыз тили сабагын мугалимдин ой-кыялынан, чыгармачылыгынан, изденүүсүнөн, тажрыйбасынан ж.б. жаралган жараткандын менчик продуктусу (эмгеги) катары карайбыз. Демек, ар бир мугалим өз эмгегин коргоого акысы бар, атүгүл милдеттүү. Ошондуктан сабакка баа коюу графасы экиге бөлүнүп, атайын «а» жана «б» деп белгиленди. «а» графасына мугалим өзү, ал эми «б» графасына текшерүүчү (сабакка катышуучу) баа коюуга тийиш. Баа кадимки мектепке колдонулуп жүргөн же балдык системада коюлушу мүмкүн. Сабактын жалпы баасы коюлган баалардын (баллдардын) суммасы аркылуу аныкталат.

Үчүнчү, сабакты текшерүүчүгө да жыйынтыктуу болуп, сабак процессиндеги мугалимдин жана окуучунун жекече же биргелешкен иш-аракеттеринин бардык тараптары камтылат. Текшерүүчү таблицада көрсөтүлгөн ырааттуулукта сабакты баалап жүрүп отуруп, сабак бүткөн соң коюлган баалрга жалпы натыйжага карата алымча-кошумчаларды киргизет. Таблицадан көрүнүп тургандай, текшерүүчү да бир катар компетенцияларга ээ болуусу зарыл. Ал ар бир коюлган баасын компетенциялап, түшүндүрүп жана далилдеп бериши зарыл.

Төртүнчү, сунуш кылынган таблицада сабактын кайсы бир бөлүгүнө, кайсы бир компонентине артыкчылыктуу маани берилбегендигин байкоого болот. Сабактын ар бир бөлүгү, ар бир этабы же башка маанилери өз-өзүнчө бөлүнүп талданбайт жана бааланбайт. Алар бир бүтүндүктүн составдык бөлүктөрү, ар биринин өзүнүн функциясы, орду жана мааниси бар. Сабак жандуу жана өзгөрмөлүү татаал система, процесс катары ага катышкан бөлүктөрдүн иш-аракеттеринин жеке натыйжаларынын жыйындысы (суммасы) аркылуу гана бааланат жеке бааланууга тийиш.

Практикада, кыргыз тили сабактардын талдоолордо жана баалоолордо гана колдонулган көрсөтмө куралдардын саны жана активдүү методдордун болушу чечүүчү мааниге ээ болуп келгендигин бүгүнкү күндө колдоого арзыбайт. Анткени, таблицада көрүнүп тургандай, методдун же көрсөтмө куралдын жаңылыгы жана саны менен бааланбастан, алардын сабак процессинин натыйжалуулугун арттырууга кошкон салымы менен бааланат. Бешинчи, сабак процессинде дидактикалык материалдар (текст) менен иштөө ишмердигин баалоо өзүнчө бөлүнүп берилди. Мындагы негизги максат кыргыз тили сабагынын негизги каражаты катары текстти белгилөө жана текст менен иштөө (текстти талдоо, текстти кайра түзүү, өз алдынча текст түзүү, тексттин темасын, негизги оюн, структурасын жана мазмунун так аныктоого көнүгүү ж.б.) ар бир сабакка коюлган максатты ишке ашыруунун алгылыктуу жана натыйжалуу технология боло аларын көрсөтүү болду. Текст менен иштөөнүн баскычтары (этаптары) өзүнчө иликтөөгө алынды.

Жыйынтыгында кыргыз тили сабагын талдоого сунуш кылынган схема дал ошол турушунда милдеттүү түрдө колдонулуучу догма эмес. Ал сабактын тибине, түрүнө,

максатына жана мазмунуна жараша, ошондой эле текшерүүнүн максат-милдетине ылайык өзгөртүүгө боло турган болжолдуу талап.

Педагогика сабактын майнаптуулугун арттыруу жолдорун, ыкмаларын дайыма издеп келет жана конкреттүү, алгылыктуу сунуштарды берет. Бирок мында дагы «сабакта тигил же бул метод пайдаланылсын» деген мугалимди чектеп салуучу талаптар жок. **Сабактын натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги жолдору катары төмөнкүлөр кенири белгиленип жүрөт:**

1. Ар бир сабакта берилген материалды механикалык түрдө жаттап алууга эмес, аң-сезимдүү түрдө кабыл алууга шарт түзүү;

2. Ар бир окуучунун максималдуу өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк берүү;

3. Сабак белгилүү, такталган структурага ээ болушу;

4. Окуучулардын өз алдынча иштөөлөрүнүн мөөнөтүн көбөйтүү;

5. Предмет аралык жана предмет ичиндеги байланышты сактоо;

6. Окуучулардын билимин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн көзөмөлгө алуунун оптималдуу формаларын табуу;

7. Окуучулардын жалпы интеллектуалдык деңгээлин жогорулатуу. (С.Л.Вигман. – 2004, 127–129).

Биздин оюбузча, бул талап-шарттар эне тилин предмет катары окутууда жана ар бир сабакта көңүлдүн борборунда болушу жана ага жетишүүгө мугалим дайыма аракет кылуусу зарыл.

Жалпы эле педагогика илиминин, анын ичинде тилди окутуунун методикасынын соңку изилдөөлөрүнө, тыянактарына

таянуу менен кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруу үчүн аны грамматиканын тар алкагынан алып чыгып, күнүмдүк турмуш-тиричилик менен, келечек менен байланышкан төмөнкүдөй турмуштук-социалдык сабакка айлантууну ойлонууга мезгил жетти деп ойлойбуз:

1. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун мазмунуна олуттуу өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү.

2. Кыргыз тилин окутууну «грамматиканын монополиясынан» толук куткаруу.

3. Эне тилин окутуунун өзүн, анын методикасын теориядан практикага эмес, практикадан теорияга деген принципке толук көчүрүү.

4. Кыргыз тили сабагы – бул өзүн-өзү калыптандыруунун сабагы.

5. Кыргыз тили сабагы – бул ой жүгүртүүнүн сабагы.

6. Кыргыз тили сабагы – бул таанып-билүүнүн сабагы.

7. Кыргыз тили сабагы – бул жакшы сүйлөөгө үйрөтүүнүн, машыгуунун сабагы.

8. Кыргыз тили сабагы – бул сабаттуу, катасыз жазууга үйрөнүүнүн сабагы.

9. Кыргыз тили сабагы – бул өз пикирин, көз карашын жеткире, коргой билүүгө үйрөнүүнү сабагы.

10. Кыргыз тили сабагы – бул адамдар менен сүйлөшө билүүгө, алака жасоого үйрөнүүнүн сабагы.

11. Кыргыз тили сабагы – бул угууга, уга билүүгө көнүгүүнүн сабагы.

12. Кыргыз тили сабагы – бул адептүүлүккө, маданияттуулукка көнүгүүнүн сабагы.

13. Кыргыз тили сабагы – бул «эне тил» деген улуу фономенди толук андап-билүүнүн, аны аздектөөгө, урматтоого үйрөнүүнүн сабагы.

14. Кыргыз тили сабагы – бул өзүн-өзү таануутууга, көрсөтүүгө үйрөнүүнүн сабагы.

15. Кыргыз тили сабагы – бул этикалык, эстетикалык, адеп-ахлактык жана ыймандык улуу дөөлөттөрдү өзүнө сиңирүү сабагы.

16. Кыргыз тили сабагы – бул улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды алуунун, өздөштүрүүнүн жана таанып-билүүнүн соолбос булагы.

17. Кыргыз тили сабагы – бул күнүмдүк жашоо-тиричиликтен тартып, өмүр бою жашоодо, эмгектенүүдө дайыма зарыл керек болуучу түгөнгүс рухий байлыкка ээ болуунун сабагы катары каралып, бүткүл окутуу процессин ушул негизге багытталганда гана эне тили сабагы окуучу үчүн кызыктуу, пайдалуу болуп тилге болгон мамилелери жакшы жагына өзгөрөт деп ишенебиз.

Азырынча жалпы грамматикалык-теориялык эрежелерге, аныктамаларга жык толгон, практика, жашоо-турмуш менен дээрлик байланышы жок тил илимин окуткан кыргыз тили сабагы өспүрүмдөрдүн эне тилин окуп-үйрөнүүгө болгон көңүлдөрүн кайт кылуу гана кызматын кылууда.

8. ОКУУЧУЛАРГА ЭНЕ ТИЛИНЕН БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ЫК-ЖОЛДОРУ

Дидактиканын орчундуу маселелеринин бири болгон «кантип окутуу керек» деген суроонун аныкталып-такталышы, окутуу процессиндеги барк-баасын, маанисин жана ролун толук аңдап түшүнүү, маселесинин ийгиликтүү чечилиши билим берүүдөн каалаган натыйжаны алуунун негизги шарты жана өбөлгөсү болуп саналат. Маселени дагы конкреттештирип алсак, «окутуу процессине коюлган максатка жетүү үчүн мугалим кандай иш-чараларды көрүшү керек» деген суроо келип чыгат. Мына ошол **сабак процессиндеги мугалимдин көргөн иш-чаралары, окуучунун аткарган (аткарууга тийиш болгон) иш-аракеттеринин жыйындысы окутуунун методдору болуп саналат. Окутуунун методдору – бул мугалимдин педагогдук ишмердиги менен окуучунун таанып-билүү ишмердигинин жандуу органикалык биримдиги.** Окутуу процесси анда коюлган максатка жетүү, окутуунун мазмуну, окутуунун формасы аларды турмушка ашыруунун мүмкүнчүлүктөрүн, өбөлгөлөрүн аныктабай туруп өз алдынча каралуучу, аткарылуучу процесс эмес. Окутуунун методу – ошол мүмкүнчүлүктөрдү, өбөлгөлөрдү камсыз кылуучу окутуу системасынын ажырагыс бөлүгү, компоненти. Ал эми окутуу системасы окутуунун максаты, мазмуну, методу, формасы жана каражаты болуп бөлүнөрү белгилүү. Демек, жалпы эле билим берүү сыяктуу эле **кыргыз тилин окутуу процессинин жүрүшү, анын натыйжасы толугу менен сабакта колдонулган методдорго (иш-аракеттерге) көз каранды.**

Педагогика илиминде окутуунун методдору боюнча илимий изилдөө иштери дайыма жана системалуу жүргүзүлүп келе жатса да, кыргыз тилин окутуунун методикасында бул маселе

өзүнчө иликтөө иштерин жүргүзүүнүн объектисине алынбай, окумуштуу-методисттердин (К.К.Сартбаев, А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, С.Үсөналиев ж.б) эмгектеринде өз максаттарына ылайык гана айрым маалыматтар, ой-сунуштар айтылып келе жатат. Ошондуктан окутуунун методдору тууралуу сөз кылуудан мурда, «метод» түшүнүгүнүн өзүн дидактикалык жактан кеңири чечмелөө зарылдыгы бар.

Кыргыз тилин эне тил катары окутуу практикасында, айрым методикалык эмгектерде окутуунун методун ошол даяр түрүндө сырттан келүүчү, окутуу процессине өзүнөн-өзү кызмат кылуучу кандайдыр бир даяр үлгү, көрсөтмө (установка) катары түшүнүү жана мамиле кылуу күч. Айрым методикалык эмгектерде сунуш кылынган методдор белгилүү бир программаны компьютерге киргизип, андан каалаган натыйжаларды алуу боюнча берилген көрсөтмөлөргө окшоп кетет. Мисалы, «мугалим мындай таблица-схеманы колдонсо, окуучу тигиндей түшүнүккө ээ болот», «мугалим мындай суроо берсе, окуучу тигиндей жооп берет», «мугалим текст менен иштетсе, окуучу мындай түшүнүк алат» ж.б.у.с.

Окутуунун методдоруна мындай мамиле кылуу – түпкүлүгүндө, зыяндуу көрүнүш. Кандай гана мыкты метод болбосун, ал дидактикалык-теориялык жактан толук негизделбесин, практикада сыналып (апробацияланып), текшерилбесин, ал өз алдынча турганда болгону идея бойдон кала берет.

Кандай гана метод болбосун, анын ийкемдүүлүгү, алгылыктуулугу жана натыйжалуулугу, барыдан мурда, педагогдун өз ишине берилүүсүнө, андан ырахат алуусуна, жан дүйнөсүнө, акыл-эсине, маданиятына, илим-билимине, чыгармачылык ой-кыялына, атуулдук ар-намысына, шык-

жөндөмүнө, социалдык-турмуштук, материалдык жана рухий байлыгына ж.б. байланыштуу жана карым-катышта чечилет.

Окутуунун методдору – белгилүү бир универсалдуулукка ээ болуу менен бирге эле жекече, индивидуалдуу мүнөздөгү чечүүчү касиет-сапаттарды да талап кылуучу, аларга жараша майнаптуулугу аныкталуучу көрүнүш. Ушундан улам педагогика илими методдорду структурасы боюнча объективдүү бөлүгү жана субъективдүү бөлүгү деп экиге бөлүп карайт. Объективдүү бөлүгү окутуу процессинде ар кандай өзгөрүүлөргө салыштырмалуу аз дуушар болуучу, алда канча туруктуу мүнөзгө ээ болот. Бул бөлүк кайсы методду, кандай мугалим колдонгондугуна карабастан бардыгында болушу менен мүнөздөлөт, айырмаланат. Методдун объективдүү бөлүгүндө дидактикалык бардык жоболорго бирдей болгон окутуунун мыйзам ченемдери, принциптери, эрежелери, ошондой эле окутуу ишмердигинин максатынын, мазмунун жана формаларынын туруктуу компоненттери камтылат, чагылдырылат. Методдун субъективдүү бөлүгү кыймылдуу жана өзгөрмөлүү болуп, педагогдун жеке ишмердигине, окуучулардын өзгөчөлүктөрүнө жана окутуунун конкреттүү шарттарына жараша болот.

Окутуу методунун бөлүктөрү тууралуу түрдүү көз караштар бар. Айрым көз караштарда методдун субъективдүү бөлүгүнө артыкчылык берилип, аны чечүүчү мааниге ээ деп айтылса, экинчи бирөөлөрү объективдүү бөлүгүн танып, метод бул педагогдун гана жеке иш-аракети, ошондуктан ал педагогдун индивидуалдуу, кайталангыс чыгармачылыгы катары каралат. Биздин пикирибизче, методдун эки бөлүгү бир бүтүндүктүн ажырагыс тутумдук бөлүктөрү. Алардын бирине артыкчылык берүү, же тескерисинче, маанисин төмөндөтүүгө аракет жасоо натуура. Ар бир бөлүктүн өз орду, өз кызматы, өзгөчөлүгү бар,

бир бүтүндүктү түзүп турган жалпы касиетке да эгедер бөлүктөр. Методдун объективдүү бөлүгү, ага мүнөздүү болгон негизги дидактикалык жоболордун туруктуу сакталышы, методисттерге методдордун теориясын иштеп чыгууга, практикага сунуш кылууга, методдорду туура тандап, туура колдонууга жана өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Демек, бул бөлүктүн өзүнө гана тиешелүү болгон функциясы бар. Ал эми методдун субъективдүү бөлүгү педагогдун жеке ишмердигине, чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн ачууга, кыскасы, сабак процессин уюштуруу өзгөчөлүктөрүн ачууга, аны уюштурууга жана натыйжалуу жүргүзүүгө шарт түзөт. Б.а., теория менен практиканын айкалышына, сабакка жан киргизип, максатты айкын аныктап, ага жетүүгө мугалимдин индивидуалдуу касиет-сапаттарын толук иштетүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Жыйынтыгында, метод бул объективдүү жана субъективдүү бөлүктөргө ээ болгон, анын натыйжалуулугу эки бөлүктүн эриш-аркак, карым-катышта аракеттенүүсү менен шартталган белгилүү бир максатка жетүү процессиндеги мугалим менен окуучунун иш-аракеттери, биргелешкен ишмердиктин ыгы, жолу деген тыянак келип чыгат.

Окутуунун методдорунун дидактикалык табиятын аныктоодо дагы бир маселени тактоо зарыл. Адатта, окутуунун методун аныктоодо окутуунун максатына жана окутуунун мазмунуна басым коюлат, ошолорго негизделинет. Бул туура. Бирок жетишсиз. Анткени окутуунун (конкреттүү сабактын) методун тандап алууда анын максат-мазмуну сыяктуу эле окутуунун принциптери да чечүүчү мааниге ээ болушу керек. Окутуунун жалпы дидактикалык жана жеке предметтик принциптерине таянылбай тандалган, колдонулган метод – жараксыз же жарым-жартылай жараксыз метод. Окутуунун принциби алгачкы жетекчиликке алынуучу идея, баштапкы

уңгусу катары окутуунун методун тандап алынуунун да негизги, чечүүчү таянычтарынын бири болушу зарыл. Эгерде окутуунун методу мугалим тарабынан дидактикалык жоболорго, негиздерге, алардын койгон талаптарына толук жооп берүү менен тандалып алынса, ага кошумча окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдери, окутуунун шарт-мүмкүнчүлүктөрү эске алынса гана, сабактан күткөн натыйжаны алууга болот.

Дидактикалык-теориялык негиздер менен толук жабдылып, мугалимдин тыкыр жана катаал сыноо-тандоосунан өткөн гана метод жандуу, чыгармачыл, индивидуалдуу боло алат. Сабак процессинде колдонулган мындай метод өз үзүрүн берет. Даяр түрүндө берилген, атүгүл, аны колдонуунун үлгүсү толугу менен иштелип чыккан метод да өз алдынча алганда теориялык деңгээлден ашпайт. Мындан улам **метод педагогикалык ишмердиктин негизги инструменти** деген түшүнүк келип чыгат.

Орус тилин окутуунун методикасы илимине негиз салуучулардын бири, академик Ф.И.Буслаев биринчи басылышы 1844-жылы чыккан «О преподавании отечественного языка» деген белгилүү эмгегинде орус тилин окутуунун методдору тууралуу атайын сөз кылып, аларды жалпылаштыруу менен эне тилин окутуунун методдорун тандоо жана колдонуу негизги төрт эрежеге ылайык жүргүзүлүшү керектигин айткан.

Биринчи эреже: окуучу-өспүрүм кептин бардык формаларын практикалык жол менен терең өздөштүрүүгө тийиш. Ал жандуу сүйлөшүү жана түшүнүп окуу аркылуу аткарылышы керек;

Экинчи эреже: окуучу-өспүрүм кептин формаларын аларга анализ жүргүзүү аркылуу таанып-билүүсү, өздөштүрүүсү керек;

Үчүнчү эреже: окуучу-өспүрүм кептин формаларына анализ жүргүзүү синтез менен коштолуп, алар аркылуу өз кебин жалпылаштырууга көнүгүшү керек;

Төртүнчү эреже: окуучу-өспүрүм кептин формасын анын мазмуну менен бирдикте өздөштүрүшү керек (Ф.И.Буслаев. – 1992, 54–57).

Кыргыз тилин окутуунун методдорун тандоодо Ф.И.Буслаев сунуш кылган эрежелерди эске алууну зарылдык деп эсептейбиз. Анткени **Ф.И.Буслаев алгачкылардан болуп тилди окутуунун негизги максатын өспүрүмдүн мектепке келгенге чейинки калыптанган кеп ишмердигин андан ары өркүндөтүүдөн жана окуучунун рухий жөндөмүн өстүрүүдөн, эне тилин урматтоого үйрөтүүдөн көргөн.** Бул кыргыз тилин эне тил катары окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга үндөш келет.

Профессор И.П.Подласый ХХ кылымдын баш жагында методду белгиленген план (максат) боюнча окуучулардын ой жүгүртүүсүн керектүү нукка бура алган мугалимдин искусствосу катары аныкташкандыгын белгилейт. Эгерде методду мугалимдин гана искусствосу катары карай турган болсок, анда окутуунун ийгилигин камсыз кылган катаал логиканы танууга туура келет. Ошондуктан методду белгилүү бир максатка жетүүнү камсыз кылган алгоритмдешкен логикалык аракеттердин системасы катары кароо жөндүү деп эсептейт. Методдун теориялык жана практикалык жактан туура негизделиши методдо логика басымдуулук кылабы же мугалимдин чеберчилиги чечүүчү мааниге ээби деген маселенин туура чечилишине байланыштуу болот деген пикирин айтат (И.П.Подласый. – 2006, 288–289). Бул мааниде биз методдун объективдүү жана субъективдүү бөлүктөрүнө мамиле кылган сыяктуу эле маселенин өзөгүн «кайсынысы маанилүү?» деген

суроого жооп издөөдөн эмес, ар биринин ордун, функциясын жана маанисин аныктоодон, чечмелөөдөн көрөбүз.

Окутуунун методу – объективдүү жана субъективдүү суроо-талаптарга, жагдай-шарттарга жараша аныкталуучу өтө татаал педагогикалык кубулуш. Методдун дидактикалык табияты, окутуу процессиндеги майнаптуулугу көптөгөн маселелердин комплекстүү каралышы аркылуу аныкталуучу көрүнүш. Биздин пикирибизче, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

- билим берүүнүн мыйзамдарына, стандарттарына жана концепцияларына;

- кыргыз элинин элдик билим берүү салттарына;

- кыргыз элдик педагогикасынын ык-жолдоруна, каражаттарына;

- кыргыз элдик тил илиминин, элдик оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүнө;

- метод колдонулуп жаткан предметтин билим берүүнүн жалпы системасында алган ордуна жана маанисине;

- предметти окутуунун максат-милдетине жана принциптерине;

- жалпы предметтин жана өтүлүп жаткан теманын (материалдын) мазмунуна;

- мугалимдин инсандык-педагогдук сапат-касиеттерине, чеберчилигине;

- мугалим тарабынан окуу-тарбиялык ишмердиктин максатын долбоорлоп, аныкташына;

- коюлган максатка жетүүнүн ык-жолдорунун мугалим тарабынан тандалышына;

- сабакка коюлган милдетке ылайык окуучулар менен кызматташуунун жолдорунун аныкталышына;

- сабактын (класстын) дидактикалык, техникалык ж.б. каражаттар менен жабдылышына;

- окутулуп жаткан конкреттүү материал менен жалпы предметтин мазмунунун жыйындысына;
- билим жана тарбия берүү процессинин логикасына (мыйзамдарына, принциптерине);
- информация-маалыматтардын алынган булагына;
- билим жана тарбия берүү процессиндеги окуучулардын билимдерине, активдүүлүгүнө, мүмкүнчүлүктөрүнө;
- тил илиминин тыянактарына;
- кыргыз тилин окутуу методикасынын корутундуларына, ой-сунуштарына ж.б. байланыштуу каралышы жана колдонулушу зарыл.

Кыргыз тилин окутуунун бир кылымга чукулдап калган тарыхында, азыркы практикасында, мугалимдердин иш-тажрыйбаларында методго байланыштуу айтылган маселелердин айрымдары тигил же бул деңгээлде чечилип, колдонулуп, өз үзүрүн берип келе жатканын танууга болбойт. Азыркы максат – аларды учур талабына ылайык толуктоо, өркүндөтүү жана методдун объективдүү бөлүгүн теориялык-педагогикалык соңку маалыматтар, жыйынтыктар менен жабдуу, куралдандыруу.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында окутуунун методдору боюнча, айрыкча методдун субъективдүү бөлүгү боюнча дээрлик изилдене элек, көйгөйлүү маселелер арбын. Демек, бул маселеге кеңири токтолуунун зарылдыгы бар.

Кыргыз тили мугалимдерин даярдоодо, алардын коммуникативдик ишмердигине коюлуп жаткан дидактикалык талаптарда, «кыргыз тили мугалиминин сүйлөөсү кандай болуш керек» деген өзгөчө мааниге ээ болгон маселе ушул күнгө чейин актуалдуу. Биздин пикирибизче, бул маселе мугалимдин педагогдук ишмердигиндеги, анын ичинде окутуунун методдорун тандоо жана колдонуу процессинде өзөктүү

маселелерден болуп саналат. Кыргыз тили сабагы – барыдан мурда, жакшы жана мыкты сүйлөөнү үйрөтүүчү, өркүндөтүүчү сабак. Мындай жөндөмгө, билим, билгичтик жана көндүмгө окуучулар ээ болушу, толук өздөштүрүүсү үчүн, ал предметти окуткан адамдын өзүнүн сүйлөөсү өрнөк, үлгү, атүгүл, эталон болушу шарт деп эсептейбиз.

Эгерде кыргыз тили мугалими өз сабагын окуу китептеринде жазылгандарды окуп берүү менен, атүгүл ал материалдарды ошол турушунда оозеки айтып берүү менен өткөрсө, анда ал мугалимдин жана ал окуткан предметтин кадыр-баркы жок болот. Бул – эне тили сабагынын башка предметтерден айырмалап турган негизги өзгөчөлүгү.

Кыргыз тили мугалиминин педагогикалык ишмердигинин негизин анын коммуникативдик-лингвистикалык даярдыгы, шык-жөндөмү, түшүнүк-билими жана сүйлөө, карым-катнаш жасоо чеберчилиги түзөт. Албетте, мындай талап бардык педагогдорго коюлат. Бирок кыргыз тили мугалиминин сүйлөө чеберчилигине өзгөчө маани берилиши эне тилинин окутуунун предмети жана окутуунун негизги каражаты болушу менен түшүндүрүлөт. Ушул жагдайдан алып караганда, кыргыз тили мугалиминин сүйлөөсү, мыкты, чебер сүйлөөсү, окутуу процессинде колдонулган башка метод-ыктарга, каражаттарга салыштырмалуу алда канча маанилүү болуп саналат.

Бүгүнкү кыргыз тили мугалиминин коммуникативдик ишмердиги маалыматты бере алышы, таасир этиши, сезимдерди ойгото алышы, предметке кызыгууну жарата алышы, түрдүү жаш-курактагы өспүрүмдөр менен индивидуалдуу жана коллективде иштей алышы, окуучулар менен жалпы тил табышы, вербалдык пикир алышуу процессинде угуп, сүйлөп жана окуй алышы, ар түрдүү жанрларда жаза алышы, тилди колдонуп, кадырлап, сүйгөн инсанды тарбиялай алышы,

балдардагы адеп-ахлактык сапаттарды өнүктүрө алышы сыяктуу кептик сапаттарга ээ болушу менен бааланат.

Сөз, сүйлөө өспүрүмдөрдү илимий негизде окутуудан алда канча мурун, адам катары калыптана баштаган мезгилден тартып таалим-тарбия берүүнүн, өнүктүрүүнүн негизги куралы да, каражаты да болуп келген. Билим берүүдөгү сүйлөөнүн, мугалимдин сүйлөөсүнүн, ролун эч ким тана элек, азыркы жетишкен илим, техника, технология да сүйлөөнү алмаштыруучу, ага тете куралды, каражатты, мүмкүнчүлүктөрдү таба элек, табышы да күмөн.

Кыргыз тили мугалимдерин даярдоодо мугалимдин сөзү, сүйлөөсү бул методдордун методу экендигине студент кезинен бекем ишендирүүнү жана коммуникативдик ишмердигин өркүндөтүүнү артыкчылыктуу маселе катары кароого мезгил жетти.

Мугалим өз сөзү менен билимдерди берет, окуучулардын таанып-билүү ишмердигин уюштурат, башкарат, информация, маалыматтардын берилишин жана кабыл алышын камсыз кылат, окуучулардын ортосундагы сүйлөшүүлөрдү багыттайт, ойго салат, кызыгуу, умтулууларды жаратат, талкуу, талдоо, жыйынтыктоолорду уюштурат, окуучулардын ийгиликтерин, кемчиликтерин баалайт, кийинки иштердин багытын, негизин аныктабай ж.б. Кыргыз тили мугалиминин сүйлөө ишмердигинин негизин анын окуучулар менен карым-катнаш жасоосу, сүйлөшүүсү түзөт. Мугалимдин окуучулар менен баарлаша алуу чеберчилигине байланыштуу окуучулардын сабакка кызыгуулары, чыгармачылык өз алдынчалыгы калыптанат, жагымдуу эмоционалдык жагдай-шарттар түзүлөт, окуучулар ичиндеги социалдык-психологиялык процесстер, психологиялык ар кандай тоскоолдуктар жоюлушу ж.б.

маселелер чечиле тургандыгын А.А.Леонтьев ынанымдуу көрсөткөн. (А.А.Леонтьев. – 1979, 81).

Эне тили мугалиминин сүйлөө чеберчилиги окуучулар менен болгон карым-катышы, сүйлөшүүсү менен гана бааланбайт. Анын сүйлөөсү, сабак учурунда да, сабактан сырткаркы убакта, кесиптештери, ата-энелер ж.б. пикир алышкан учурларда да үлгүлүү, өрнөктүү болушу талап кылынат. Мугалим сүйлөшүүнүн сапаттарынын ичинен кептин тууралыгын жана тазалыгын, кептин тактыгын жана жеткиликтүүлүгүн, кептин орундуулугун жана максаттуулугун мыкты өздөштүрүп, өз сүйлөөсүндө колдонууга тийиш.

Т.А.Ладыженская мугалимдин сүйлөөсүнүн педагогдук бир нече стилдерин көрсөткөн: 1) мугалимдин өз статусуна, кадыр-баркына таянуу аркылуу окуучуларды коркуу, чочулоо абалында кармаган сүйлөөсү; 2) мугалимдин окуучуларга жагуу, сыйлоосуна ээ болуу максатында ашкере жумшак, сылык сүйлөөсү; 3) мугалимдин ашкере катуу талап коюп, окуучулардын андан алыс болууга мажбурлаган сүйлөөсү; 4) мугалимдин окуучулар менен жакын, сырдаш болууга, өз ойлорун ачык айтууга өбөлгө болгон сүйлөөсү; 5) мугалимдин бардык күч-аракети, сөзү окуучулардын кызыгуу, таанып-билүү ишмердигинин арттырууга аракеттенген сүйлөөсү. (Т.А.Ладыженская. – 1986, 35).

Кыргыз тили мугалимдеринин сүйлөөсүндө аталган стилдердин бардыгы учурайт. Алардын алдыңкы аталган үчөөнөн кутулуу, ал эми калган экөөнү өнүктүрүү милдети бар.

Мугалимдин сүйлөөсүн кыргыз тилин окутуу процессинде колдонулуучу методдордун методу катары карап, филолог-студент, кыргыз тили мугалими сүйлөшүүнүн лингвистикалык табиятын толук аңдап-билүүсүн, терең өздөштүрүүсүн зарыл деп эсептейбиз. Бул маселе боюнча толук маалымат алуу үчүн

Т.С.Маразыковдун сүйлөөшүүнүн табияты жана теориясы боюнча жүргүзгөн изилдөөсүндө иштеп чыккан «сүйлөшүүнүн айлампасы» (түшүнүк жана анын аталышы Т.С.Маразыковдуку) боюнча берген маалыматтарын пайдалануу зарыл. Ал сүйлөшүү процессинин өзүн беш этапка (кадамга) бөлүп карайт: биринчи, турмуш чындыгы менен сүйлөөчүнүн (айтуучунун) ортосундагы карым-катыш; экинчи, сүйлөөчү менен тилдин ортосундагы карым-катнаш; үчүнчү, сүйлөө процесси; төртүнчү, берилген маалымат менен угуучунун ортосундагы карым-катнаш; бешинчи, угуучу менен турмуш чындыгынын ортосундагы карым-катнаш (Т.С.Маразыков; 2005, I китеп, 33–43). Тилчи ар бир этаптын өзгөчөлүгүн, андагы жүрүүчү процесстерди жана аларды толук өздөштүрбөөдөн улам сүйлөшүүдө кетирилүүчү каталар тууралуу негиздүү маалыматтарды берген. Лингвистикалык-теориялык мындай материалдар кыргыз тилин окутуу методикасында иштелип чыгышы, алар менен мугалимдердин куралданышы зарыл деп ойлойбуз. Бул багыттагы методикалык изилдөө иштеринин жүргүзүлүшү окутуунун методдоруна байланыштуу бир катар маселелердин чечилишинде да олуттуу мааниге ээ болот.

Окутуунун методдорунун жалпы дидактикалык табияты тууралуу жогоркудай маалыматтарды берүү менен метод даяр түрүндө сырттан келген үлгү эмес экендигин, ал көптөгөн факторлорго, маселелерге байланыштуу аныкталуучу жана колдонулуучу окутуу процессинин олуттуу компоненти экендигин белгилейбиз.

Кыргыз тили мугалими окутуунун методдорун туура тандап, ыктуу, натыйжалуу колдонулушу үчүн метод боюнча аныкталган теориялык-дидактикалык материалдар менен мүмкүн болушунча кеңири тааныш болушу шарт.

Окутуунун методдору, анын аныктамасы жана түшүндүрмөлөрү тууралуу педагогика илиминдеги көптөгөн маалыматтар бар. Мисалы, Н.В.Савин: «окутуунун методдору – бул окутуу маселелерин чечүүгө багытталган мугалим менен окуучунун биргелешкен ишмердигинин ыгы», – деп (Н.В.Савин. – 1978, 124) белгилесе, Ю.К.Бабанский «методду окутуучу менен окуучунун билим берүү боюнча маселелерди чечүүгө багытталган, тартипке салынган карым-катыштуу ишмердигинин ыгы» (Ю.К.Бабанский. –1988, 385), И.Ф.Харламов: «мугалимдин белгилүү бир дидактикалык маселелерди чечүү үчүн окутуу иштерин жүргүзүүсүнүн, окуучулардын таанып-билүү ишмердигин уюштуруусунун ык-жолу» (И.Ф.Харламов. – 1990, 194) деп аныкташат. Берилген бардык аныктама-түшүндүрмөлөрдө метод, барыдан мурда, мугалимге да, окуучуга да бирдей тиешелүү болгон белгилүү бир максатка жетүүдө аткарылуучу биргелешкен иш-аракет экендиги белгиленет. И.Ф.Харламовдун пикири боюнча, окутуунун методунда мугалимдин ролу биринчи орунда турат, ал эми окуучулардын иш-аракеттери мугалимдин ишмердигинин ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат. Ал эми Т.А.Ильина бул маселеге башкачарак мамиле кылып, сабак процессиндеги мугалим менен окуучунун биргелешкен аракеттерин окутуунун каражаты катары карайт. Т.А.Ильина «методду мугалимдин окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүктөрүн уюштуруусунун ыгы», деп (Т.А.Ильина. – 1984, 270) түшүндүрөт. Мында мугалимдин ишмердигине басым коюлуу менен окуучулардын сабак процессинин, сабактан кийин аткаруучу иш-аракеттеринин мааниси төмөндөтүлгөн. Албетте, сабак процессин уюштурууда, аткарууда мугалимдин ролу чоң, ошол эле учурда мугалимдин уюштуруусу, багыттоосу жана жетекчилиги менен окуучулар тарабынан өз

алдынча аткарылган жумуштар, аларда алынган натыйжалар окуучулардын ишмердиги менен тыгыз байланышта болорун да эске алуу зарыл.

Соңку педагогикалык эмгектерде окутуунун методун окутуунун белгилүү бир максатына жетүүгө багытталган педагог менен окуучунун ишмердигинин нукка салынган ык-жолу (И.П.Подласый, Э.Мамбетакунов, Т.Сияев ж.б.) катары кароо басымдуулук кылууда. Биз дагы соңку пикирлерди кубаттап, **окутуунун методу, дидактикалык түшүнүк катары, мугалим тарабынан алдын ала пландаштырылган иш-чаралардын негизинде, белгиленген максатка жана натыйжага ээ болуу үчүн мугалим менен окуучунун биргелешкен жана өз алдынча иш-аракеттери, ишмердигинин ыкмасы деп түшүнөбүз.** Колдонулган методдун майнаптуулугу окутуунун максатына, мазмунуна жана принциптерине шайкеш келип, белгилүү натыйжа алууга, окуучулардын интеллектуалдык өнүгүүлөрүнө өбөлгө түзө алгандыгы менен өлчөнөт, бааланат. Мугалимдин тигил же бул методду колдонуудагы негизги максаты – окуучулардын окуу материалына, предметке болгон кызыгуусун арттыруу, окутууну мотивациялоо. Билим, таалим-тарбия, таанып-билүү ишмердигин мотивдештирүү, б.а., окуучулардын берилип жаткан материалдарга кызыгуусун, аны билүүгө болгон умтулуусун жарата алуу, үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө түрткү берүү мугалимдин иш-аракеттеринин өзөгүн түзүүсү зарыл.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминдеги окутуунун методдорун классификациялоо (бөлүштүрүү) боюнча атайын изилдөө иштери жүргүзүлө элек. Бул боюнча профессор К.К.Сартбаевдин окуу китебинде гана айрым жалпы маалыматтар бар (К.К.Сартбаев. – 1978, 49–52). Эне тилин окутуу методикасында методдордун классификациясы тууралуу

маалыматтардын аздыгы кыргыз тили мугалимдеринин метод жөнүндөгү жалпы маалыматтарын чектеп, керектүү методду тандап алуу мүмкүнчүлүктөрүн тарытып келе жатат. Педагогика илиминде, орус тилин окутуунун методикасында методдорду классификациялоо боюнча ар түрдүү жана көптөгөн маалыматтар бар. Педагогикада Ю.К.Бабанскийдин, И.Ф.Харламовдун, М.Н.Скаткиндин, И.П.Подласыйдын классификацияларына көбүрөөк таянышса, орус тилин окутуунун методикасында А.В.Текучевдин, Л.П.Федоренконун бөлүштүрүүлөрүнө басым коюшат.

Кыргыз тилин окутуунун методикасында, жалпы педагогикада, кеңири таанылган, окуучулардын аң-сезимине, кабыл алуусуна жана өздөштүрүүсүнө өзгөчө таасир эткен сүйлөгөн сөз, көрсөтмөлөр жана практика сыяктуу метод-ыктар, каражаттар жок. Эгерде башка предметтерди окутууда аталган үч ык-жол өз-өзүнчө формага жана мазмунга ээ болушса, тилди окутууда ал бир бүтүндүктүн (сүйлөшүүнүн бөлүктөрү) өзгөчөлүктөрү катары гана көрүнөт. Б.а., сөз **сүйлөө аркылуу ошол сүйлөөнүн өзү үйрөтүлөт**, экинчи эне тилин окутуудагы көрсөтмөлүүлүк сабак процессинде колдонулган таблица, схема ж.б. менен эле чечилбейт, же алар көрсөтмөлүүлүк түшүнүгүнүн маани-маңызын толук ачып бере албайт. Кыргыз тили сабагындагы көрсөтмөлөр – сүйлөшүүнүн бирдиги болгон текст менен байланышта жана текст аркылуу ишке ашырылуучу окутуунун ыгы, каражаты. Текст – сүйлөө процессинин жүрүшүн, андагы тилдик-кептик каражаттардын колдонулушун, ойдун берилишин, ой жыйынтыгын билдирген көрсөтмө, факт. Сабактагы тексттин кызматы ушул өзгөчөлүктөрү, мааниси менен байланышта түшүндүрүлөт жана колдонулат. Ал эми практикалык ык-жолдордун сабакта колдонулушу да сүйлөө жана текст менен байланышта чечилүүчү маселелерден. Кыргыз

тили сабагындагы практика – бул турмуш-тиричиликтин, ишмердиктин ар түрдүү кырдаалдарына, сүйлөшүүнүн максатына жана жагдай-шартына жараша сүйлөй алууга көнүгүү, аны өркүндөтүү. **Сабактагы практикалык иштердин негизги максаты тил бирдиктерин, каражаттарын кепте (оозеки, жазуу) ыктуу колдоно билүүгө үйрөтүү болуп саналат.** Практикалык сабактар окуу китептеринде берилген көнүгүүлөрдөгү «көп чекиттин ордун толтур», «тактоочторду тап», «сүйлөмдүн ээсинин алдын сыз», «мүчөлөрүн тап», «талдоолорду жүргүз» деген өңчөй лингвистикалык маселелерди чечүү менен чектелбөөгө тийиш. Практикалык сабакта окуучу сүйлөшү керек, суроо берүүгө, ага жооп айтууга, өз оюн, көз карашын айтууга, аны далилдөөгө үйрөнүүсү, кептик кырдаалдарга өз алдынча жооп табууга көнүгүүсү талап кылынат. Ушул сыяктуу талаптар аткарылганда гана кыргыз тили сабагындагы практика өзүнүн дидактикалык милдеттерин толук аткарган болот.

Ушул күнгө чейин билим берүүнүн байыркы мезгилден тартып азыркы мезгилге чейин эң кеңири жана майнаптуу булагы болгон практика кыргыз тили сабагында өзүнүн дидактикалык маани-маңызында, кызматында дээрлик колдонулбай келе жатат. Практика – таанып-билүүнүн, өздөштүрүүнүн кеңири тараган ык-жолу катары жалпылыкка ээ болуу менен бирге эле ар бир предмет жана коюлган максатка ылайык өзүнчө аткарылууну талап кылган индивидуалдуулукка да ээ болгон түшүнүк. Музыка сабагындагы практика ырдоо, аспапта ойноо менен, кол эмгек сабагындагы белгилүү бир буюмду, предметти жасоо менен, математика сабагында математикалык амалдарды чыгаруу менен, химия сабагында реакцияларды жүргүзүү менен ж.б. иш-аракеттер жүргүзүлөт. Булар, жалпысынан, практика болуп саналат. **Кыргыз тили**

сабагындагы практика – бул сүйлөө, жандуу пикир алышуу, айтуу, угуу, жазуу жана окуу. Мына ушул өңүттөн алып караганда, билим алуунун негизги булактары болгон сүйлөө, көрсөтмө жана практика бир бүтүндүккө биригип кетет. Кыргыз тилин окутуудагы башка предметтерге мүнөздүү боло бербеген бул өзгөчөлүк тууралуу мугалим милдеттүү түрдө билүүгө, окутуу процессинде эске алууга тийиш.

Тилекке каршы, мектеп мугалимдери эне тилин окутуунун мындай өзгөчөлүктөрү жөнүндө билип-туюп аны турмушка ашырууга аракет кылса да, иш жүргүзүүдө андай мүмкүнчүлүктөрү жок.

Кыргыз Эл мугалими Б.Исаков окуу программаларынын мазмунун талдап, анда жалаң сөз түркүмдөрүн окутууга 150–160 саат берилгенин, ал эми бешинчи класста этиштин ыңгайлары менен мамилелерин эле окутууга 20 сааттан ашык убакыт бөлүнгөнүн айтып, аталган тилдик-теориялык маселелердин турмуштук керектүүлүгүнө таң калат. Практик мугалимдин "Эмне үчүн мынчалык майдалап жиберебиз? Бул грамматикалаштырууга айрыкча маани бергендиктин натыйжасы эмеспи? Ооба, көз көрүп турган нерсе, бул – майдалоо, окутуунун мазмунун эрежелерге бастыруу. Так ушундай таанытып-билдирүүгө арналган эрежелердин көптүгү кыргыз тилин окутууга кедерги болуп тургандай, окуучулардын ага карата кызыгуусун жоготуп жаткандай сезилет. Болбосо, ыңгайдын төрт, мамиленин беш түрүн грамматикалык белгилери менен чыпчыргасын коротпой үйрөтүп, таанытып, билдирип олтуруунун зарылдыгы канчалык?», – деп (Б.Исаков. – 1993, 41–42) тынчсыздануусунун жөн-жүйөөсү бар. Бул проблема канчалык көп эмгекти талап кылса да, (окуу программа, окуу китептерин түзүү, методикасын иштеп чыгуу) милдеттүү түрдө чечилиши зарыл.

Кыргыз тили сабагындагы практиканын өз максатында жана өз кызматында колдонууга кедерги болуп жаткан экинчи көйгөйлүү маселе – филолог-студенттерди (болочок кыргыз тили мугалимдерин) окутууда тилдик-кептик бирдиктерди, кубулуштарды, мыйзам ченемдерди, нормаларды ж.б. бир бүтүндүк катары, система катары үйрөтүүгө анча көңүл бөлүнбөгөндүгүндө. Б.а., тилдик жана кептик маселелер өз-өзүнчө бөлүнүп, бири-биринен ажыратылып, изоляцияланып үйрөтүлгөндүгүндө.

«Тил пикир алышуу куралы катары негизги шартты канааттандырышы зарыл: ошол тилди пайдаланган коомдун бардык мүчөлөрү үчүн бирдей жана түшүнүктүү болуш керек. Тилдин бирдиктүүлүгү жана жалпыга түшүнүктүүлүгү айрым тилдик формалардын айрым маанилер менен болгон байланышы аркылуу жүзөгө ашырылат. Форманын жана маанинин биримдиги бир тилде сүйлөгөн адамдардын бардыгы үчүн милдеттүү түрдөгү тилдик норманы түзүп турат. Норма катары тыбыштар жана тыбыштык айкаштардын эрежелери, морфемалары жана грамматикалык формалардын жасалыш эрежелери, сөз жана сөздөрдүн айкашуу эрежелери, сүйлөм түзүү эрежелери, сүйлөмдөрдүн айрым схемалары, сөз жасоо эрежелери эсептелери белгилүү. Демек, формалар фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) болуп саналат. Булар ар дайым бири-бири менен үзгүлтүксүз катышта болуп турат. Бири-бирин шарттап турган жана ар дайым катышта болуп турган нормалар жалпы тилдик системаны түзүп турат» (Т.Токоев. – 2004, 48).

Тил системасы жөнүндөгү бул маалыматтар жана алардын ар бири жөнүндөгү терең түшүнүктөргө мугалим милдеттүү түрдө эгедер болушу зарыл. Ал кыргыз тили сабагындагы практиканы (демек жандуу сүйлөөнү) уюштуруп, жүргүзүп жана

аны ондоого, өркүндөтүүгө карата мугалимдин негизги теориялык куралы, лингвистикалык-дидактикалык негизи болот. Ошол эле учурда окуучулар өздөштүрүүчү теориялык материалдардын өзү эмес, алардын практикалык-колдонмолук (прикладдык) иш-аракеттеринин мазмунун, сапатын жакшыртууга кызмат кылган жобонун милдетин аткарат.

Кыргыз тили сабагындагы сүйлөө (сүйлөшүү, көрсөтмө жана практика) бул методдордун методу экендигин толук таануу жана окутуу процессиндеги лингвистикалык, дидактикалык негиздерге бекем таянуу менен ыктуу пайдаланууга жетишүү учурдун өктөм талаптарынан деп билүү зарылдык болуп калды.

Жалпы эле тилди окутуунун методикасында окутуунун методдорун билим алуунун булактарынын негизинде үч топко бөлүп классификациялоо кеңири тараган.

Биринчи, тилди окутуу-үйрөтүүнүн теориялык методдору. Буга: мугалимдин сөзү (билдирүүсү), пикир алышуу (аңгемелешүү), суроо-жооп, окуу китептери, сөздүктөр ж.б. басылмалар менен өз алдынча же коллективдүү иштөө ж.б. кирет. Бул группада методдор, көпчүлүк учурда, жаңы материалдарды түшүндүрүүдө, жаңы түшүнүк-маалыматтарды аныктоодо колдонулат. Айрымдарына токтололу.

Мугалимдин сөзү метод катары билим берүүнүн бардык баскычтарында, формаларында өзгөчө маани берилип, кеңири колдонулат. Кыргыз тили мугалиминин сөзү (сүйлөөсү) өзгөчө мааниге ээ болуу менен бирге, сабактын өзгөчөлүгүнө, максат-милдетине жана мазмунуна жараша атайын даярдыкты коммуникативдик чеберчиликти (компетенцияны) талап кылган өнөр болушу зарыл.

Кыргыз тили мугалиминин сөзү – бул үлгү, көрсөтмө курал, тилдин практикасы, билим берүүнүн каражаты жана

жандуу булагы, класстагы жагымдуу эмоционалдык маанай түзүүнүн, ошондой эле окуучулардын угуп кабыл алуу, өздөштүрүү жөндөмдүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн, ой топтоонун, көңүл буруунун ж.б. алмаштыргыс каражаты.

Мугалим сабакта, негизинен, жаңы теориялык маалыматтарды берүүдө, окуу китебинде ж.б. булактарда берилген материалдарды түшүндүрүүдө, толуктоодо, өтүлгөн теманы (бөлүмдү) жалпылаштырууда, жыйынтыктоодо сүйлөйт. Мугалимге 5–7-класстарда 10 мүнөткө чейин, 8–11-класстарда 20 мүнөткө чейин сүйлөөгө жол берилет. Кыргыз тили сабагынын басымдуу көпчүлүк бөлүгүн окуучулардын жандуу сүйлөөсү ээлеши зарыл. **Мугалимдин сөзүндө төмөнкү компоненттер милдеттүү түрдө болушу талап кылынат:**

– өтүлүп жаткан теманын (материалдын) практика (кеп ишмердиги) менен байланышы тууралуу маалыматтар;

– өздөштүрүлүп жаткан тилдик кубулуштун негизги өзгөчөлүктөрү, тилдик башка кубулуштар менен болгон карым-катышы жөнүндө маалыматтар;

– теориялык маалыматтарды практикада колдонуу боюнча мугалимдин ой-сунуштары.

Мугалимдин сөзү алдын ала кылдат даярдалып, анда окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрү, өздөштүрүү, кызыгуу деңгээлдери, сабак өтүлүп жактан шарт, теманын оор-жеңили ж.б. жагдай-шарттар эске алынат. Мугалимдин сөзү төмөнкү төрт суроого толук жооп бергенде гана, ал каражат катары да, метод катары да өз максатына жетет.

1) Эмне үчүн сүйлөш керек? Б.а., анын максатын тактоо маселеси. Башка предметтерден кыргыз тилин окутуунун өзгөчөлүгү – окутуунун предмети да, каражаты да, методу да тил жана кеп болгондугунда. Ошондуктан мугалимдин сөзүнүн негизги максаты окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүү,

тил жөнүндөгү теориялык маалыматтарды практика менен айкалышта берүү, окуучунун жүрүм-турумуна жалпы эле тарбиясына жана өнүгүүсүнө таасир этүү болуп саналат.

2) Эмнени сүйлөш керек? Б.а., сүйлөөнүн мазмунун тактоо мааниси. Мугалимдин сөзүнүн мазмуну жалпы предметтин жана сабактын максатынын негизинде аныкталат. Окуучулардын курактык, психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык өтүлүп жаткан материалдын негиздерин окуучуларга жеткиликтүү кызыктуу жана таасирдүү кылып берүү аныкталып алынат.

3) Кандай каражаттар менен кандай ыкмада, кантип сүйлөш керек? Б.а., сүйлөөнүн максатына ылайык аныкталган мазмунду (материалды) кандай формада берүү алгылыктуу деген маселенин чечилиши. Мугалим өз маалыматын кандай стилде, тилдик-кептик кандай бирдик-каражаттарды (сөз, сөз айкашы, сүйлөм, интонацияны ж.б.) колдонуу менен айтып берүүсүн аныктап-тактап алуусу керек.

4) Айтылган сөздүн (сүйлөөнүн) натыйжасы кандай болушу керек? Б.а., берилген маалымат окуучунун кабыл алуусуна, көз карашына кандай таасир этет, тилдин теориясы, сүйлөшүүнүн практикасы боюнча эмнелерди бере алат? Окуучунун таалим-тарбиясына, өнүгүүсүнө, өз алдынча ойлонуусуна туюндурулган маалыматтар кандай таасир берет, сөздүн натыйжасы кандай болот деген суроолордун болжолдуу жооптору аныкталат.

Мугалимдин сөзүндө милдеттүү түрдө эске алынуучу бул маселелер өзүнчө бир системаны түзүп турат. Ал эми системанын натыйжалуу аракетке келиши үчүн, күткөн натыйжаны алыш үчүн андагы бөлүктөр толугу менен иштеши, карым-катышта, байланышта болушу талап кылынары белгилүү.

Жогоркулардан улам мугалимдин сөзү окутуунун методу катары, ыкмасы катары кыргыз тили сабагынын кыймылдаткыч

күчү болуп саналат. Эгерде мугалимдин сөзү тилдик-кептик норма-талаптарды бекем сактап, сүйлөөнүн психологиялык, логикалык, этикалык, эмоционалдык, эстетикалык жактарын эске алуу менен ишке ашырылса, ал сырттан мода сыяктуу келип, сабактын формасына гана аздыр-көптүр өзгөртүү берген айрым методдорго караганда алда канча таасирдүү, алда канча майнаптуу да болот.

Жыйынтыгында, мугалимдин сөзү монолог түрүндө болуп, анын өзү окуучуларда кеп маданиятынын калыптанышына өбөлгө, үлгү болуучу касиетке ээ экендиги көңүлдө болушу талап кылынат.

Аңгемелешүү же пикир алышуу методу мугалимдин сүйлөөсүнөн айырмаланып, мугалим менен окуучунун ортосундагы диалог болуп саналат. Практикада бул метод кыйла эле кеңири тараган. Бирок бул методдун дидактикалык негиздерин тереңирээк талдап, ага кошумча жүк артып, мазмунун жана аткарылуучу иш-аракеттерин толуктоо зарыл. Пикир алышуу процессинде мугалимдин негизги ишмердиги суроонун так, конкреттүү болушу жана окуучулардын ой жүгүртүүлөрүнө түрткү бере алышы менен шартталат. Көпчүлүк суроолор окуу китебинде жазылган эрежелерди кайталоого же окуучунун бир сөз менен жооп берүүсүнө ылайыкташкандыгы менен өзүнүн методдук касиетин жоготуп коёт же каалаган натыйжаларды бербей келет. Берилген суроо окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатып, тилдик-кептик фактылардын, көрүнүштөрдүн үстүндө өз алдынча байкоо жүргүзүүгө, аларды жалпылаштырып, өз алдынча тыянак, түшүнүк чыгарууга багытталышы зарыл.

Аңгемелешүү методу өз ичине төмөнкү компоненттерди камтуусу зарыл:

– тилдик материал, кубулуштарга байкоо жүргүзүү;

– мугалимдин суроолоруна окуучулардын жооптору;
– мугалимдин сөзүнөн, окуу булактарынан жана практикадан алган маалыматтарды жалпылаштыруу, корутунду чыгаруу ж.б.

Кыргыз тили сабагында аңгемелешүүгө мугалимдин сүйлөөсүнө караганда убакыт көп бөлүнөт. Бул метод менен 5–7-класстарда 20 мүнөткө, ал эми 8–11-класстарда 30 мүнөткө чейин убакыт бөлсө болот. Бул колдонулуп жаткан методдун майнаптуулугуна жараша болушу шарт. Мугалим берилүүчү суроолордун максаттарын так аныктап, түшүнүүгө, бышыктоого, жекече ой корутундуга келишине, текшерүүгө карата суроолорду алдын ала даярдап алышы талап кылынат.

Тилди окутуунун методикасында материалды түшүнүүгө карата берилүүчү суроолорду аналитикалык жана синтетикалык деп эки группага бөлүп кароо (Т.М.Воителева. – 2006, 69) кеңири тараган. Аналитикалык мүнөздөгү суроолор: риторикалык, түз аналитикалык жана багыттоочу болуп бөлүштүрүлөт. Риторикалык суроолор окуучулардын жооп берүүсүн талап кылбаса да, ой жүгүртүүгө, көңүл бурууга, өз алдынча изденүүгө түрткү бере алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Ал эми түз аналитикалык суроолор түз, так жана конкреттүү жооп берүүнү талап кылат. Мындай суроолор бышыктоо, жалпылоо учурунда берилет. Багыттоочу суроолор окуучуларды туура багытта жана эмне тууралуу ойлонууга багыт берет.

Э.Мамбетакунов «суроо-жооп» методун жөнөкөй аңгемелешүүнүн бир түрү катары карап, аны окутуунун активдүү методдорунун бири деп баалайт (Э.Мамбетакунов. – 2007, 7). Бул пикир кыргыз тилин окутуу процессинде атайын көңүл бурулуп, практикада кеңири колдонулууга тийиш. Анткени суроо берүүнүн өзү – адам турмушундагы, анын ишмердигиндеги таанып-билүүнүн, өздөштүрүүнүн жана

өркүндөтүүнүн өтө кеңири тараган жана коомдук-социалдык зарылдыкка айланган майнаптуу ык-жолу.

Окутуунун методдорун информация алуунун булагына негизделген классификациясында сүйлөөгө байланыштуу (материалды оозеки билдирүү, түшүндүрүү) методдор байыртадан эле эң ийкемдүү жана таасирдүү метод катары бааланып келе жатат. Ошол эле учурда педагогдор менен психологдордун ортосунда сүйлөөнүн окутуу процессиндеги орду, кызматы, мааниси тууралуу ар кандай көз караштар бар. Психология илиминин айрым өкүлдөрү **сүйлөөнү билимдерди алуунун булагы** катары эмес, **таанып-билүү процессинин маанилүү компоненти** деп билишет. Алардын пикири боюнча, **сөз (сүйлөө) аркылуу кубулуштун элеси (образы) түзүлөт, мунун өзү билимдердин калыптануу процессинин этабы** болуп саналат. Ошондуктан сөз билим алуунун булагы катары карала албайт. Бирок сөз билимдерди калыптандыруунун каражаты жана булагы катары каралышы мүмкүн (С.Л.Вигман. – 2004, 109). Сабак процессиндеги сүйлөө (сөз) тууралуу айтылган мындай көз караштар кыргыз тили мугалимдеринин сүйлөөгө карата жоопкерчилигин, ага басым коюунун зарылдыгын терең аңдап-билүүсүнө көмөк көрсөтүүгө тийиш. Биздин пикирибизче, **кыргыз тили сабагындагы сүйлөө, жандуу сүйлөшүү, суроо-жооп, талашып-тартышуу (дискуссия), талкуулоо сыяктуу ж.б. кеп ишмердиги билим алуунун булагы, каражаты жана мазмуну да боло алат, болууга тийиш.**

Кыргыз тилин окутуу процессинде суроо-жооп ар бир сабакта милдеттүү түрдө колдонулуучу компонентке айланган, б.а., бир да сабак суроосуз өтүлбөйт. Бул көрүнүш, барыдан мурда, суроонун таанып-билүү процессиндеги табыгый (коомдук-социалдык) зарылдык болушу менен түшүндүрүлөт.

Биздин бекем ишенимибизде, **суроо-жооптун окутуунун активдүү методу катары дидактикалык маани-маңызын түшүнүү жана активдүү колдонуу зарыл.** Маселеге кеңирээк токтололу.

Өткөн кылымдын орто чендеринде орус тилин окутуунун методикасында сабак процессинде суроо берүүнүн барк-баасы, мааниси тууралуу бир катар пикирлер айтылып, бул маселеге методика илиминде олуттуу көңүл бурулган. **Н.С.Поздняков тил мугалиминин мыкты суроо бере билишин өзүнчө өнөр (искусство) катары баалап, суроо берүү жана анын максаты жөнүндө мындай деген: «Спрашивание надо проводить не с видом строгого судьи, а в дружелюбном тоне, с готовностью помочь при неудачах и так же относиться и к самим ответам учащихся чтобы у них не пропадало желание высказаться, и наоборот, росло стремление пробовать свои силы»** (Н.С.Поздняков. – 1955, 44). Демек, **суроо берүүнүн максаты – окуучуну коркутуу эмес, аны кепке тартуу, өз оюн, пикирин билдирүүгө шарт түзүү, билбегенин билдирүү, тактоо, толуктоо жана конкреттүү маселе (суроо) боюнча жыйынтык чыгаруу.** Эгерде берилген суроого окуучу жооп бере албаса же жообу так болбосо, мугалим күнөөнү окуучудан эмес, өзүнөн, өзүнүн материалды толук жеткире албагандыгынан же берилген суроонун так эместигинен издеши керек. Ошол эле Н.С.Поздняков берилүүчү **суроолорго коюлуучу негизги талаптар катары суроонун белгилүү бир максатты көздөшүн, суроонун тактыгын жана суроонун ырааттуулугун** көрсөткөн (И.С.Поздняков. – 1955, 44–45). Тил сабагында суроо коё билүүнүн мааниси тууралуу А.В.Текучев, А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев ж.б. педагог-окумуштуулар өз эмгектеринде кайрылышкан.

Кыргыз тили сабагында мугалим тарабынан берилүүчү суроолордун эң кеңири тараган түрү – «...деп эмнени айтабыз?» Мындай суроолордун ар дайым жана активдүү колдонулушу дидактикалык жактан анча алгылыксыз. Анткени бардык суроолордун ушундай мазмунда, багытта берилиши стандарттуулукка, механикалык жаттоого алып келет, т.а.:

– суроонун өзү түшүнүк, кубулуш ж.б. жөнүндөгү жеке түшүнүктү (билимди) эмес, окуу китебинде жазылган эрежени, аныктаманы сөзмө-сөз кайталап берүүнү талап кылып турат;

– окуучунун суроо боюнча өз ой-пикирин айтууга мүмкүнчүлүк бербейт;

– маселенин (материалдын) маани-маңызын ачууга, түшүндүрүүгө, ал боюнча жекече ой жүгүртүүгө, тыянак чыгарууга багытталбастан, даяр маалыматты механикалык түрдө жаттоого негизделген;

– мындай суроолор жыш колдонулган сабак өзүнүн табыгыйлыгынан (жандуулугунан) ажырап, кызыксыз, кунарсыз, таятма көрүнүшкө айланат ж.б.

«Тыбыш деп эмнени айтабыз?» деген өңдүү сенек болуп катып калган суроолордун өтө кеңири колдонулушун биз төмөнкү жагдай-шарттар менен байланыштуу деп ойлойбуз.

Биринчи, кыргыз тилин окутуунун мазмунунун дээрлик бардыгын **теориялык-лингвистикалык (грамматикалык) материалдар түзүп, аларды жаттатуу аркылуу гана окутууга мүмкүн болуп, маселенин практикалык-турмуштук жактарына көңүл бурууга шарттын да, убакыттын да кенен жол бербеш**. Мугалимди жалаң теорияны үйрөтүүгө мажбур кылышы.

Экинчи, кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган **илимий-методикалык эмгектердин,**

колдонмолордун ж.б. негизин грамматиканы окутуу маселелери түзгөндүгү.

Үчүнчү, жогоркудай суроолорду гана берүү, ага ылайык окуучулардан жооп алуу жалпы эле сабак өтүүгө ар кандай текшерүүлөрдөн кутулууга оңой болушу менен түшүдүрүлөт.

Болбосо, жогоруда келтирилген «тыбыш деп эмнени айтабыз?» дегендин ордуна, «Тыбыштар сүйлөө процессинде кандай кызмат аткарат?», «Сүйлөшүүдө тыбыштар кандай роль ойнойт?», «Тыбыштарсыз сүйлөшүүгө болобу?», «Эмне үчүн тыбыштар тил бирдиги болуп саналат?», «Эмне үчүн тыбыштар тилдин эң кичинекей бирдиги деп эсептелет?», «Тыбыштардын сөз мааниси менен кандай байланышы бар?», «Эмне үчүн тыбыштарды көрө албайбыз?» сыяктуу **окуучунун жеке түшүнүгүн, пикирин угууга шарт түзүүчү суроолорду** бербейбиз, колдонбойбуз? Дегинкиси, кандай гана **суроо** болбосун, ал **ойлонууга, өз алдынча жооп издөөгө багытталып**, ар кандай **стандарттуулуктан, шаблондон алыс болушу зарыл.**

Эгерде суроо ой-санаага бүлүк салып, окуучунун ой жүгүртүүсүн, ишмердигин тутандыра алса, анда ал – таасирдүү суроо. Суроо аркылуу багыт берип, түшүндүрүп, сүйлөшүүдөгү негизги, концептуалдуу информацияны (муну сөздүн төркүнү деп да аташат) туюуга көмөк көрсөтсө да болот. Суроо аркылуу ойдо жокту ойго салып, сезбегенди сездирип, таалим-тарбия берсе, баланы өнүктүрсө да болот. Суроо менен баланын рухун өчүрүп, үмүтүн кайт кылса да болот. Демек, суроо стратегиялык мааниге ээ.

Сабак процессинде берилген суроо тек гана ага жооп алуу үчүн гана берилбейт. Так, кызыктуу, оригиналдуу же проблемалуу берилген суроо табиятында ойлонууга түрткү берген мотив боло алат. Ошондой эле орундуу берилген

суроо материалды толук андап-билүүгө, ал боюнча тыянактуу пикир чыгарууга, маселенин практика менен байланышын көрө, колдоно билүүгө да шарт түзөт. Окуучунун жекече ой жүгүртүп, көтөрүлгөн маселеге өз алдынча мамиле кылууга, өз жообун берүүгө багыттаган, талап кылган суроо-майнаптуу суроо. Тилекке каршы, суроо-жооп методун колдонууга бул талап дайыма эле ойдогудай эске алынбай келет.

Кыргыз тилин окутууда, айрыкча, окуучулардын жазуу кебин өркүндөтүүдө практикалык чоң мааниге ээ болгон «ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу» деген тема бар. Аталган теманы окутуунун методикасы профессор Б.Өмүралиев тарабынан кыйла жетик иштелип чыккан. Б.а. «баш мүчөлөрдүн ортосунда сызыкча белгиси качан коюлат, качан коюлбайт, муну таблица түрүндө кантип окутса болот, теманы бышыктоо үчүн кандай суроолор берилип, кандай көнүгүү иштери жүргүзүлүшү керек» деген суроолорго методикалык жактан толук жооптор берилген (Б.Өмүралиев. – 1991, 72–73). Педагогдун сунуш кылган ык-жолдору практикада кеңири колдонулуп келе жатат. Бирок, биздин пикирибизче, сунуш кылынган методика, аны сабак процессинде колдонуу менен алынган натыйжа толук кандуу эмес, аталган теманы окутуунун максатын жарым-жартылай гана ишке ашыргандык болуп саналат. Анткени окуучу ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча качан коюларын жана качан коюлбасын гана өздөштүрдү. Ошол эле учурда окуучу ал сызыкчанын эмне үчүн, эмне себептен коюлганын, аны коюунун зарылдыгын билген жок. Аталган теманы окутуп-үйрөтүүгө карата Эл мугалими Бектур Исаковдун мамилеси, окутуу процессинде жүргүзүлгөн иш-аракеттери өзүнчө сөз кылууга жана кеңири жайылтууга арзыйт. Практик мугалим «ээ менен баяндоочтун ортосуна

сызыкчанын коюлушун» атайын таблица, чиймелердин жардамы менен «Токтогул – акын» деген тема коюу менен окутарын белгилейт. Баш мүчөлөрдүн ортосундагы коюлуучу сызыкчанын жоюлуп кетиши ошол эле «Токтогул – акын» дегенге башка сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен байланыштуу боло тургандыгы бир нече мисалдар (бардыгы – 18 мисал) менен көрсөтөт. Окуучулар сызыкчанын коюлуш учурун жана коюлбай тургандыгын толук өздөштүрүүгө жетишүүсү менен берилген теманы окутуп-үйрөтүү бүтпөйт. Б.Исаков көрсөтүлгөн иш-чараларды толук аткарып, белгилүү бир натыйжага жеткенден кийин окуучуларга: «Балдар, «Токтогул – акын» үлгүсүндөгү сызыкча эмне себептен коюлду жана ал эмне үчүн курчоонун тегерегиндеги сөздөрдүн уланышы менен жоголуп кетти?» – деген суроо менен кайрылат. Албетте, окуучулар жооп бере алышпайт. Анткени сабак толугу менен сызыкчанын коюлушун жана жоюлушун үйрөтүүгө багытталган. Б.Исаков окуучулардын суроого жооп берүүлөрүн талап кылбастан, ага өзү түшүндүрмөлөрдү (жоопту) бере тургандыгын белгилейт. Б.а., биринчи, сызыкчанын коюлушу менен «Токтогул – акын» сүйлөмдүн касиетке ээ болору, сызыкчасы жок ал ыкташа байланышкан сөз айкашына айланары, экинчи, ээ менен баяндооч толук ээрчишпей, алардын ортосундагы байланыш солгундай түшкөндө кыскача тыным пайда боло тургандыгы, үчүнчү, ээ да баяндооч да атооч жөндөмөсүндө тургандыгы түшүндүрүлөт. (Б.Исаков. –1993, 45–59). **Мындай түшүндүрмө-маалыматтардан кийин гана ээ менен баяндоочтун ортосунда сызыкча белгисинин коюлуш себеби, аны коюунун зарылдыгы жана мааниси окуучуларга түшүнүктүү болот.**

Кыргыз тили сабагында берилүүчү суроого өзгөчө көңүл буруунун мааниси тууралуу дагы мисалдарды келтирели.

Тилдин фонетика бөлүмүн окутууда «үнсүз тыбыштар жасалуу орду (же ыгы) боюнча канчага бөлүнөт?» деген суроо активдүү колдонулуп, ага карата жооптор окуу китебиндеги материалдарды жатка айтып берүү менен берилет. Мындай жооп берүүгө окуучу да көнгөн, мугалим да ыраазы. Чындыгында, суроого жооп берип жаткан окуучу үнсүз тыбыштардын жасалуу орду, жасалуу ыгы деген эмне, же эмне үчүн ушундайча болуп бөлүнө тургандыгы тууралуу билишпейт. Көпчүлүгү муну тыбыштар менен түздөн-түз байланышы жок, таза теориялык (илимий) маселе катары кабыл алышып, эмне үчүн, эмне себептен андай болуп бөлүштүрүлүшү жөнүндө ойлоп да коюшпайт. Демек, «үнсүз тыбыштар жасалуу орду боюнча канчага бөлүнөт» деп суроо «тыбыш деп эмнени айтабыз?» деген суроого окшош, андан айырмасы жок.

Үнсүз тыбыштардын жасалуу орду жана жасалуу ыгы боюнча бөлүнүштөрү X класста окутулат. Бул **темаларды жыйынтыктоо, жалпылоо, бышыктоо, кайталоо ж.б. сабактарды суроо-жооп методу менен өтүүнү алда канча алгылыктуу** деп эсептейбиз. Мындай сабактар «Эмне үчүн үндүү тыбыштар үнсүз тыбыштар сыяктуу жасалуу орду жана жасалуу ыгы боюнча бөлүштүрүлбөйт? деген суроо менен башталышы жөндүү. Эгерде окуучулар тилдин фонетика бөлүмүн окуп-үйрөнүүдө үндүү, үнсүз тыбыштардын жеке өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн дурус өздөштүргөн болушса, мугалимдин жардамы, багыттоосу боюнча суроого жооп бере алышат. Ал эми тыбыштарга байланыштуу материалдарды салтка айланган, жедеп көнүмүш болуп бүткөн «... деп айтабыз» менен «өздөштүрүшсө», жогорку суроого жооп алуу кыйын.

Сабак процессинде мындай кырдаал түзүлсө, мугалим тыбыштардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшүнүн негизги

себеби өпкөндөн чыгып келе жаткан абанын сүйлөө органдарында тоскоолдукка учурашына же учурабашына байланыштуу экендигин, үндүү тыбыштардын айтылышында аба сүйлөө органдарынын эч кандай тоскоолдугуна учурабай үн түйүнүнүн дирилдөөсү аркылуу жасала тургандыгын, ошондуктан үндүүлөрдү жасалуу ордуна жана ыгына карай бөлүштүрүү мүмкүн болбой тургандыгын кайрадан түшүндүрүүгө милдеттүү.

Бул суроо толук чечмеленип, түшүндүрүлгөндөн кийин «үнсүз тыбыштардын жасалуу орду (жасалуу ыгы) дегенди кандай түшүнөсүңөр?» деген суроо берилет. Мындай суроолорго мектеп окуучулары түгүл, филолог студенттердин да жооп бериши кыйында турарын практика көрсөтүп келе жатат. Мындай учурларда толугу менен окуучуну эле (студентти да) күнөөлөө акыйкатсыздыкка жатат. Анткени аталган маселени окутуу процессинде үнсүз тыбыштардын кайсы негиздерде канчага бөлүнөөрүн жаттатууга басым коюлуп, ал эмне үчүн ошондой болуп бөлүнө тургандыгы көмүскөдө калган, ага маани берилген эмес.

Соңку суроого окуучулар тыңгылыктуу жооп бере албаса, мугалим милдеттүү түрдө атайын убакыт бөлүп, берилген суроого өзү жооп берүүсү талап кылынат. Б.а., окуучу үнсүз тыбыштардын жасалуу ордуна жана жасалуу ыгына карай бөлүштүрүлүшү алардын тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө карай, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын тоскоолдукка учурашы менен түдөн-түз байланыштуулугун, жасалуу орду бул абанын тоскоолдукка учураган жери (орду), ал эми жасалуу ыгы ал тоскоолдукту бузуп же жеңип чыгышына карай белгиленерин, үнсүз тыбыштардын тоскоолдукка учурашы (орду) жана тоскоолдукту жеңиши (ыгы) ар түрдүүчө болорун, ошого жараша алар өз ара бир нечеге бөлүнөрүн түшүндүрөт. Эгерде

сабак процессинде окуучуларга берилүүчү суроолорду алдын ала атайын даярдап, шаблондон, бирдейликтен качып, тилдик-кептик тиги же бул кубулуштун, мыйзам ченеминин жалпы сыпатталышын гана үйрөтпөстөн, анын чыгуу, пайда болуу себептерин, аларды билүүнүн зарылдыгын, практикалык маанисин ачып берүүгө багытталган суроолор болуп, аларга жеткиликтүү жооптор алынса, жогоруда келтирилгендей кырдаалдар азаймак, тилди окуп-үйрөнүүнүн табыгый-практикалык керектүүлүгүн аңдап-билүү жакшырмак деп эсептейбиз.

Суроо-жооп методунан күткөн натыйжаны толук алуу үчүн мугалимдин орундуу, проблемалуу ж.б. суроолорду берип, аларга жеткиликтүү жоопторду ала алышы жетишсиз. Мында **окуучулардын бири-бирине, зарыл учурларда мугалимдерге да суроо бере алышы, суроо берүүгө көнүгүшү да мааниге ээ.** Материал (тема) боюнча суроону ал боюнча белгилүү бир билимге эгедер болгон окуучу гана бере алат. Ал эми кызыктуу, өзүнчө ойлонуп жооп берүүнү талап кылган оригиналдуу проблемалуу суроолорду тема боюнча жеке түшүнүгү, көз карашы бар окуучу берет.

Бул окуучуну сүйлөшүүдөн негизгисин бөлүп түшүнүүгө үйрөтөт. Бул аналитикалуу, ажырым ой жүгүртүүнүн башаты. Ошондуктан берилген суроодон ал адамдын билим деңгээлин, адамдык ички мүмкүнчүлүктөрүн, маданиятын, көргөн-өскөнүн, таалим-тарбиясын, максат, кызыкчылыгын, умтулуусун ж.б. көп жагдайларын аңдап билсек болот. Демек, суроо-адамдын ким экенин көрсөтүүчү даремет күчкө ээ.

Биздин пикирибизче, **окуучунун берген оригиналдуу суроолору алардын тема боюнча берген жооптору сыяктуу эле бааланууга тийиш.** Мугалимдин окуучу берген суроого карата болгон мамилесин, суроо берүү аркылуу да баа алууга

мүмкүн экендигин окуучулар билиши керек. Окуучунун суроосуна окуучунун, керек учурда мугалимдин жооп берүүсү сабактын кызыктуулугун, жандуулугун арттырып, бүгүнкү күндө талап кылынып жаткан интерактивдүүлүк принцибин кеңири колдонууга өбөлгө түзөт. Ошондой эле окуучунун суроо бере билүү көндүмүнүн калыптанып, өнүгүшү «сынчыл ойлом» түшүнүгүнүн өнүгүшүнө да шарт түзүп, өбөлгө болот. Окуучуларда суроо берүүнүн, сынчыл ойломдун калыптанып, өнүгүшүн атайын иликтөөнүн объектисине алуунун зарылдыгы бүгүнкү күндө сезилүүдө.

Экинчи, тилди окутуу-үйрөтүүнүн теориялык-практикалык методдору. Бул топтогу методдор, негизинен, өтүлгөн грамматикалык материалдарды бышыктоо, жалпылаштыруу жана кайталоо максаттарында жүргүзүлөт. Алардын ичинен эң кеңири тараганы, окутуунун бардык этаптарында жана дээрлик бардык сабактарда колдонулганы – тилдик-грамматикалык талдоо жумуштары. Мында белгилүү бир тилдик кубулуш талдоого алынат. Мындай талдоолор көлөмү боюнча толук жана жарым-жартылай болуп экиге бөлүнөт. Жарым-жартылай талдоо иштери түшүндүрүү, бышыктоо учурларында колдонулса, толук талдоо жумуштары кайталоо жана жалпылаштыруу этаптарында ишке ашырылат. Аткаруунун ыгы боюнча талдоолор оозеки жана жазуу түрүндө жүргүзүлөт.

Мектеп практикасында кыргыз тили мугалимдери тилдик талдоо жумуштарын жүргүзүүдөн анча кыйналышпайт. Анткени, биринчиден, тилдик талдоо иштери эне тилин окутуу процессинде милдеттүү түрдө аткарылуучу иш-чара катары кеңири тараган, экинчиден, кыргыз тилин окутуунун методикасында грамматикалык талдоо жумуштарын жүргүзүүнүн ык-жолдору кыйла дурус иликтенген.

Тилдик талдоо иштерин жүргүзүү процессин белгилүү бир грамматикалык (фонетика, лексика, морфология ж.б.) алкактан алып чыгып, аны кептин, андан соң тексттин деңгээлине көтөрүү маселеси али толук чечиле элек.

Окуучулардын тилдик кубулуштарды, кеп ишмердигин жана тексттин мазмунун терең түшүнүп, кабыл алууларына жетишүүдө **байкоо методу** кеңири колдонулат. Байкоо тилдик талдоонун бир түрү катары тексттен (сүйлөмдөн) тигил же бул тилдик кубулушту табууга, аларды жалпылаштырып, түшүндүрүүгө, тилдик каражаттардын кептеги ордун жана маанисин аныктап үйрөтүүгө багытталган. Байкоо иштери аңгемелешүү, мугалимдин билдирүүсү, көнүгүү иштери жана талкуулоо жумуштары менен коштолуп иштетилиши жакшы натыйжаларды берет. Окуучу байкоо аркылуу тигил же бул маселени аныктоого, тактоого, ал тууралуу жекече тыянак чыгарууга машыгуусу тийиш.

Т.М.Воителева конструкциялоо жана **реконструкциялоо**ну **өз-өзүнчө метод** катары карайт (М.Т.Воителева. – 2006. 74). Конструкциялоо – бул окуучулардын өз алдынча берилген тема, схема боюнча сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, андан тексттерди түзүүгө көнүгүүсү болсо, реконструкциялоо берилген сөз боюнча сөз айкашын жана сүйлөмдөрдү түзүү, сүйлөмдөгү сөздөрдү алмаштыруу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибин алмаштыруу менен иштелген машыгуу иштери. Кыргыз тилин окутуу процессинде бул методдор колдонулуп келе жатат.

Үчүнчү, тилди жана кепти окутуп-үйрөтүүнүн практикалык методдору.

Кыргыз тилин окутуунун практикалык методдору текстти талдоого, окуучулардын оозеки жана жазуу кептерин (байланыштуу сүйлөөсүн) өркүндөтүүгө, изложение жана дил

баян жазууда белгилүү бир көндүмдөргө ээ болууну калыптандырууга жана өнүктүрүүгө багытталган. Мектептерде тексти талдоонун эки түрү сунуш кылынат. **Биринчи тексти** жарым-жартылай талдоо же текстке лингвистикалык түшүндүрмөлөрдү берүү менен талдоо деп аталат. Мындай талдоолордо тексттин идеялык-көркөмдүк жана эстетикалык касиеттерине байланыштуу анын лингвистикалык тигил же бул өзгөчөлүктөрү аныкталат же ачылат. Тексттеги тилдик өзгөчөлүктөрдү аныктоо тилдин бардык деңгээлдери (бөлүмдөрү) боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн. (Бул маселе сабактын максатына жана мазмунуна ылайык мугалим тарабынан өзүнчө чечилет). Мисалы, тилдин фонетикалык кубулуштарын аныктоо үчүн тексттин (кептин) тыбыштык жактан уюштурулушуна, алардын поэтикалык угулушуна (аллитерация, ассонанс, үндөшүү, жумшаруу, каткаландашуу ж.б.) өзгөчө көңүл бурулуп, талданат. Текстке фонетикалык деңгээлде талдоо жүргүзүү аркылуу окуучулар тыбыш тилдин жана сүйлөөнүн (кептин) негизги материалдык жагы (бирдиги) экендигин толук аңдап-билүүгө жетишүүгө тийиш.

Текстке лексикалык талдоо жүргүзүүдө биринчи кезекте сөздүн лексикалык мааниси такталып, андан соң анын көп маанилүүлүгү, тике же өтмө мааниде колдонулушу ж.б. аныкталат. Талданып жаткан сөздүн синоними, антоними табылып, фразеологизмдер жолукса, аларга мүнөздөмө-түшүндүрмөлөр берилет. Сөздүн көркөм текстте өтмө же каймана мааниде колдонулушу, ойду, окуя-кубулушту, сезимди жана эмоцияны билдирүү кызматын гана аткарбастан, берилип жаткан информацияга карата окуучунун ой толгоолосун, кошо кайгырып, кубануусун да жаратуу максатын да аткара тургандыгын окуучулар түшүнгөндөй болуусуна аракеттенүү керек. Текстке лексикалык талдоо жүргүзүү менен окуучулар

өзүлөрүнүн тилдик туюмдарын, түшүнүктөрүн кеңейтип, кептин тактыгы, жеткиликтүүлүгү үчүн сөз канчалык мааниге ээ экендигин өздөштүрүшү зарыл.

Текстте грамматикалык (морфология, синтаксис) талдоо жүргүзүү менен окуучулар бул бөлүмдөр боюнча өтүлгөн теориялык материалдарды кайталап, эске түшүндүрүшөт. Морфологиянын жана синтаксистин текст түзүүдөгү ролун, маанисин аныкташат.

Текстте жогоркудай талдоо жүргүзүүнүн кайсы түрү иштелбесин талдоого алынуучу текст милдеттүү түрдө окуучулар тарабынан окулушу жана анын кыскача мазмуну айтылышы зарыл. Мындай ишти текстти талдоого чейин же талдоодон кийин жүргүзсө болот.

Текстти талдоонун экинчи түрү – толук талдоо. Толук талдоо жумуштары тилдик материалдарды кайталоо жана жалпылаштыруу учурунда, ошондой эле кептик түшүнүк-маалыматтарды кайталоо, бышыктоо мезгилинде аткарылат. Текстти толук талдоо окуучулардын байланыштуу сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн негизги каражаты катары да каралат. Бул пикирге кошулабыз. Анткени текст сүйлөөнүн жыйынтыгы (продуктысы) катары тилдик бирдик-каражаттардын колдонулушун, кептин уюштурулушун жана жыйынтыгын көрсөтүүчү факт, үлгү жана көрсөмө курал болуп саналат. Текстте мындай методикалык мүнөздөмө берүү анын тилдик жана кептик бирдик-каражаттардын, көрүнүштөрдүн биргелешкен иш-аракеттеринин натыйжасында пайда болгон тилдик-кептик, социалдык татаал көрүнүш болушу менен да түшүндүрүлөт. «Текст сүйлөшүүнүн бирдиги болгондуктан, – деп жазат Т.С.Маразыков – ал лингвистикалык гана кубулуш эмес. **Текст – психологиялык, социологиялык, физиологиялык, этика-эстетикалык, стилдик, логика-**

прагматикалык көрүнүштөрдү кучагына камтыган жалпы маданий кубулуш» (Т.С.Маразыков. – 2005, I китеп, 92).

Текстти толук талдоо деген түшүнүк – методикалык өңүттөн алып караганда, алда канча шарттуу түшүнүк. Чындыгында, текстти толук талдоо – өтө татаал, көп кырдуу, атүгүл, чексиздикке кетүүчү иш-аракет. Ошондуктан текстке толук талдоонун чегин жана көлөмүн мугалим алдын ала аныктап, пландаштырып алуусу жөндүү. Текстти талдоодо анын тилдик-кептик бирдик экендиги, анын белгилүү бир темага арналгандыгы, маанилик-структуралык бүтүндүккө ээ экендиги көңүлгө алынат. Белгилүү бир теманы ачууда, тексттеги маанилик-структуралык бүтүндүктү камсыз кылууда тилдик-кептик каражаттардын колдонулушуна басым коюуну туура көрөбүз. Демек, текстти кыргыз тили сабагында толук талдоону жогоруда айтылган жарым-жартылай талдоо иштерин толук жүргүзүү жана ага кошумча тексттин темалык-мазмундук, маанилик-структуралык, стилдик ж.б. түзүлүшүнө талдоо жумуштарын аткаруу деп түшүнүү зарыл.

Кыргыз тил илиминде тексттин лингвистикалык табияты, аны изилдөөнүн методологиялык негиздерин, изилдөө методдору, изилдөө багыттары, текстти талдоонун принциптери жана өзгөчөлүктөрү ж.б. маселелери илимий-теориялык өңүттөн С.Өмүралиева, С.Ж.Мусаев, Т.С.Маразыков ж.б. тарабынан кыйла иликтенген. Ал эми текст жана аны окутуунун өзгөчөлүктөрү, ык-жолдору жана каражаттары сыяктуу илимий-методикалык иликтөө иштери кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде жүргүзүлө элек.

Методика илиминдеги бул жагдай текстти тилдик-кептик бирдик катары окутуунун өзүнө тескери таасирин тийгизип келе жатат. **Тексттин дидактикалык табиятын толук андап-түшүнбөөнүн натыйжасында окуу китептериндеги текстке**

берилген аныктама-түшүндүрмөлөр ар түрдүү болуп, окуучу эмес мугалимдин түшүнүүсү үчүн да оордук кылып келе жатканы белгилүү. Текст сүйлөшүүнүн бирдиги катары, биздин бекем ишенимибизде, эне тилин окутуунун жандуу жана максаттуу мазмундук, каражаттык негизи болууга тийиш. «Текст (лат. textum – байланыш, бирикме) – белгилүү бир информацияны туюндурган жана структуралык бүтүндүккө ээ болгон кептик чыгарма» (И.Б.Голуб. – 2007, 400). Демек, текстти талдоодо андагы информацияны туюндурган жана структуралык бүтүндүктү камсыз кылган тилдик-кептик каражаттар талданышы зарыл.

Текст жана текст таануу Т.Маразыковдун изилдөөлөрү боюнча «... биздин сүйлөшүүбүз тексттер аркылуу ишке ашат. Текстте адам баласынын сүйлөшүүсүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, биз таанып билген жана таанып биле элек табият, белгилеринин баары камтылган. Демек, сүйлөшүүнүн негизги сырларын, жалпы жана жеке, универсалдуу жана индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн таанып-билүү үчүн текстти ар тараптан изилдөөгө алуу объективдүү зарылдык болуп саналат». (Мындагы «биз таанып билген жана таанып биле элек табият» сырына өз учурунда кайрылабыз). Бул түшүндүрмөдө текстке лингвистикалык өңүттөн, кепке басым коюу менен баа берилген. Ушул эле автор текст таануу илимин «лингвистикалык, коммуникативдик, стилистикалык, психологиялык, логикалык, этикалык, эстетикалык, этностук, этномаданияттык, социологиялык, тарыхый ж.б. маселелердин диалектикалык карым-катышын, сыртынан караганда, бири-бирине эч коошпогондой көрүнгөн бул процесстердин бир биримдикти түзгөн, системалык айкашын эске алган, комплекстүү илим» катары тааныйт. Автор текстти «жалпы маданияттык көрүнүштөгү категория» деп эсептеп, анын

табиятын таза лингвистикалык негизден гана толук таанып-билүүгө мүмкүн эмес экендигин белгилейт. Ошондой эле кандай гана текст болбосун, анда адам баласына мүнөздүү болгон логикалык, психологиялык, гносеологиялык, философиялык, коммуникативдик, стилистикалык, кырдаалдык, тезаурстук жагдайлардын сөзсүз болорун да көрсөтөт.

Бул багыттагы илимий-изилдөө иштеринин ичинен тилчи-окумуштуу жана жазуучу Бейшебай Усубалиевдин эмгектерин, андагы көркөм тексттин табиятын аныктоого карата жүргүзүлгөн иликтөөлөрүн жана алардын тыянактарын өзүнчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Көркөм текст – тексттин лингвистикасын иликтөөлөрдүн өзгөчө жана маанилүү объектиси. Анткени көркөм текст бир эле мезгилде тилдик жана искусстволук (сөз өнөрү) жа-ратмандын факт-мисалы болуп саналат. Тексттин лингвистикасында талдоого алынган тексттердин басымдуу бөлүгүн (айрым учурда бардыгын) көркөм тексттер түзөт. Бул көркөм текстте бир эле мезгилде лингвистикалык, стилистикалык, поэтикалык, эстетикалык, этикалык, социологиялык, логикалык, таанып-билүүчүлүк ж.б. көрүнүш-белгилердин болушу, чагылдырылышы менен түшүндүрүлөт.

А.Азимжанова текст боюнча изилдөөсүндө анын негизги үч функциясын бөлүп көрсөтөт. Алардын ар бирине кыскача токтололу. **Биринчи,** тарыхый-таанытуучулук (историологический) функциясы. Тексттерде адам баласынын таанып-билүүсүнүн (акыл-эсинин) маданий-тарыхый тажрыйбалары чагылдырылат, камтылат. Алар мезгилге, мейкиндикке баш ийбестен, окурмандарды түрдүү доорлордун түрдүү маданияттары менен таанышууга, байланышууга жардам берет. Тексттерде адам коомунун тарыхы-маданий өнүгүшүнүн үзгүлтүксүздүгү жана бекем биримдиги айкындалат жана

аларды улантууну камсыз кылуучу касиет бар. Тексттерде берилген тарыхый-маалыматтарды терең жана ар тараптан окуп-үйрөнүү, өздөштүрүү коомду өзгөртүүгө өбөлгө түзөт. **Экинчи**, таанып-билүүчүлүк функциясы. Бул мааниси коомдук руханий жашоо чөйрөсүнүн ишмердүүлүгүн чагылдырууда көрүнөт. Адам коомду, коомдун рухий жашоосун таанып-билүү аркылуу өзүн-өзү таанып билет. Текстти түшүнүүчү да, алып жүрүүчү да – адам. Ошол эле учурда текст аркылуу адам, адамдын индивидуалдуу аң-сезими коомдук аң-сезимге жалганат, кошулат. Философия тексттин негизги социалдык-гносеологиялык функциясын мына ушунда деп белгилейт. **Үчүнчү**, социалдык-баалуулук функциясы. Текстте тарбиялык, идеологиялык, саясий, прогностикалык, аксиологиялык маанилердин кеңири спектри камтылат. Дал ушул маанилер, информациялар адамды белгилүү бир тарыхый-социалдык чөйрөдө жашоого багыт берет, таасир этет, белгилүү бир сапат-жөндөмдөрдүн, максаттардын иштелип чыгышына негиз болуп, шарт түзөт.

Эгерде бул материалдарга Б.Усубалиев ынанымдуу ачып бере алган тексттин маданий, эстетикалык, этикалык жана адабий маани-маңыздары тууралуу маалыматтарды кошсок, текст адам турмушунун бардык чөйрөлөрүн, бардык мезгилдерин камтыган энциклопедия, ошол эле учурда азыркы жашоо-турмушту аныктаган эртеңкини, келечекти көрсөткөн ишенимдүү насаатчы, кеңешчи деп айтууга болот.

Биз адам баласынын жалпы эле жашоо-турмушун, ишмердүүлүгүн, жалпысынан, педагогикалык процесс катары кабылдап, аларда сөзсүз түрдө дидактикалык максат-мүдөөлөр камтылат деп эсептейбиз. Ошондон улам тексттин табияты боюнча филология, философия ж.б. илимдердин изилдөөлөрү, тыянактары милдеттүү түрдө дидактикалык өңүттөн каралышы

зарыл. Тилекке каршы, кыргыз педагогикасы, дидактикасы тексттин билим берүүчүлүк табияты жана функциясы тууралуу өзүнчө атайын илимий-изилдөө ишин жүргүзө элек. С.Ж.Баяндинанын берген маалыматтары боюнча текст байыркы Шумер мамлекетинде окутуунун негизги каражаты болуп, билим берүүдө колдонулуп, кийинчерээк мугалимдер өзүлөрү тексттерди түзө башташкан. «Текст – тилдин билим берүүчүлүк функциясын турмушка ашыруучу негизги каражат», – деп белгилейт С.Баяндина. Мындай көз караш, пикирлер тексти иликтөөдө, окутууда жана бул багыттагы иш-аракеттерди жүргүзүүдө эске алынышы зарыл деп билебиз.

Философия тексттин билим берүүчүлүк функциясын мындайча түшүндүрөт: «Образовательная функция способствует формированию целостного представления мира, в получении знания, развитию и повышению интеллектуальных способностей, целеустремленность человека, осознании своего место в обществе, в применении практических и теоретических знаний в жизни» (А.Азимжанова – 17). Бул пикир жалпы эле билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз тилин жана кыргыз адабиятын окутуунун азыркы концепциясына шайкеш келет. Аталган предметтерди окутууда философия илиминин тексттин табияты, функциясы боюнча чыгарган тыянактары, корутундуларын ылайыгына жараша адаптациялоо менен колдонууну зарылдык деп түшүнүүгө мезгил жетти.

Жыйынтыктап айтканда, текстти кыргыз тили, адабияты предметтеринде окутуп-үйрөтүүдө ал боюнча гуманитардык илимдердин берген маалымат-материалдары максатка жараша интеграцияланып пайдаланылышы аркылуу гана каалаган натыйжаларды алууга өбөлгө түзүлөт. Ал үчүн текстти кыргыз тили жана адабияты сабактарында окутуунун технологиясы иштелип чыгышы керек. Текстти окутуунун технологиясын

иштеп чыгуу кыргыз жаштарына кыргызды таанытуу, бүгүнкүсүн баалоо, келечегин аныктоо сыяктуу маселелерди чечүү дегендикти билдирет.

Кыргыз тили сабагында колдонулуучу практикалык методдордун ичинен **чыгармачыл тапшырмалар** окуучулардын ой жүгүртүүсүн, кеп ишмердигин өстүрүп, өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт. Чыгармачыл тапшырмалар оозеки жана жазуу формаларында жүргүзүлөт. Мисалы, мында белгилүү бир көрүнүштү, окуяны, жыл мезгилин, өз айлын, тоону, көлдү ж.б. оозеки сүрөттөп берүү сыяктуу тапшырмалар берилет. Мугалим окуучуга конкреттүү тема берип, аны сүрөттөп берүүсүн суранат. Жоопту бүт класс кунт коюу менен угуп, талдоого алышат. Талдоо учурунда грамматикалык-теориялык маселелер да, колдонулган тилдик-кептик каражаттар, ойдун берилиши, анын ырааттуулугу, салыштыруунун, кайталоонун ж.б. орундуулугу сыяктуу маселелер мугалимдин суроо-талабы боюнча талданып, аныкталат. Мугалим зарыл деп тапса, окуучунун оозеки сүрөттөөсү бүт класстын катышуусу менен жакшыртылат, өркүндөтүлөт. Оозеки, чыгармачылык менен сүрөттөөгө объект болуучу предметтер окуучуларга тааныш болушу кажет. Бул жагдай ал боюнча айтылуучу маалыматтарды топтоого, анын башкаларга белгисиз же көңүл бурбаган жактарын аныктоого ж.б. иштерге кызмат кылат. Класс жогорулаган сайын оозеки айтуу сүрөттөөдөн жогорулап, берилген предмет боюнча баяндоо, ой жүгүртүү типтериндеги тексттерди түзүүгө багытталып жүрүп отурат. Натыйжада, окуучулар өз оюн, көргөн-билгенин, байкаганын толук, көркөм, так жана жеткиликтүү айта алууга жана жаза билүүгө көнүгүшөт.

Чыгармачыл тапшырмалардын түрлөрү өтө көп. Мугалим тил боюнча улуу инсандардын айткандарын, мисалы,

Ч.Айтматовдун «элдин өмүрү анын тилинде» деген сөзүн ким кандайча түшүнгөнүн, эмне үчүн элдик накылда «сүйлөгөндү сүйсөң, укканга үйрөн» деп айтылып калганын ж.б. суроо-тапшырмалар менен окуучуларга кайрылып, ал боюнча оозеки же жазуу түрүндө жооп берүүлөрүн талап кылса болот. Алынган жооп класста, сөзсүз, талданышы, зарыл учурда өтүлүп жаткан тема (материал) менен байланышта талданышы зарыл.

Белгилүү текстти окуп, талдагандан кийин, андагы айрым сөздөрдүн синонимдерин таап, алмаштыруу, сөз айкаштары аркылуу берилген түшүнүктөрдү фразеологизмдер менен алмаштыруу сыяктуу иштер да чыгармачыл тапшырмаларга кирет.

Кандай гана чыгармачыл тапшырмалар берилбесин, алар белгилүү бир сөздүн, сөз айкашынын же сүйлөмдүн гана алкагында жана кайсыл бир грамматикалык маселени аныктоо, тактоо максатында гана болбостон, окутуунун системалуулук принцибине таянуу менен **сүйлөшүүнүн же тексттин алкагында аткарылышы зарыл.** Бул окуучуну системалуу ой жүгүртүүгө көнүктүрөт. Ошондой эле дискреттүү, конкреттүү, предметтүү ой жүгүртүүнүн башаты да ушунда. Мында аргументация маселеси да камтылган. Бул – чыгармачыл ой жүгүртүүгө, ийкемдүүлүккө баланы көндүрүүнүн негизги жолу. Мисалы ат атоочтор азыркы программа боюнча 6-класста 16 саат окутулат. Программалык талап боюнча окуучулар ат атоочтун сөз түркүм катары мүнөздөмөсүн, грамматикалык түзүлүшүнө карай жана маанисине карай бөлүнүшүн өздөштүрүүгө тийиш. Бул талаптар – толугу менен теориялык-грамматикалык гана талаптар. Биздин бекем ишенимибизде, ат атоочторду программалык талаптардын негизинде гана окутуу анын (ат атоочтун) тилдик-кептик маанисин, табиятын толук ачып бере албайт. Бул пикирди далилдеш үчүн ат атоочтордун

сүйлөшүүдөгү (кептеги) орду, мааниси жана кызматы жөнүндөгү лингвистикалык соңку иликтөө-тыянактарына кайрылалы. «Ат атоочто бир өңчөй конкреттүү маанилерди камтуу жөндөмдүүлүгү бар. **Ат атоочтун тилдик табиятында маанини жалпылоочу, бириктирүүчү, байланыштыруучу, интеграциялоочу** касиет болгондуктан (алдын сызган – Ж.Ч.), алар контекстте өзүнөн мурдагы (же өзүнөн кийинки) бир нече сүйлөмдөрдү, метатексттерди, ал гана эмес тексттерди да өзүнө семантикалык жактан төөнөп, чырмап туруучу семантикалык төөнөгүчтүн функциясын аткарат» (Т.С.Маразыков. – 2005, I китеп, 67). Демек, ат атоочтордун сүйлөшүүдөгү негизги кызматы – сүйлөшүүнүн (тексттин) маанилик-мазмундук биримдигин, бүтүндүгүн камсыз кылуу, түзүү. Мектеп окуучуларына ат атоочту окутуудагы негизги максат ат атоочтун мына ушул касиетин үйрөтүү деп билебиз. Ат атоочтун кептеги бул кызматын окуучуларга толук жеткирүү үчүн жогоруда белгиленген программалык талаптарды окутуу жетишсиз. Ал үчүн **ат атооч сөздөр белгилүү бир тексттин алкагында же текст түзүү иштери менен гана байланышта окутулушу, үйрөтүлүшү зарыл.**

Кыргыз тилин окутуу процессинде кеңири колдонгон практикалык методдордун ичинен **көнүгүү-машыгуу жумуштары** да дидактикалык өзгөчө мааниге ээ. Көнүгүү иштеринин дидактикалык кызматы жана өзгөчөлүктөрү, анын айрым жетишсиз жактары тууралуу профессор И.Л.Подласый кыйла так түшүндүрмө берген: «Упражнение – это метод обучения, представляющий собой планомерно организованное повторное выполнение действий с целью овладения ими или повышения их качества. Без правильно организованных упражнений невозможно овладеть учебными и практическими умениями и навыками. Систематическое упражнение и как его

следствие закрепляемое навыки-надежнейшее средство успешного и продуктивного труда. Достоинство данного метода состоит в том, что он обеспечивает эффективное формирование умений и навыков, а недостаток – в слабом выполнении побуждающей функции (И.Л.Подласый. – 2006, 307–308).

Көнүгүү иштеринин кызыктуулугун арттыруунун бир жолу окуу китептеринде берилген көнүгүүлөр менен эле чектелбей, жекече ойлонууга, өз алдынча тыянак чыгарууга багытталган иштерди жүргүзүү деп билебиз.

Тилди окутуунун методикасы илиминде көнүгүү иштерин классификациялоонун бир нече түрлөрү бар. Айрым кеңири тараган бөлүштүрүүлөргө токтололу.

1. Кеп ишмердигин (сүйлөөнү) өнүктүрүп, өркүндөтүүгө багытталган көнүгүү иштери рецептивдүү, репродуктивдүү жана продуктивдүү болуп үч типке ажыратылат. **Рецептивдүү көнүгүүлөр** окуучулардын тигил же бул тилдик бирдик же көрүнүштөрдү таба билүүсүн, аларды эске тутуусун жана башка бирдиктерден ажыратып, аныктоолорун калыптандырууга багытталган. Адатта, мындай көнүгүүлөр тилдик даяр конструкцияларга (сөз айкашы, сүйлөм) оозеки же жазуу формасында жүргүзүлөт. Кыргыз тили боюнча орто мектептер үчүн иштелип чыккан окуу китептеринде рецептивдүү көнүгүүлөр басымдуулук кылат. Алардагы суроо-тапшырмалар: «көчүргүлө», «тапкыла», «сызгыла», «ажыраткыла», «белгилегиле» сыяктуу **бир беткей, тажатма** экендигин белгилей кетүүбүз зарыл. Кыргыз тилин үйрөтүүдө рецептивдүү көнүгүүлөрдүн иштетилишине каршы эмеспиз. Бирок **окутуу жумуштарын жалаң аталган типтеги көнүгүүлөр менен, анан калса, сөз айкашынын же өзүнчө алынган сүйлөмдүн чегинде, грамматикалык гана маселелерди чечүүгө багытталгандыгынан баш тартууга мезгил жетти.**

Репродуктивдүү көнүгүүлөр окуучулар тилдик бирдиктерди толук таанып-билүүсүн, аларды тандоо, алмаштыруу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган. Берилген сүйлөмдөрдөгү (жакшысы – берилген тексттеги) тигил же бул сөздү алмаштыруу, орун тартибин, грамматикалык түзүлүшүн өзгөртүү талаптары коюлуп, алар оозеки же жазуу түрүндө аткарылат. Көнүгүүнүн бул түрүндө **тилдик бирдиктерди колдонуунун (же колдонбоонун) орундуу (орунсуз) экендигин тактоого, аныктоого өбөлгө түзөт.** Мындай көнүгүүлөр окуучулардын жазуу кебин жакшыртып, өркүндөтүүгө карата жүргүзүлүшү жакшы натыйжаларды берет.

Продуктивдүү көнүгүүлөр толугу менен окуучулардын өз алдынча, чыгармачылык менен иштөөлөрүнө багытталган. Мында даяр сүйлөм, текст же башка тилдик-кептик бирдиктер берилбейт. Бардыгын берилген тема (суроо) боюнча окуучулар оозеки же жазуу түрүндө аткарышат. Мисалы, сын атоочко байланыштуу окуучулар өз алдынча жакын адамдарына куттуктоо, өз айлынын көрүнүшү тууралуу чакан аңгеме ж.б суроо-талаптарды оозеки (жазуу) түрүндө иштеп чыгышат. Андан соң ага катышкан сын атоочторду белгилешет, алмаштырышат. Сын атоочтордун өзүлөрү түзгөн тексттеги кызматын, маанисин чечмелешет, алардын синонимдерин табышат ж.б. Мындай көнүгүү иштерин 5-класстан тартып, ыңгайына жараша тез-тез өткөрүп, класс жогорулаган сайын суроо-талап (тема) жана талдоо, аныктоо иштери улам татаалданып жүрүп отурат. Продуктивдүү көнүгүүлөрдү аткаруу учурунда жана талдоого мугалим алдын ала даярдалган грамматикалык (фонетика, лексика, морфология, синтаксис) лингвостилистикалык-практикалык (орфография, пунктуация), стилистикалык жана кептик-тексттик тапшырмаларды коё алат жана коюуга тийиш.

Продуктивдүү көнүгүүлөрдү иштетүүнүн негизги өзгөчөлүгү **окуучулардын чыгармачылыгын, ойлоосун, кеп ишмердигин өркүндөтүүгө өбөлгө түзүп**, ар бир **окуучунун өз алдынча иштөөсү үчүн шарт түзө алышы менен түшүндүрүлөт.**

Тилди окутуу процессинде колдонулган көнүгүүлөрдү: аналитикалык, синтетикалык жана аналитика-синтетикалык деп бөлүштүрүүлөр да бар. Мындай бөлүштүрүүнүн негизин окуучулардын аткаруучу иштеринин түрлөрү түзөт. **Аналитикалык көнүгүүлөргө** тилдик талдоолор да кирет. Мындай көнүгүүлөр **бүтүндөн бөлүктү табууга негизделет. Синтетикалык көнүгүүлөр**, тескерисинче, **бөлүктөрдөн бир бүтүндүктү түзүүгө, ал эми аналитико-синтетикалык көнүгүүлөр бир эле учурда анализге жана синтезге негизделет.** Мисалы, берилген тексттен белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөрдү таап, тактоо жана алардын жардамы менен өз алдынча жаңы текст түзүү ж.б.

Ошондой эле көнүгүүлөр атайын, эркин жана түшүндүрмөлүү болуп да бөлүнөт. Атайын көнүгүүлөр мезгил-мезгили менен кайталанып тилди окутуунун жалпы максаты менен бирдикте, атайын (конкреттүү) максаттарды да көздөйт. Окуучулардын билгичтигин жана көндүмдөрүн өркүндөтүүгө багытталат. Эркин көнүгүүлөр сабактын жеке конкреттүү максаты менен бирдикте жалпы (кеп ишмердигин өркүндөтүү) максатты да камтыйт. Эркин көнүгүүлөр окуучулардын биротоло калыптанышына өбөлгө түзөт. Түшүндүрмөлүү көнүгүүлөрдө аны аткараган окуучу эмне үчүн ошондой иштелгенин (айтылганын, жазылганын) түшүндүрүп берүүсү талап кылынат. Мисалы, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушунун кептеги ролу, сын атооч сөздөр кайсы учурда затташып кетерин, тигил же бул сөздү (сөз айкашын,

накыл сөздү, фразеологизмди ж.б.) колдонгонун ж.б. окуучу түшүндүрүп берет. Мындай иштер окуучунун тигил же бул тилдик же кептик кубулушту механикалык жаттоо аркылуу эмес, анын маңызын, сүйлөө процессиндеги кызматын терең өздөштүрүүсүнө шарт түзөт, көнүктүрөт.

Көнүгүүлөр кептин оозеки жана жазуу формаларында бирдей колдонууга тийиш. Кыргыз тилин окутуу практикасында жазуу түрүндөгү көнүгүүлөргө басым коюлуп, оозеки түрү экинчи орунда каралышын кубаттоого болбойт. **Көнүгүү жумуштарынын оозеки түрү кыргыз тили сабактарында дайыма колдонулушу зарыл деп эсептейбиз. Мында окуучулардын ой жүгүртүүсү, логикасы, таанып-билүүсү, өз оюн так, жеткиликтүү, алгылыктуу бере алышы тил байлыгын колдонушу, интонация, басым, паузанын коюлушу менен бирге эле сүйлөшүү маданияты, сүйлөөнүн стилдик жабдылышы сыяктуу олуттуу маселелер калыптанат, өздөштүрүлөт жана өркүндөтүлөт.** Окуучунун жөнөкөй суроого берген жообунан тартып, өз пикирин, көз карашын далилдөөгө, коргоого үйрөнүүгө чейинки бир катар маселелер да оозеки көнүгүүлөр аркылуу чечилиши зарыл.

Ал эми жазуу түрүндөгү көнүгүүлөр жогорку талаптарга кошумча орфографиялык, пунктуациялык, стилистикалык максаттарды көздөп, окуучунун чыгармачылыгына, өз алдынча чечүүсүнө басым коюлат.

Кыргыз тили сабагынын ажырагыс компоненттеринин бири катары көнүгүү жумуштары ар дайым пландуу жана максаттуу жүргүзүлүшү үчүн, мындай иштерден белгилүү бир майнап (эффект) алуу үчүн, көнүгүүлөр бир катар талаптарга жооп бериши керек. Андай талаптардын негизгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

– көнүгүү-машыгуу иштеринин жүргүзүлүшү окутуунун табыгыйлык принцибине шайкеш келиши, б.а., көнүгүү жумуштары тилдин грамматикасын өздөштүрүүгө гана негизделбестен, кеп ишмердигине, реалдуу турмуштагы тилдин колдонулушуна, пикир алышуу процессин өркүндөтүүгө басым коюшу шарт;

– көнүгүү иштерин жүргүзүүдө окутуунун системалуулук принцибинин бекем сакталышы, б.а., көнүгүү иштерин жүргүзүү тилдин өзүнө гана эмес, кепке жана текстке карата да иштелиши;

– аткарылуучу ар бир **көнүгүү жумушуна бир эле мезгилде эки максаттын коюлушу**, б.а., өтүлүп жаткан конкреттүү темага жана тилди окутуунун жалпы максатына ылайык, алардын суроо-талаптарына жооп бергидей деңгээлде аткарылышы;

– көнүгүү иштерин аткаруудагы окуучулардын чыгармачылыгынын, өз алдынчалыгынын өзгөчө мааниге ээ болушу;

– көнүгүү иштерин аткаруу сөз, сөз айкашы же сүйлөмдүн алкагында эмес, кептин жана тексттин алкагында аткарылышы ж.б.

Көнүгүү бир нече максатты көздөгөнү оң. Көнүгүү багыттап, тактап, көнүктүрүп, бышыктап, ойго салат, демилгени көтөрүп, ой жандырып, сезим козутуп, кызыктырып, таң калтырып, билбеген жаны нерселерге тушуктуруп, адамды калыптандырып, өнүктүрүп турушу керек.

Соңку мезгилдерге чейин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы илиминде проблемалык окутуу тууралуу кеңири сөз болуп, аны билим берүү, тарбиялоо процессиндеги актуалдуу жана келечектүү маселе катары карап, баалоо өкүм сүрүп келди. Жалпы эле билим берүүгө, анын ичинде, кыргыз

тилин окутууга карата коюлуп жаткан соңку талаптар, окутуу ишинин максатын жана мазмунун кардиналдуу өзгөртүүгө багытталган соңку иш-аракеттер проблемалык окутуу дидактикалык түшүнүгүнүн өзүн күн тартибинен алып салууга алып келди. Бүгүнкү күндөгү билим берүү процессинде, педагогикада, мезгил талабына шайкеш окутуунун активдүү методдорун жана формаларын табуу ашкере актуалдуулукка ээ болду. Ал эми **окутуунун бардык методдорунун жана формаларынын өзөгүн (негизин) проблемалык окутуу түзөт**, б.а., проблемалык окутуу окутуунун бир бүтүн тиби жана дидактикалык системасы катары активдүү метод, формалардын негизин түзөт. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, **окутуунун негизин фактология, даяр билимдердин жыйындысы эмес, окуучулардын өз алдынча изденүүлөрүнө, чыгармачыл ой жүгүртүүлөрүнө, жеке тыянактарына негизделген билгичтиктерди, көндүмдөрдү (баалуулуктарды) өнүктүрүүгө (проблеманы чечүүгө) багытталган окутуунун методдорун жана формаларын иштеп чыгууга басым коюлууда. Ушундан улам проблемалык окутуу түшүнүгү өтө жалпылаштырылган негиз катары кабыл алынып, өзүнчө бөлүп көрсөтүүнүн зарылдыгы болбой калды.**

Жалпы эле педагогикада, анын ичинде, предметтик методика илиминде «окутуунун активдүү методдору жана формалары» деген проблема курч коюлуп, аны аныктоонун, иштеп чыгуунун үстүндө активдүү аракеттер жасалууда. Методикада аталган түшүнүк менен катар эле «инновациялык окутуу», «инновациялык технология», «интерактивдүү методдор», «интерактивдүү окутуу», «интерактивдүү технология», «окутуунун жаңы методдору», «окутуунун азыркы технологиясы» сыяктуу термин-түшүнүктөр да кеңири колдонула баштады. Кандай аталышта берилбесин, алардын бардыгы дидактикалык бир түшүнүктү, багытты белгилеп,

окутуунун салттуу методдоруна айрым учурларда карама-каршы коюлса, кээде аларды танууга багытталса, айрым иликтөөлөрдө салттуу методдорго атаандаш (альтернативдүү) катары түшүндүрүлөт. Биз окутуунун активдүү методдорун окутуунун салттуу методдоруна атаандаш катары мамиле жасоону кубаттайбыз.

Методика илиминде жана окутуу процессинде «инновациялык окутуу», «инновациялык технология», атүгүл «инновациялык методдор» деген термин-түшүнүктөр кеңири колдонулат. Көпчүлүк учурда бул түшүнүктү натуура түшүнүп, сырттан даяр түрүндө келген же келүүчү өзгөчө метод, көрсөтмө катары кабыл алуулар байкалат. Терминди жана ал койгон талаптардын дидактикалык табият-мүнөздөмөсүн чечмелеп көрөлү.

«Инновация» – эки сөздөн турган, латын тилинен кирген термин. Термин катары бул сөздүн колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, билим берүүдө гана эмес, өндүрүштө, илимде, башкарууда ж.б. бүгүнкү күндө активдүү колдонулат. Сөздүн биринчи бөлүгү – ин: «ичинен», «өзүнөн» деген мааниси, ал эми экинчи бөлүгү – новация: «жаңылануу», «өзгөрүү» түшүнүгүн туюндурат. Демек, негизги лексикалык мааниси – өзүнөн (ичинен) өзгөрүү (жаңылануу). Ал эми терминдин мааниси белгиленген лексикалык маанинин негизинде илимде, илим тармактарында ж.б. өз максат-милдеттерине ылайык түшүндүрүлүп, кабыл алынат.

Билим берүү, окутуу тармагындагы инновация-мамлекеттик деңгээлдеги конкреттүү иш-аракеттерди, мыйзам, чечимдерди кабыл алуу менен комплекстүү түрдө чечилүүчү же чечүүгө өбөлгө түзүүчү коомдук-социалдык маанилүү проблема. Билим берүүдөгү инновация – бул окутуунун максатын, мазмунун өзгөртүп жаңылоо менен окутуу процессине жаңыча мамиле жасап, окутуунун методдорун, формаларын жана каражаттарын кайра карап

чыгуу. Инновациянын дидактикалык мүнөздөмөсүн толугураак ачуу максатында аны билим берүүнүн салттуу системасы менен салыштырып берели.

Салттуу мамилелер	Инновациялык мамилелер
<p>Билим берүүнүн максаты: Белгилүү бир предмет боюнча билимдердин жыйындысын берүү жана ал боюнча окуучуларда билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандыруу.</p> <p>Билим берүү, окутуу-тарбиялоо процессинин жүрүшү:</p> <ul style="list-style-type: none"> – даяр билимдердин жыйындысы баяндоо, түшүндүрүү, бышыктоо, жалпылаштыруу, кайталоо ж.б. окутулат; – берилген билимдер дайыма кайталанат жана анын негизин окуу китептери түзөт; – берилген билимдердин реалдуу турмуш, практика менен болгон байланышы аз же жок; окуучулардын интеллектуалдык жөндөм-шыгына жана аларды өркүндөтүүгө аз маани берилет же берилбейт; – окуучулардын сүйлөө, пикир алышуу ишмердигин өнүктүрүүгө көңүл жетишсиз бурулат; – окутуу толугу менен мугалимге жана окуу китебине көз каранды; – окуу программаларынын талабына ылайык окуу китептеринде берилген эреже-аныктамаларды жаттоо (өздөштүрүү эмес) талабы катуу коюлган; – окуучулардын өз алдынча аракеттери, чыгармачыл мамилелери кубатталбайт же ага анча көңүл бурулбайт; – предметти окутуу, жалпы эле билим берүү системасы толугу менен экзамендерге, алган билимдердин жыйындысын баалоого гана багытталган; – окутуу процессинде интерактивдүүлүк жок же ал суроо-жооптун деңгээлинде гана жүргүзүлөт ж.б. 	<p>Билим берүүнүн максаты: Белгилүү бир предмет боюнча окуучулардын жеке түшүнүктөрүн жаратуу жана аны өз турмушунда социалдык талаптарга ылайык пайдаланууга көнүктүрүү.</p> <p>Билим берүү, окутуу-тарбиялоо процессинин жүрүшү:</p> <ul style="list-style-type: none"> – предмет боюнча билим берүү окуучулардын суроо-талаптарына жараша жана ийкемдүү мүнөздө жүргүзүлөт; – берилген билим реалдуу турмуш, социалдык суроо-талаптарга шайкештикте болот; – окуу программасы предмет боюнча билим берүүдө таанып-билүүнүн түрдүү ык-жолдордун, багыттарын ж.б. пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет; – окуучулардын коммуникативдик компетенциясын өркүндөтүүгө өзгөчө маани берилет; – өз алдынча иштөө, чыгармачыл аракеттер дайыма кубатталат; – окуу китептери айрым зарыл маалыматтарды алуунун, кошумча окуу үчүн материалдарды табуунун булагы катары кызмат кылат; – окутуу окуу китебинде берилген аныктама-эрежелерди жаттоого эмес, ал көрүнүштүн (кубулуштун) өзүн талдоого, ал боюнча жеке көз караштын иштелип чыгышына негизделет; – бир нече сабактарды (предметтерди) интеграциялоого (топтоого) жол берилет жана андай аракеттер кубатталат; – билим берүү процессинин жүрүшүндө интерактивдүүлүк үстөмдүк кылат; – окутуу, анын натыйжасы өздөштүргөн билимдердин жыйындысы менен эмес, окуучулардын алар боюнча жеке пикири, конкреттүү жеке тыянактары менен бааланат ж.б.

Иновация окутуунун өзөгү, берилүүчү билимдердин жыйындысы эмес, **окуучунун жеке ой жүгүртүүсүнө, конкреттүү кырдаал, маселе боюнча өз алдынча тыянак чыгаруусуна багытталган, коомдун суроо-талаптарына негизделген** билим берүү процессин уюштуруунун багыты, негизи катары кабыл алынат. Окутууга инновациялык мамиле кылуу окутуунун салттуу системасын, методдорун, формаларын жана каражаттарын танбайт, жокко чыгарбайт. Аларга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү менен окуучунун көндүмдөрүн (кийинки учурларда «көндүм» түшүнүгү «баалуулук» деп атала баштады. Бул билим берүүнүн негизги, түпкү максаты окуучу окуп бүткөндөн кийин белгилүү бир баалуулукка ээ болуусу керек деген мааниде) калыптандырып, өркүндөтүүгө багытталышын талап кылат.

Интерактивдүүлүк – бул **окуучунун инсандык жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына** негизделип, **билим берүүнүн майнаптуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө** жана **жаңылоого** (инновацияга) **багытталган** окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш-аракеттердин системасы.

Термин латын тилинен кабыл алынышы, интер – аралыгы, ортосу, ичиндеги, актив – аракет деген түшүндүрмөлөрдү билдирет. Интерактивдүүлүк – билим берүү процессинде окуучулардын өз ара жана мугалим менен үзгүлтүксүз пикир алышуусу, биргелешкен иш-аракеттери, белгилүү бир тыянакка келиши.

Азия өнүктүрүү банкынын билим берүү боюнча Кыргызстандагы экинчи долбоорунда интерактивдүүлүк тууралуу төмөнкүдөй түшүнүктөр берилген: «Интерактивдүүлүк-информацияларды жана идеяларды жазуу же оозеки формада же белгилүү бир сигналдардын жардамы менен алмашуу». «**Окутуунун интерактивдүү методдору** – бул

идеяларды түшүнүүгө жана окутуунун максатына жетүүгө жардам берүүчү негизин түзгөн интерактивдүүлүк **каражат катары кызмат кылган методдор»** (АБРдин экинчи долбоору. –2007, 90). Мындан улам интерактивдүүлүк – бул процесс, кыймыл-аракет деген тыянак келип чыгат.

Интерактивдүү окутуу эки функцияны аткарат: Биринчи, салттуу окутуу процессиндегидей эле, сабакта коюлган максат-милдетти ишке ашыруу (чечүү); экинчиси, коюлган максатка биргелешкен аракетте, бирин-бири колдоо, жардамдашуу аркылуу жетишүү. Демек, **окутуунун инновациялык талаптарына ылайык интерактивдүүлүк даяр билимдерди берүүнү (алууну) эмес, изденүү, биргелешкен иш-аракет аркылуу берилген билим боюнча белгилүү бир жекече тыянак чыгарып, жекече көндүмдүн иштелип чыгышын камсыз кылуучу, алдын ала пландаштырылган максаттуу дидактикалык аракеттердин жыйындысы деген түшүнүк келип чыгат.**

Сабак процессинде интерактивдүүлүктү түзүү, ишке ашыруу салттуу сабактардан айрым жактары боюнча өзгөчөлөнүп турат. Айрымдарын аныктоого аракет кылалы.

I. Уюштуруунун шарттары:

– окуучулар кабинетте бири-бири менен бетме-бет отуруп, сүйлөшүүгө, пикир алышууга шарт болушу;

– класстагы (группа, топ ж.б.) окуучулардын жалпы саны он бештен ашпашы (бул шартка кошумча түрдө окуучулардын билим деңгээли, жөндөм-шыгы (тың, орто, начар) боюнча бөлүштүрүү талабы да бар);

– маселелердин, суроолордун стандарттуу эмес коюлушу ж.б.

II. Сабакта өкүм сүргөн негизги эреже (тартип):

– ар бир окуучунун пикири аягына чейин толук угулат;

– айтылган ар бир пикир так, кыска, темага (суроого) байланыштуу болот;

– эгерде айтылган пикир так же натуура болсо, ал суроо-жооп, талкуулоо менен такталат;

– пикир, көз караштар, идеялар сындалат, талкууланат, инсандын (окуучунун) өзү сындалбайт, айыпталбайт ж.б.

III. Интерактивдүүлүк шартында мугалимдин да, окуучунун да төмөнкү касиет-сапаттары болушу зарыл:

– сабырдуулук (толеранттуулук);

– көтөрүмдүүлүк;

– түшүнүктүүлүк;

– достук;

– сылыктык;

– сыйлагандык;

– теңдик.

IV. Сабактын жүрүү мүнөздөмөсү (өзгөчөлүктөрү):

– сабак интеллектуалдык-эмоционалдык көтөрүнкү маанайда болуп, окуучулардын чыгармачылыгына, ой жүгүртүүсүнө, жыйынтыктоосуна негизделет;

– кызматташтык, биримдикте иштөө, жардамдашуу, колдоо, кубаттоо, толуктоо аракеттери активдүү колдонулат;

– окуучулардын өз алдынча жана биргелеш иштөөлөрү үчүн бардык шарттар, каражаттар жана методдор колдонулат;

– мугалим багыт берет, конкреттүү кырдаалдарды түзөт, суроолорду (маселени) коёт, маселенин (суроонун) чечилишине жагдай-шарт, өбөлгө түзөт;

– мугалимдин сүйлөөсү, суроолору маанилик-мазмундук жактан алдын ала ойлонулган, максаттуу болот;

– мамилелердин этикасы, эстетикалык жагы сакталат;

– сабактан мугалим да, окуучу да белгилүү бир канагаттанууну алып, берилген билим боюнча жекече пикир биротоло калыптанат ж.б.

Эгерде берилген бул мүнөздөмөлөргө тереңирээк карап, окутуунун салттуу ык-жолдору менен салыштырып көрсөк, анын айрым элементтери же бүтүндөй бөлүктөрү сабак берүүнүн салттуу методдорунда деле колдонулуп келгендигин, тек гана алардын теориялык-дидактикалык негиздерин толук кабылдап, **салттуу окутуу процессине олуттуу толуктоолорду, өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл экендиги көрүнөт. Ушундан улам окутуунун салттуу методдорун толугу менен тануу, жерүү, аларды практикада колдонуудан биротоло баш тартуу тууралуу айтылып жүргөн пикирлер алгылыксыз.**

Салттуу деп аталган методдордун жана инновацияга негизделген интерактивдүүлүктү камсыз кылуучу методдордун сабак процессинде негизги мүнөздөмөлөрүн, алардын айырмачылыктарын салыштыруу аркылуу аныктоого аракет кыلالы.

Салттуу методдор	Интер активдүү методдор
<p>Окутуунун максаты: Мугалим билим берүүгө тийиш.</p> <p>Сабактын мүнөздөмөлөрү:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө мугалим гана сүйлөйт, активдүү; – Окуучулар тынч отурушуп, мугалимге карап, анын сөзүн угушат, пассивдүү; – Даяр билимдердин жыйындысын берүү (түшүндүрүү) басымдуу; – Пикир алышуу бир беткей (бир тараптуу); – Окуучулардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири мааниге ээ эмес; – Окутуунун үстөмдүк кылган формасы – түшүндүрүү; – Мугалим гана сүйлөйт: түшүндүрөт, жалпылаштырат, бышыктайт, жыйынтыктайт ж.б. – Мугалим айрым окуучулар менен гана иштейт; – Окуучунун иш-аракетин индивидуалдуу баалоо, баа коюу өзгөчө мааниге ээ эмес; <p>Сабакта аткарылуучу негизги иш-чаралар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Үй тапшырмасын текшерүү, суроо; – Жаңы материалды түшүндүрүү; – Үйгө тапшырма берүү. 	<p>Окутуунун максаты: Окуучу билгичтиктерге жана баалуулуктарга ээ болууга тийиш.</p> <p>Сабактын мүнөздөмөлөрү:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Бөлүнгөн убакыттын көпчүлүгүндө окуучулар сүйлөшөт, талкуулайт, активдүү; – Окуучулар жандуу, кыймылдуу, көп сүйлөшөт, талашып-тартышышат, тыянак чыгарат; – Окуучулар баалуулуктарга ээ болушат; – Окуучулардын өз ара жана мугалим менен карым-катнашы күчтүү; – Окуучулардын турмуштук тажрыйбасы, жеке пикири өзгөчө мааниге ээ. – Окутуунун үстөмдүк кылган формасы – окуучулардын суроого жооп издеши; – Мугалим дискуссия уюштураат, жардам берет, байкап турат; – Окуучулар коллективдүү же топ-топ болуп иштешет; – Баа окуучулардын ээ болгон баалуулуктарына, коллективдүү иш-аракетинин натыйжасына карап коюлат. <p>Сабакта аткарылуучу негизги иш-чаралар:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Окуучулардын түшүнүүсүнө оор болгон теориялык маселелер талкууланат; – Мугалим тапшырмаларды аткарууну уюштураат, окуучулардын таанып-билүү ишмердигин активдештирүүгө түрткү берет. – Окуучулардын өз пикирлерине таянуу менен тыянак чыгаруусуна шарт түзүлөт.

Кыргыз тили мугалими салттуу деп аталып, ондогон жылдар бою колдонулуп, ага мугалим да, окуучу да биротоло көнүп калган методдорду негизсиз эле азыркы инерцияга

алдырып таптакыр танып салбашы үчүн, бардык жактан негиздүү да негизсиз да талап кылынып жаткан интерактивдүү методдорду акырындап колдоно башташы үчүн эмне кылуусу керек? Абалдан кантип чыгып, билим берүү процессин азыркы суроо-талаптарга шайкеш уюштуруусу үчүн кандай иш-аракеттерди, чараларды көрүш керек? Ушул сыяктуу суроолорго жооп табуу практик мугалимдердин да, методист-окумуштуулардын да көйгөйлүү маселелеринен болуп келүүдө.

Биздин пикирибизче, берилген маселелерди чечүүнүн айрым жолдору, иш-аракеттери төмөнкүлөр:

1) Кыргыз тили мугалими эне тилин окутуунун негизги, түпкү максаты окуучулардын сүйлөөсүн (кебин) өркүндөтүү экендигин толук аңдап-билүүсү зарыл. Ал үчүн сабакта даяр билимдердин жыйындысын берип, эне тилге байланыштуу эреже-аныктамаларды, классификацияларды (теорияны) жаттатууга басым коюлбастан, окуучунун сүйлөө ишмердигин (туура, так, кыска, түшүнүктүү, жеткиликтүү, жыйынтыктуу, орундуу, адептүү сүйлөөсүн, сабаттуу жазуусун) жакшыртууга, өркүндөтүүгө өзгөчө көңүл буруу, жеке ой жүгүртүп, өз алдынча тыянак чыгара алуусуна маани берүү зарыл.

2) Кыргыз тилин окутуунун максатына ылайык анын мазмунуна олуттуу өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүүнүн зарылдыгын жеткилең түшүнүшү. Б.а., сабак процессинде эреже-аныктамалардын айланасында гана иш жүргүзбөстөн, окуучулардын белгилүү бир суроонун, белгилүү бир кептик кырдаалдын үстүндө иштөөсүнө айрыкча көңүл буруп, кам көрүү зарыл.

Мисалы, орто мектептерде тилдин морфология бөлүмүн окутууга көптөгөн сааттар бөлүнүп, дээрлик бардык класстарда окутулат. Программалык талапка ылайык окуучулар

морфологиядан сөз түркүмдөрү боюнча тигил же бул сөз түркүмү эмне деп аталат (сын атооч деп эмнени айтабыз), кандай суроого жооп берет, кандай болуп бөлүнөт жана сүйлөмдө кайсы милдетти аткарат деген суроолорго жоопторду билип чыгууга тийиш. (Коюлган бул суроо-талаптар – дал ушул турушунда сүйлөө, пикир алышуу, текст менен эч кандай байланышы жок, таза теориялык-грамматикалык маселелер экендигин белгилей кетели). Мугалим, айталы, сын атоочту окутууда анын кайсы суроого жоо берип, кандай милдет аткарганына ж.б. басым койбостон, сын атооч сөз түркүмүнө кирген сөздөрдүн объективдүү дүйнөнү таанып-билүүдөгү, заттын (предмет, окуя, кубулуш, процесс ж.б.) касиетин, мүнөзүн ажыратуудагы кызматын, таанып-билүүнүн тилдик-кептик негизги каражаттарынын бири экендигин айкындап, көрсөтүүгө көңүл буруп, өзүнүн сөзүн (түшүндүрүүсүн) ушул негизде жүргүзүшү зарыл. Бул иш-аракетти кадимки салттуу методду (мугалимдин сүйлөөсүн) колдонуу менен эле ишке ашырууга болот. (Тилдик-кептик кубулушту (сын атоочту) түшүндүрүүгө, окутууга карата мындай мамиле кылуунун өзү сабакка инновациялык мамиле кылуунун маанилүү элементтерин камтып калат.

3) Окутуунун салттуу методдору тууралуу токтолгондо суроо-жооп методуна да кыскача токтолгонбуз. Кыргыз тилин окутуунун максаты так аныкталып, ага ылайык окутуунун мазмунуна да олуттуу толуктоолор киргизилгенден кийин сабакта берилүүчү суроолор да башкача берилиши кажет. Ошол эле сын атоочту окутууда мугалим мурда «сын атооч деп эмнени айтабыз? деген салттуу, көнүмүш суроонун ордуна «Сын атоочтор же сын атооч сөз түркүмүнө кирген сөздөр таанып-билүүдө, ой жүгүртүүдө, салыштырууда, сүйлөөдө (информация берүүдө) кандай кызматты аткарышат?», «Сын атооч сөздөрдү

катыштырбай пикир алышууну элестетип көргүлөчү», «Сын атоочторсуз затты толук таанып-билүүгө, өздөштүрүүгө мүмкүнбү» сыяктуу суроолор берилиши талап кылынат. Мындай суроолорду күтпөгөн, «... деп айтабыз» деп көнгөн окуучулар жооп берүүдө кыйналышса, суроо жөнөкөйлөштүрүлүп, алар көнгөн, үйрөнгөн нукка чейин сүйлөм чегинде талдоого алууга болот. Мисалы:

Мен китеп окудум. Мен кызыктуу китеп окудум. Мен абдан кызыктуу жана пайдалуу китеп окудум. Мен абдан кызыктуу жана пайдалуу китеп окуп, өзүмө керектүү көп маалыматтарды алдым ж.б. Сүйлөмдөр өз-өзүнчө талданып, сын атооч сөздөрдүн улам кошулушу менен айтылган ойдогу маанилик-мазмундук өзгөрүүлөр аныкталат. Сын атоочтор боюнча окуучуларга жазуу түрүндөгү төмөнкүдөй тапшырма берүү да кызыктуу. Ар бир окуучуга өзүнүн короо-жайы, бакшагы (айылы, шаары) жөнүндө сүрөттөө тибиндеги чакан тексттерди түзүүгө тапшырма берилген. Текст эки вариантта түзүлүшү керек. Биринчи вариантта сын атооч сөздөр текст түзүүдө ылайыгына, зарылдыгына жараша колдонулуш керек, ал эми экинчи вариантта сын атооч таптакыр колдонулбоого тийиш. Түзүлгөн тексттер талданат, салыштырылат. Мындай тапшырманы үйгө берүүгө да болот.

4) Кыргыз тили мугалими салттуу деп аталган методдордун бардыгы эле такыр жараксыз болуп калбагандыгын, **интерактивдүүлүк** деген дидактикалык түшүнүктүн **жаңылык катары сырттан, даяр түрүндө келүүчү өзгөчө метод**, окутуунун өзгөчө формасы эмес экендигин, **алар** билим берүү, **окутуу процессинде мурдатан эле тигил же бул денгээлде эриш-аркак колдонулуп келе жаткандыгын** көңүлгө алуусу зарыл.

Салттуу методдор да ыктуу, чыгармачылык менен колдонулса, сабак процессинде жогорку интерактивдүүлүктү камсыз кыла алат. Тескерисинче, интерактивдүү деп аталган, бааланган окутуунун айрым активдүү деп аталган методдорду алардын дидактикалык маңызын түшүнбөй, сабактын максатына, темасына карабай, методикалык адабияттарда кандай берилсе, дал ошондой колдонуу же колдонууга аракет жасоо сабакты түшүнүксүздүккө, баш аламандыкка, кызыксыз, жансыз кыйноого айландырып салышы мүмкүн.

Интерактивдүү деп аталган методдордун дидактикалык өзгөчөлүктөрүн, мүнөздөмөлөрүн ачып, алардын **салттуу делген методдор менен** белгилүү бир **жалпылыктарга** ээ экендигин көрсөтүү үчүн айрымдарына өзүнчө токтололу.

«Мээге чабуул» деп кыйла орой, маанилик жактан анча так эмес которулган бул терминди анын дидактикалык максатына, маани-маңызына жана кызматына карай «ой калчоо», «ой элегинен өткөрүү» же «акыл элегинен өткөрүү», «биргелешип ой калчоо» методу деп атоону сунуш кылабыз. Анткени бул метод чыгармачылык активдүүлүктү жана натыйжалуулукту камсыз кылууга, терең жана ар тараптуу ойлоноштуруу менен алда канча алгылыктуу деген чечимди кабыл алууга көнүктүрүүгө багытталган.

Бул ыкма өткөн кылымдын 50-жылдарында АКШ, Франция сыяктуу өлкөлөрдө технологиялык татаал маселелерди пландоодо жана прогноздоодо, маселелерди талкуулоодо, чечим кабыл алууда кеңири колдонулуп келген. Демек, бул метод практикадан (өндүрүштөн) педагогикага келген. **Ой калчоо методу менен жекече, жупташып же группада иштесе болот.** Ал төмөнкүдөй баскычтарда ишке ашат: 1) Мугалим теманы жарыялайт; 2) Окуучулар проблеманы жазып алат; 3) Окуучулар өз ара ой бөлүшөт; 4) Мугалим идеяларды ортого салат; 5)

Доскага бардык идеялар жазылат; б) Ал идеялар каалагандай талданат, алгылыктуу делгени алынат, корутунду чыгарылат.

«Сынчыл ойлом» дидактикалык мүнөздөмөсү боюнча ой калчоо («мээге чабуул») методуна жакындашып, айрым жактары боюнча мурункунун уландысы катары түшүндүрүлөт. Эгерде «ой калчоо» методунда берилген суроо, коюлган кырдаал боюнча ойлоноу, ой калчоо процессинин жүрүшүнө басым коюлса, «сынчыл ойлом» методунда суроо кырдаалга өзүнчө мамиле кылынып, маселенин оң-терс, жакшы-жаман ж.б. жактары сын көз менен каралып, андан соң гана тыянак, чечим чыгаруу талабы коюлат. Мында даяр билимдердин жыйындысын берүү, даяр түшүнүктү, жобону түшүндүрүү анча мааниге ээ эмес же мааниси жок. Сынчыл ойлом жөнүндөгү айрым маалыматтарды келтирели: «Сынчыл ойлом-маалыматты кабыл алуудан башталып, чечимди кабыл алуу менен мүмкүнчүлүктөрдү интеграциялоочу, маалымат менен концепцияларды кайра куруп, кайрадан андап-түшүнүүчү татаал активдүү жана интерактивдүү таанып-билүү процесси» (Женни Стил. – 1998, 4). «Сынчыл ойлом убакытты, көңүл коюуну жана өжөрлүктү талап кылат». «Сынчыл ойлонгондор – булар өздөрүнүн элес-түшүнүктөрүн кайрадан аныктоо үчүн өсүп, билим алган сайын өзгөрүп бараткан, өз дүйнөсүн баамдоо үчүн системалуу түрдө иштеп, өзүнүн билим базасын кайрадан ой элегинен өткөрүп турган активдүү ойчулдар.

Окуучулар өздөрүнүн метатаанып-билүүнү түшүнүп жана контролдой баштаган сайын алар жаңы идеяларды, жаңы элес-түшүнүктөрдү, маалыматтар менен түшүнүктөрдү интеграциялоонун жаңы жолдорун жакшыраак кабыл алышат жана түшүнө башташат» (Женни Стил. – 1998, 26).

Билим берүү, сабак өтүү процессинде сынчыл ойлом методун колдонуунун түпкү максаты эмне, окуучулар эмнеге жетишип, кандай баалуулуктарга (көндүмдөргө) ээ болушат?

Сынчыл ойлом методун терең иштеп чыккан авторлордун пикири боюнча, мындай методду **колдонуунун негизги максаты** төмөнкүдөй:

«Улам өзгөрүлүп жаткан дүйнөдө **ийгиликтүү аракеттенүү үчүн** окуучулар **маалыматты ылгаганды, кайсынысы маанилүү, кайсынысы маанисиз экендиги жөнүндө чечим кабыл алганды билиши** керек. Алар маалыматтын ар кайсы бөлүгү өз ара байланышта болушу мүмкүн экенин, **жаңы идеяларды жана билимдерди тиешелүү контекстте карай билүүгө үйрөнүү** керектигин, **өздөрү туш болгон жаңы нерсенин маанисин акыл элегинен өткөрүү** зарылдыгын, **ишке тиешеси жок же туура эмес маалыматты кабыл албоо керектигин түшүнүшү** керек. Окуучулар **өздөрү туш болгон маалымат ааламынын бөлүгүн сын көз менен карап, чыгармачылык менен өнүмдүү пайдаланууну үйрөнүүгө тийиш»** (Женни Стил. – 1998, 12–13).

Информациялык-маалыматтык процесстер үстөмдүк кылып, жашоо-турмуштун, ишмердиктин бардык чөйрөлөрүндө информациялардын ар кандай агымдары күргүштөп кирип турган шарттарда окуучулардын түрдүү маалыматтарга мамиле жасай билүүлөрүнүн зарылдыгын толук таанып, кыргыз тилин окутуунун жеке предметтик принциптерин аныктоодо атайын «стратегиялык принцип» деген принципти киргизип, анын негизги суроо-талаптарын, идеяларын ачып көрсөткөнбүз (караңыз: ушул изилдөөнүн «Кыргыз тилин окутуунун жеке предметтик принциптери»).

«**Ой калчоо**» жана «**сынчыл ойлом**» методдорун белгилүү бир жалпылыкка ээ кылып, бир бүтүндүккө бириктирип турган

жагдай – бул эки методдун тең ойлоноууга, ой жүгүртүүгө, сын көз караш менен кароого негизделгендигинде. Бул методдорду колдонуу үчүн атайын тандалган, адаптацияланган текстти же бир темага арналган тексттердин токтомун пайдаланса болот. Андай тексттер менен иштөөдөн мурда окуучулар мугалим тарабынан берилген айрым проблемалык суроолорго жооп издөө, жооп табуу иш-аракеттерин жасап үйрөнүүлөрү керек. Мисалы, «айрым басылмаларда, белгилүү эле адамдардын сүйлөгөн сөздөрүндө «экинчи эне тил» деген сөздөр айтылып жүрөт. Силер кандай ойлойсуңар? Экинчи эне тил болушу мүмкүнбү?» же «Кыргыз тили – жарды тил» деп айткан пикирлер бар. Бул пикирге силер кандай карайсыңар?» Бул сыяктуу суроолорду берүүдөн мурда маселеге окуучулардын көңүлүн буруу, маселенин мааниси, аны тактоонун барк-баасы ж.б. тууралуу маалыматтар, иш-чаралар мугалим тарабынан берилип, аткарылат. Эгерде бул иш ойдогудай уюштурулса, өз максатына жетсе, мындай сабакта «ой калчоо» жана «сынчыл ойломдун» айрым бөлүктөрү колдонулуп, андагы суроо-талаптарды аткарылды деп белгилөөгө болот.

Интерактивдүү методдордун тобуна кирүүчү ИНСЕРТ англис тилиндеги Interactive Noting Sistem to Effective Reading & Thinking сөздөрдөн кыскартылып (INSERT) алынган сөз, аббревиатура. Ал сөздөрдүн кыскача которулушу «**эффektivдүү окуу жана ойлоноу үчүн коюлган интерактивдүү белгилер системасы**» деген маанини билдирет.

ИНСЕРТ – бул жазылган информацияны (тексти) окуп, толук түшүнүп, өздөштүрүү үчүн окуучунун активдүүлүгүн арттыруучу, түшүнүп, ойлонуп, байланыштырып окууну камсыз кылуучу ыкма, белгилер. Бул ыкмада аткарылуучу иш-аракеттер төрт бөлүктөн турат. Биринчи бөлүгү текстти

окуп, түшүнгөнгө чейин ишке ашырылат. Б.а., окуучулар текст менен таанышуудан мурда темага байланыштуу өз билгендерин эстешип, жазып алышат. Экинчи бөлүгү текст менен таанышуу (окуу) учурунда ишке ашат. Мында окуучулар текст окуу процессинде өзүлөрү билген, тааныш маалыматтар болсо, тушуна «V» белгисин, эгерде текстте берилген маалымат окуучунун ага чейинки билген маалыматына карама-каршы келсе, «-» белгисин, окуп жаткан маалымат окуучу үчүн жаңы (жаңылык) болсо «ү» белгисин, ал эми тексттеги берилип жаткан маалымат түшүнүксүз болсо, же ал тууралуу кененирээк маалымат-түшүнүктөрдү алгысы келсе «?» белгисин туштушуна коюп чыгышат. Мындай шарттуу белгилерди коюу талабы окуучуларды текстти кунт коюп, түшүнүп окууга, өзүнүн белгилери менен биле элек (белгисиз) маалыматтарын байланыштырууга, түшүнүксүз же дагы тередеп билгиси келген жерлерин так аныктоого, бир сөз менен айтканда, окуучуларды активдүү иштетүүгө багытталган. Иштин үчүнчү бөлүгү окуучулардын текстке койгон шарттуу белгилеринин негизинде жүргүзүлөт. Б.а., окуучулардын мурда билгендери аныкталат, жаңы алган маалыматтары такталат, түшүнүксүз маалыматтар түшүндүрүлөт ж.б.

Жыйынтыктоочу, төртүнчү бөлүгүндө информация (текст) боюнча аткарылган бардык иш-аракеттер таблица түрүндө берилет же болбосо тезис, резюме, аннотация ж.б. жазылышы мүмкүн.

Мугалимдин жеке кароосуна ылайык класстын, окуучулардын билим деңгээлдерине, тексттин оор-жеңилдигине, текст менен иштөөнүн максатына ж.б. жараша ИНСЕРТ белгилеринин саны азайтылышы, көбөйтүлүшү же башкача белги, түшүнүктөрдүн коюлушу толук мүмкүн жана бул ыкмага мугалимдин чыгармачылык менен мамиле кылышы,

зарылдыгына жараша маселени системалуу карашы окуучулардын информация (текст) менен иштөө көндүмдөрүн өркүндөтүүгө сөзсүз өбөлгө түзөт деп эсептейбиз. Ал эми бул методдун интерактивдүү деп берилиши окуучулардын эки-экиден же топ-топ болуп иштеши менен байланыштуу.

Ой калчоо, сынчыл ойлом жана ИНСЕРТ методдорунун практикада колдонулушу боюнча өз тажрыйбаларын кыргыз-түрк лицейлеринин мугалимдери Гүлнара Токторбаева, Назира Турумбаева, Чолпон Мусаева ж.б. кыйла дурус берүүгө жетишишкен (Караңыз: Сабак – түгөнбөгөн түйшүк. 1-чыгарылышы. – Б.: 2007, 96б).

Окутуунун активдүү методу катары **конкреттүү кырдаалды талдоо (ККТ)** (орусчасы – анализ конкретных ситуаций (АКС) да кийинчирээк активдүү колдонула баштады. Биз бул методду колдонууга абдан ийкемдүү, окуучулардын ой жүгүртүүсүн, өз көз карашын, пикирин айкын, так билдирүүгө, аны далилдеп, ынандырууга көнүктүрүүчү абдан келечектүү ыкма катары түшүнөбүз. Бул методдо ой калчоонун, сынчыл ойломдун талаптары, элементтери арбын, аларга таянуу колдонуу менен ишке ашырылат.

Кыргыз тилин окутуу процессинде аталган методду колдонуу үчүн мугалим окуучулардын жаш курагына, ой жүгүртүү, сүйлөө мүмкүнчүлүктөрүнө жараша конкреттүү бир кырдаалды (ситуацияны) окуучулардын көз алдына келтирет, элестетет. Окуучулар берилген кырдаалдан өз алдынча же коллективдүү ойлонуу, жооп табуу менен чыгышат, же болбосо, мугалим белгилүү бир конкреттүү кырдаалды түзүп, андан чыгуунун бир вариантын сунуш кылат. Окуучулар анын туура же туура эмес экендигин аныктап же өз варианттарын иштеп чыгышат. **Методдун негизги максаты – окуучунун кырдаалды туура баалап, туура талдап, андан туура тыянак**

чыгара алышына жетишүү, андай баалуулуктун калыптанышын камсыз кылуу. Ошону менен бирге окуучунун сүйлөө ишмердигин жакшыртуу максаты көздөлөт. Мисалы, мугалим окуучуга (класска) төмөнкүдөй кырдаалды келтирет. Силер (сен) компьютер сатып алгың келди. Ата-энеңдин аны сатып берүүгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар. Бирок компьютерди көп түшүнө беришпейт. Аны телевизор сыяктуу эле бир эмерек же буюм катары көрүшөт. Ата-энең компьютерди толук түшүнүп, аны сатып берүүгө макул болушу үчүн анын керектүүлүгүнө сен ынандырышың керек. Андан соң мугалим окуучуга мындай тапшырма (суроо) берет: Ата-энең компьютердин керектүүлүгүнө ынанып, сатып берүүлөрү үчүн компьютер тууралуу кандай маалыматтарды айтып берет элең? Ар бир окуучу, бүт класс компьютер боюнча өз билген маалыматтарын топтоп, информация (текст) түзүшөт. Ал талкууланып, алымча-кошумчаланып отуруп, аягында алгылыктуу деген текст түзүлөт.

Компьютер жөнүндө маалыматтарды топтоп, информация түзүү процесси өз ичине ойлонууну, билгендерин тактоону, аларды тилдик-кептик каражаттар аркылуу туюндуруп, информация (текст) түзүүнү, бул маселени коллективдүү чечүүнү өз ичине камтыйт.

Дагы бир кырдаалды келтирели. Мугалим окуучулардан: мына быйыл 9-классты бүтүп жатасыңар. Сен (силер) тогузунчу классты бүткөндөн кийин алты айлык курста окуп тигүүчү (өтүкчү, сварщик, айдоочу, тарбиячы ж.б.) болуп иштөөнү чечтиңер. Ата-энеңер сенин 11-классты бүтүп, жогорку окуу жайында окушунду каалашат. өз чечимиңди туура, келечектүү, пайдалуу экендигин ата-энеңе кантип түшүндүрөсүң? – деген суроону коёт. Мындай суроого бир же бир нече сүйлөм менен жооп берүү жетишсиз. Ата-энени ынандырыш үчүн көп

фактыларды, ал-абалды, артыкчылык жактарын ж.б. кеңири жана ишенимдүү, далилдүү айтуу зарыл. Жооп бүт класстын активдүү катышуусу менен коллективдүү даярдалат. Мындан окуучулар коллективде иштөөнүн артыкчылыктарын, натыйжасын көрүшөт.

Мындай конкреттүү кырдаалды талдоо (ККТ)аркылуу коллективдүү түзүлгөн текстти мугалим сабактын тилдик максатына ылайык грамматикалык (фонетикалык, лексикалык ж.б.) талдоолору үчүн, кеп маданиятынын, адабий норманын, сабаттуу жазуунун эрежелерин ж.б. үчүн колдонуусу да өзүнчө кызмат аткарат. Анткени талданып жаткан текст даяр түрүндө алынган жок, ал окуучулардын биргелешкен аракетинин натыйжасында өзүлөрү тарабынан түзүлдү. Окуучулар үчүн бул жагдай да өзүнүн жакшы таасирин берет. ККТ методун элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн, көркөм чыгармаларды талдоодо да колдонууга болот жана тажрыйбалуу мугалимдер бул методду колдонуп да келе жатышат.

Азыркы билим берүү процесси гумандуулукка жана инсанга багытталган дидактикалык системага басым коюуну талап кылат. Мындагы негизги максат окуучуларга билим берүү менен гана чектелбестен, алардагы инсандык мотивди (кызыкчылыкты) ойготуу, окууга болгон кызыгуусун калыптандыруу, өзүн-өзү өркүндөтүүгө багыт берип, өбөлгө түзүү, б.а. окуучуларды окуганга, өздөштүргөнгө, таанып-билүүгө окутуу болуп саналат. Бул максатка ылайык мурда билим берүүнү камсыз кылган методго басым коюлса, эми өспүрүмдүн жалпы өнүгүүсүнө өбөлгө түзүү үчүн бир эмес, бир нече методдордун комплексин колдонуу зарылдыгы пайда болду. Бул зарылдык салттуу жана интерактивдүү методдорду айкалышта же белгилүү ырааттуулукта колдонуу, алардын айрым бөлүктөрүн бириктирүүнү талап кылууда.

Мисалы, кадимки салттуу методдорду колдонуу менен өтүлгөн сабакта өтүлгөн материалдарды бышыктоо, жалпылаштыруу же кайталоо учурунда Венндин диаграммасын (башкача аталышы – салыштыруу диаграммасы) пайдалануу, кластер түздүрүү, Блумдун ромашка гүлүн пайдалануу дурус натыйжаларды берет.

Интерактивдүү методдордун катарына дискуссия, дидактикалык оюндар, иштиктүү оюндар, имитациялык оюндар, тегерек стол, пресс-конференция ж.б. кирет. Мугалим кайсы гана интерактивдүү методду колдонбосун, аны колдонуунун максатын, алынуучу натыйжаны, аткарылуучу иш-аракеттерди так аныктап, пландаштырып алуусу зарыл. Ансыз кандай гана метод болбосун, ал каалаган натыйжаны бере албайт.

Окутуунун методдору жөнүндөгү маселенин дагы бир тармагы – **методдорду тандоо маселеси.** Окутуу процессин учур талабына ылайык туура уюштуруу, окутуунун максатына жетүү сыяктуу (дидактикалык маселелердин чечилиши) окутуунун методун тандоого байланыштуу, атүгүл, көз каранды. Кыргыз Республиканын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамында мугалим окутуунун методун жана формаларын эркин тандап алууга укуктуу экендигин баса белгилениши да метод тандоонун, колдонуунун өзгөчө маанисин тастыктап турат.

Биздин бекем ишенимибизде, кыргыз тили мугалимдеринин окутуунун методун же методдорун тандап алуу мүмкүнчүлүгү өтө кеңири болушу зарыл. Ал үчүн мугалим тилди жана башка предметтерди окутууда колдонулуп жаткан, колдонууга сунуш кылынган ондогон методдордун дидактикалык-теориялык негиздери тууралуу жеткиликтүү маалыматтарга, алар боюнча жазылган илимий-методикалык адабияттарга ээ болууга тийиш. Ошондой эле мугалим кандай гана метод болбосун, ал колдонуу

процессинде конкреттүү жагдай-шартка, максатка ылайык өзгөртүүгө, толуктоого жана алымча-кошумчага дуушар болуучу, өзгөрмөлүү жана натыйжалуу окутуунун иш-аракеттери экендигин унутпоого тийиш.

Окутуунун методун тандоо, тандоонун критерийлерин аныктоо маселеси педагог-окумуштуулардын, практик мугалимдердин көңүлүнүн чордонунда болуп келет. Ю.К.Бабанский (Ю.К.Бабанский. – 1983. 204) ага айрым кошумчалар менен Э.Мамбетакунов (Э.Мамбетакунов. – 2002. 111) окутуу методдорун тандоонун негизги критерийлери катары төмөнкүлөрдү белгилешкен:

- методдун окутуунун мыйзам ченемдерине жана принциптерине ылайык келиши;

- окутуунун максатына жана милдеттерине ылайык келиши;

- өтүлүүчү теманын мазмунуна ылайык келиши;

- окуучулардын курактык өзгөчөлүгүнө жана мүмкүнчүлүктөрүнө туура келиши;

- белгиленген убакытка жана анын шарттарына туура келиши;

- методдун тиешелүү илимий-изилдөө методуна шайкеш келиши;

- мугалимдин мүмкүнчүлүктөрүнө туура келиши.

Педагог-окумуштуулардын көпчүлүгү келтирилген критерийлер негизги экендигин танышпайт. Аны толуктоо, конкреттештирүү аракеттери жасалууда. С.Л.Вигмандын пикири боюнча, методду тандоодо төмөнкү маселелер да маанилүү роль ойнойт. «При выборе метода необходимо учитывать географические и демографические особенности личности, где находится учебное заведение, особенности жизненного опыта учащихся. Необходимо также учитывать психологические «физиологические особенности детей» (С.Л.Вигман. – 2004,

118). Метод тандоодо бул шарттарды эске алуу, чындыгында эле, өтө маанилүү. Ар бир окуучу сыяктуу эле ар бир класстын өзүнүн «мүнөзү», өзгөчөлүктөрү бар. Бул – бир мектептин чегиндеги көрүнүш. Ал эми айыл менен шаардын, алыскы райондор менен борборго жакын райондордун, областтын борбору менен айылдагы мектептердин айырмасы абдан эле чоң экендигин танууга болбойт. Демек, **метод тандоо маселеси индивидуалдуу кыргыз тили мугалими тарабынан өз окуучуларын, шарт-жагдайды эске алуу менен тандалып алынуучу жекече иш деп эсептейбиз.** Бул иште мектептин администрациясы, райондук, областтык окуу бөлүмдөрүнөн тартып министрликке чейин «тигил же бул методду колдон», «салттуу методдордон баш тарт», «интерактивдүү гана методдорду колдон» деген сыяктуу тикелей буйрук, көрсөтмө берүүгө, талап кылууга акысы жок. Тилекке каршы, мындай көрүнүштөр практикада кездешип, атүгүл, айрым учурларда активдешип бара жаткандыгы өкүндүрөт. Бул көрүнүштүн дагы бир себебин мугалимдердин өз укуктарын жана милдеттерин толук билбегендеринен көрөбүз. Мугалимди мажбурлоо жолу менен тигил же бул методду колдонтуп сабак өткөрүү – **бул куштун эки канатын байлап туруп, кошумча, жасалма канатты тагып, ошону менен учууну талап кылгандай көрүнүш.** Бул проблема тууралуу сабак жөнүндөгү бөлүмдө да сөз кылып, анын пайдасыздыгын, мугалимдин укугун тебелегендик экендигин белгилегенбиз.

Жыйынтыктап айтканда, метод тандоо маселеси төмөнкү факторлорго байланыштуу чечилүүгө тийиш:

- билим берүүнүн жалпы максатына;
- азыркы дидактиканын жетектөөчү талаптарына;
- билим берүүнүн стандарттарына, концепцияларына;
- билим берүүнүн мыйзам ченемдерине, принциптерине;

- окулуп жаткан предметтин, теманын, илимдин мазмунуна;
- конкреттүү сабактын максатына, милдетине жана мазмунуна;
- өтүлүүчү материалга бөлүнгөн саат көлөмүнө;
- окуучулардын курактын өзгөчөлүгүнө жана таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүнө;
- окуучулардын даярдык деңгээлине;
- мектептин материалдык жабдылышына, техникалык каражаттардын, көрсөтмө куралдарынын ж.б. болушуна;
- мугалимдин мүмкүнчүлүгүнө, анын теориялык жана практикалык даярдыгына, педагогдук чеберчилигине, жана сапаттарына.

Метод тандоо боюнча берилген маалыматтар практикада бардык мугалимдер тарабынан тигил же бул деңгээлде, сөзсүз, колдонула тургандыгын белгилөөгө тийишпиз. Изденген, өз ишине чыгармачылык менен мамиле кылган мугалим бул өңдүү иш-чараны аткарбай койбойт, аткарып да келе жатышат. Тек гана бир методду бир жолу текшерүү же колдонуу менен ал боюнча оң же терс бүтүм чыгарып коюуга болбойт.

Окутуунун методун тандоодогу дагы бир көрүнүш жөнүндө токтоло кетүүнүн зарылдыгы бар. Окутуунун интерактивдүү методдорун колдонобуз деген демилгеге таянуу менен методдон методду тандоо, ыгы келсе да, келбесе да, анын дидактикалык табиятын теориялык жактан терең өздөштүрбөй туруп, сабактарда улам бирин колдонгон учурлар соңку мезгилдерде активдешип кеткендей. Албетте, кыргыз тили мугалими издениши, сабакка чыгармачылык менен мамиле кылышы, сабак процессине инновациялык мамилелерди, көрүнүштөрдү киргизиши шарт. Бирок жаңыны толук таанып-билбей туруп, эскини эч себепсиз эле биротоло танып, метод кубалап кетүүнү кубаттоого болбойт. Анткени метод тандоодо жогоруда

келтирилген критерийлерден сырткары окуучулар жаңы делген метод менен иштөөгө акырындап көнүгүшү, анын үзүрүн өз практикаларында көрүп ынанышы, ага кызыгышы жана андай метод менен иштөөнүн белгилүү бир көндүмдөрүнө ээ болушу зарыл. Ал эми мындай натыйжа, мындай майнап бир же бир нече сабактан кийин эле келе калуучу нерсе эмес. Кандайдыр бир сырткы себептерге (мектеп администрациясынын талабы, көпчүлүк мугалимдердин жаңы методдорго өтүшү, ар кандай текшерүүлөр ж.б) байланыштуу методдорду тез-тез алмаштыруу, «сабакты интерактивдүү гана методдор менен өтөбүз» деген сыяктуу демилгелер белгилүү деңгээлде жазгы көктөмдө көк кубалап оттогон койлордун кыймыл-аракетин элестетип кетет. Көк жаңыдан чыкканда кой бир жерге токтобой, көк кубалап көп басып, оттойт. Көккө курсагы тойсо да, ал учурда койлор семирбейт, тескерисинче, дагы арыктайт. Анткени жаңыдан чыккан от (чөп) али күч-кубатка толо элек, кой канчалык көп басып, көп оттосо да, ал эттенип, ирденип кете албайт. Мугалимге да, окуучуга да тааныш болбогон методду биринчи жолу колдонуу өтө кызыктуудай, пайдалуудай сезилет. Тааныш эмес методду алгачкы жолу колдонуу ал канчалык жандуу, пландуу уюштурулуп, сабак өтүлбөсүн, дароо каалаган натыйжаны бериши кыйын. Ошондуктан окутуунун активдүү же интерактивдүү методдорун окутуу процессине акырындап, алгач алардын айрым элементтерин, бөлүктөрүн салттуу деп аталган көнүмүш методдор менен айкалышта же кезектештирип колдонууну алгылыктуу деп эсептейбиз. Улам кийинки сабактарда салттуу методдордун иш-чаралары азайтылып же интерактивдүүлүктү активдештирүүчү аракеттер менен толукталып, кошумчаланып, окуучулардын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө жана кызыгууларына жараша методдор өркүндөтүлүшү же интеграцияланышы зарыл.

Кыргыз тилин окутуунун методдору тууралуу сөзүбүздүн баш жагында мугалимдин сүйлөөсү, окуучулардын өз ара жана мугалим менен пикир алышып, баарлашуусун методдордун методу катары бааладык. Бул пикирибиздин төмөнкү жагдай-шарттар менен да бекемдегибиз келет.

Көпчүлүк методдор бир катар предметтерди окутууга кенири колдонулуп, универсалдуулукка ээ болушат. Ошол эле учурда ар бир предметтин спецификалык-мазмундук өзгөчөлүктөрүнө ылайык башка методдорго салыштырмалуу көбүрөөк колдонулган, сабак процессинде артыкчылыктарга (приоритетке) ээ болгон методдору да бар. Мисалы, математикада – эсеп чыгаруу, химияда – реакцияларды жүргүзүү, географияда – көрсөтмөлөр, экскурсия ж.б. Кыргыз тилин окутууда азыркы күнгө чейин мындай артыкчылыкка ээ болгон метод катары тилдик (лингвистикалык) талдоолорду (фонетика, лексика ж.б.) жүргүзүү колдонулуп келди.

Бүгүнкү кыргыз тили мугалими эне тилин окутууга инновациялык мамиле кылып, интерактивдүүлүктү сабакка киргизүүнү кааласа, ал тилдик талдоо менен чектелбөөгө тийиш. Сабакка жандуу, кызыктуу пикир алышууну, ой бөлүшүүнү, жеке ой-пикирин тартынбай айтууну активдештирүү зарыл. Бул – инновациянын, интерактивдүүлүктүн башаты, биринчи кадамы. Кыргыз тилин окутуунун жеке предметтик принциптерин аныктоодо коммуникативдүүлүктү жана интерактивдүүлүктү өз-өзүнчө принциптер катары сунуш кылуубуздун негизги себеби да ушуну менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тили сабагы – бул белгилүү бир кептик-тилдик максатты көздөгөн, конкреттүү социалдык-кептик маселени чечкен, окуучулардын кеп ишмердигин өркүндөтүүгө багытталган жандуу пикир алышуунун, баарлашуунун сабагы. Бул сабакта колдонулган кайсы гана метод

болбосун, ал, барыдан мурда, сүйлөшүүнү камсыз кылып, аны жакшыртууга кызмат кылышы зарыл. Бардык дидактикалык талаптар сүйлөшүү менен, сүйлөшүүнүн алкагында жана сүйлөшүүнүн бирдиги болгон текст менен бирдикте, байланышта аткарылышы керек.

Ал эми кандай гана метод болбосун (салттуу, интерактивдүү, активдүү), ал теориялык-дидактикалык жана практикалык жактан канчалык терең жана кеңири иштелип чыкпасын, ал практикада канчалаган сыноолордон (педагогикалык эксперименттерден) өтпөсүн, анын алгылыктуулугу, натыйжалуулугу, ийкемдүүлүгү ар бир, конкреттүү мугалимдин ишмердигине, чеберчилигине жана чыгармачылыгына көз каранды болот. Илимий жактан ийине жеткизе иштелген, практикада колдонулушу ийне-жибине чейин такталып, көрсөтүлгөн метод да ошол турушунда жансыз, теория болуу деңгээлинен ашпайт. **Кандай гана метод болбосун, ал мугалимдин жан-дүйнөсүнө төп келип, акыл элегинен өтүп, чыгармачылыгы, кыялы менен айкалышып, окуучулардын суроо-талаптарына, кызыгууларына шайкеш келгенде гана ал жандуулукка, майнаптуулукка ээ болот.** Мындан улам окутуунун методдорун салттуу жана активдүү, эски жана жаңы ж.б. деп бөлүштүрүү белгилүү деңгээлдеги шарттуу көрүнүш экендиги айкындалат.

Ошондой эле тандалган методдун алгылыктуулугу ал канчалык даражада **окуучулардын активдүүлүгүн арттыра алганы, окууга, билүүгө болгон ынтызарлыкты, өтүлүп жаткан материалдын практикалык баалуулугун канчалык деңгээлде сездире, туюндура алганы,** ошондой эле белгилүү бир проблемалык тапшырманы өз алдынча аткарууга, чечүүгө өбөлгө түзө алышы менен да өлчөнөт, бааланат.

Окутуунун методун тандоо маселеси боюнча Эл мугалими Бектур Исаков «иштин ыңгайы» деген педагогикалык маанилүү түшүнүктү киргизген. Бул түшүнүк кыргыз тилин окутуунун ык-жолдорун тандап алууда, колдонууда ар бир мугалимдин көңүлүндө болушун каалар элек. Анткени практик мугалимдин билдирген түшүнүк-сунушу практикалык сыноодон өтүп, реалдуу шарт-кырдаалды эске алуунун маанисин жана зарылдыгын көрсөтүп турат. Т.а.: «... иштин ыңгайы мурда ойлонулган чечимдерди өзгөртүүгө мажбур кылат. Кээде мындай ыңгайлар күн мурдатан баамдалат да, сабакты акыл-эсинде бышырып коёсуң. Ошентип, айрым учурда **мугалимди методдор жетелебестен, иштин ыңгайы жетелейт.** Эмнени иштөө, кандайча аракет кылуу, эмнеден баштоо, эмнени даярдоо, кандай ыктарды колдонуу керектигин окутуунун кырдаалы көрсөтүп турат. Бул – кадиксиз чындык. Ошол себептүү **методдор аркылуу сабакка келбестен, тескерисинче, окуу процессинин жагдайына жараша методдор, иштер, каражаттар, материалдар тандалып алынат** (Б.Исаков. – 1993, 11).

Кыргыз тилин эне тил катары окутуудагы бардык милдеттерди бир же бир нече методдордун топтому менен эле чечүү мүмкүн эмес. Ал үчүн өз ара байланышкан, бирин экинчиси толуктап турган көптөгөн методдордун жандуу, өзгөрмөлүү жана ийкемдүү комплекстерин пайдалануу талабы коюлат. Демек, методдордун жакшы-жаманы, эски-жаңысы, маанилүү-маанисизи да болбойт. **Алар (методдор) – мугалим менен окуучулардын өз-өзүнчө жана биргелешкен максаттуу иш-аракеттерине «жан киргизиши» жана ал ишмердиктен алынган натыйжа менен гана баалануучу, универсалдуулук менен индивидуалдуулукту бирге алып жүрүүчү дидактикалык маанилүү категория.**

Улуу ойчул Аристотель: «Ой жүгүртүү таң калуудан башталат, а таң калуу сезими – таанып-билүүнү каалоонун кубаттуу булагы», – деп айткан экен. **Метод ошол таң калууну жаратып, кызыгууга, билүүгө түрткү (стимул) берүүчү күчкө эгедер болуп, баалуулукту (көндүмдү) алуунун булагына айланышы зарыл.**

Кыргыз тилин окутуунун методдору боюнча айтылган ой-пикирлерди жыйынтыктап, төмөнкүдөй жалпы тыянак чыгарууга болот:

– окутуунун методу, кеңири мааниде алганда, – бул мугалимдин билим, тарбия берүү, өркүндөтүү ишмердигинин кыймылдаткыч күчү;

– окутуунун методу – конкреттүү тилдик-кептик көндүмдөргө окуучуларды ээ кылуунун ыгы, жолу;

– окутуунун методу, барыдан мурда, – мугалимдин өз ишине болгон мамилеси, чыгармачылыгы, изденүүсү;

– окутуунун методу – билим берүүнүн (сабактын) ажырагыс тутумдук бөлүгү, компоненти;

– окутуунун методу – бул жандуу жана социалдык-турмуштук, жеке инсандык суроо-талаптарга ылайык сүйлөшүү, баарлашуу;

– окутуунун методу – окуучулардын билим алуу процессиндеги активдүүлүгүн, өз алдынчалыгын камсыз кылуучу өбөлгө, шарт;

– окутуунун методу – билим берүү, тарбиялоо жана өркүндөтүү иш-аракеттерин жүргүзүүнүн дидактикалык маанилүү инструменти.

Кыргыз тилин эне тил катары окутууда колдонулуучу **бардык методдордун өзөгүн жандуу, максаттуу пикир алышуу, сүйлөшүү түзүп, ал – көрсөтмөлүүлүк, практика, ойготуучулук, кызыктыруучулук, кошо жаратуучулук,**

калыптандыруучулук ж.б. дидактикалык максат-милдеттерди ишке ашыруунун универсалдуу жана уникалдуу күчү, жандоочусу. Белгилүү психолог В.В.Синельников: «Сүйлөшүү – бул жашоо-турмуш», – (В.В.Синельников. – 2006, 31) деп белгилеген, биз бул пикирди конкреттештирип, эне тилин окутуу – бул максаттуу баарлашуу процесси деп түшүнөбүз.

9. ОКУУЧУЛАРДЫН ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН БААЛООНУН НЕГИЗГИ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Кыргыз тили сабагындагы билимдин натыйжасын баалоо окутуп - үйрөтүүнүн формалары жана методдорунун максаты менен тыгыз байланышта. Баалоонун максаты-күтүлүп жаткан билимдин чыныгы натыйжаларына карата аныктоо. Окуучулардын билимин баалоодо мугалим окутуунун методдоруна жана формаларына жараша түрдүү методдорду колдонот.

Баалоонун негизги принциптери

Окуучуларды баалоодо мугалим калыстык, ишенимдүүлүк, жарамдуулук сыяктуу негизги принциптерди жетекчиликке алышы зарыл.

Калыстык. Калыстык принциби бардык окуучулар бирдей шартта окшош сыноодон өтүшүн талап кылат. Маалыматтарды текшерүү калыстыгы мугалим үчүн дагы, бардык окуучулар үчүн дагы баалоонун бирдей критерийлеринин болушун туюндурат.

Ишенимдүүлүк. Ишенимдүүлүк принциби ошол эле белгини кайталап өлчөөдө бирдей натыйжа алууга мүмкүнчүлүк берген педагогикалык баалоонун тактыгын билдирет.

Жарамдуулук – бул башка нерсе эмес, чын эле өлчөөгө тийиш болгон нерсе өлчөөнүп жаткандыгын көрсөткөн баалоо усулунун аныктыгы.

Баалоонун түрлөрү

Окуучулардын билим алуудагы жетишкендиктери менен өсүшүнү өлчөө үчүн баалоонун үч түрү колдонулат: диагноздоочу, калыптандыруучу жана жыйынтыктоочу.

Диагностикалык баалоо

Прогресске баа берүү үчүн мугалим окуу жылы ичинде жетишилген натыйжалар менен окуучунун билгиликтеринин баштапкы калыптануу деңгээлине салыштыруу жүргүзөт. Диагноздоочу баалоонун натыйжалары сыпаттоо түрүндө катталып, жалпыланат жана мугалимдин окутуу милдеттерин аныкташына, окуучуга берилүүчү тапшырмаларды берүү жолу менен окуу процессине түзөтүүлөрдү киргизишине жана анын өркүндүтүшүнө негиз болот.

Калыптандыруучу баалоо

Калыптандыруучу баалоонун максаты – окуучунун жетишкендиги менен материалды жекече өздөштүрүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо, ошондой эле окуучунун ийгиликке жетиши үчүн сунуштарды иштеп чыгуу. Мугалим калыптандыруучу баалоону окутуунун жүрүшүнө жараша өз убагында түзөтүү, пландоого өзгөртүү киргизүү үчүн пайдаланат. Окуучунун жөндөм деңгээли эмес, ал аткарган конкреттүү иш бааланат. Окутуунун аралык натыйжаларын баалоодо окуучулардын өзгөчөлүктөрү (ишти аткаруу тездиги, теманы өздөштүрүү жөндөмү ж.б) эске алынып, окуучулардын жетишкендиктери менен өсүштөрүнө көңүл бурулат.

Окуучунун өсүшү билим берүү тармагы менен предметтердин алкагында окутуу максаты болуп саналган белгилүү натыйжаларга жетүү катары аныкталат. Журналга баа зарылдыгына карай коюлат (катталат), мугалим окуучунун жекече өсүшүнө жүргүзгөн байкоолорун белгилейт.

Жыйынтыктоочу баалоо

Жыйынтыктоочу баалоо окутуунун ар бир баскычында пландалуучу натыйжаларга окуучулардын жетишүү даражасын

аныктоо үчүн кызмат кылып, *утурумдук, аралык жана жыйынтыктоочу* баалоодон түзүлөт.

Жекече аткарылган тапшырмаларды *утурумдук баалоо* баа берүү ченемдери (туура чечимдердин саны, кетирилген катарлардын саны, тариздөө эрежелеринин сакталышы ж.б.) менен мугалим жана окуучулардын өздөрү берген өзүнчө ишти аткаруу критерийлерине жараша жүргүзүлөт. Мугалим окуучулардын окуу материалын өздөштүрүүдөгү өзгөчөлүктөрүнө жараша утурумдук баалоо жүргүзөт.

Аралык баалоо предметтик куррикулумда аныкталган иштердин түрүнүн негизинде жүргүзүлөт.

Кат жүзүндөгү иштер/булактар менен иштөө;

Оозеки жооп /жүзачар;

Долбоор, изилдөө иши, иштердин бөтөнчө түрлөрү;

Портфолио (жетишкендиктер папкасы) ж.б.

Иштердин бардык түрлөрү баалоо критерийлеринин негизинде бааланып, милдеттүү болуп саналат жана мугалим тарабынан баалоо планын иштеп чыгууда алдына ала пландалат.

Жыйынтыктоочу баалоо мектеп календарына (чейрек, жарым жылдык, окуу жылы ылайык) жүргүзүлүп, аракеттеги ченемдер менен баалоонун иштелип чыккан критерийлерге жараша кат жүзүндө аткарылат.

Милдеттүү иштердин түрлөрүнүн саны жана жыйынтыктоочу баалоодогу салыштырма катыш окутуу баскычтары менен предметтердин өзгөчөлүгүн эске алуу менен аныкталат.

Иштердин формасынын ар түрдүүлүгүн мугалим окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алып аныктайт.

Баалонун типтери

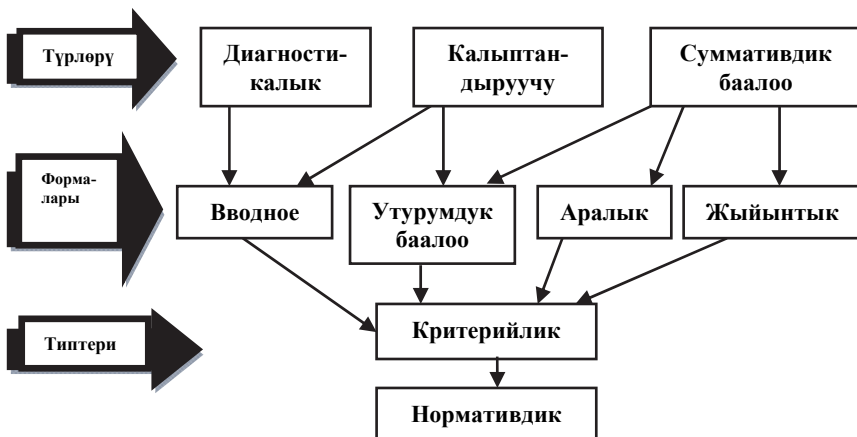
Билим берүү тутумунда милдеттери менен айырмалануучу педагогикалык баалоонун эки түрү колдонулат: *ченемдик* жана *критерийлик*. Айрым окуучулардын билимдерин ченемдик баалоо окуп жаткандардын өзүнчө тобунун даярдык деңгээлине

карата жүргүзүлөт. Анын максаты – айрым окуучулар менен калган окуучулардын ортосунда билимдерин иш жүзүндө салыштыруу.

Айрым окуучулардын билимдерин критерийлик баалоо белгиленген стандарттарга ылайык жүргүзүлөт. Анын максаты белгиленген стандарттарга ылайык айрым окуучулардын жетишкен натыйжаларын сыпаттоо. Баалоонун бул эки түрү бири бирин жокко чыгарбайт, педагогикалык практикада ченемдик дагы, критерийлик дагы баалоо зарыл. Мугалим баалоонун кайсы түрүн колдонуу керктигин аныктоо үчүн баалоонун максатын эске алышы абзел.

Эгер ар бир окуучунун окуу материалынын маанилүү бөлүгүн өздөтүргөн өздөштүрбөгөндүгүн аныктоо зарыл болсо, бул учурда баалоонун критерийлий түрүн колдонуу шарт. Предмет боюнча мектеп олимпиадасына катыштыруу үчүн класстан бир нече окуучуну тандап алуу зарыл болгондо сөзсүз баалоонун ченемдик түрү керек.

Баалоонун түрлөрү, формалары жана типтери.

Кыргыз тили сабагында негизги иштерди баалоо критерийлери жана нормалары

Оозеки сурамжылоо

Кыргыз тилинде оозеки сурамжылоо окуучулардын билимин эсепке алуунун негизги жолу болуп саналат. Окуучунун толук жообу берилген темага байланыштуу, логикалык ырааттуу билдирүү, анын аныктамаларды, конкреттүү учурларда эрежелерди колдоно алуу жөндөмүн көрсөтөт.

Окуучулардын жообун сунушталган баалоо критерийлери:

- 1) жооптун суроого дал келиши;
- 2) жооптун далилдөөсү;
- 3) жооптун кооздугу;

Сунушталган нормативдер:

Оозеки жооптун баалоо көрсөткөчүнүн таблицасы:

Баа	Көрсөткүчтөр
«5» деген баа	Окуучу билимин жана ошол теманы түшүнгөнүн көрсөтөт; 1) тил түшүнүктөрүнө тура аныктамаларды берет; 2) өзүнүн ой пикирин негиздей алат, билимин практика колдоно алат, керектүү мисалдарды китептен эле келтирбестен, өз алдынча да түзө алат; 3) адабий тилдин нормаларында материалды иреттүү жана тура баяндайт.
«4» деген баа	Жооп «5» деген баадагы талаптарга дал келет, бирок өзү ондогон 1, 2 катага, ырааттуулукта жана тил кооздугундагы баяндоодо 1-2 кемчиликке жол берет.
«3» деген баа	Окуучу билимин жана ошол теманы негизги жоболорун түшүнгөнүн көрсөтөт, бирок:

	<p>1) материалды толук эмес баяндайт жана түшүнүктөрдү же эрежелерди так эмес аныктоого жол берет;</p> <p>2) өз оюн жетишерлик терең жана ишенердик далилдей албайт жана өз мисалдарын келтире албайт;</p> <p>3) материалды ирээти менен баяндабайт жана тил кооздунда баяндоодо катага жооп берет.</p>
«2» деген баа	<p>Окуучу ылайыктуу бөлүмдүн материалын көпчүлүк бөлүгүн билбегендигин көрсөтөт, эреже жана түшүнүктөрдү так жана кыска түшүндүрүүдө катага жол берет, материалды ирээтсиз баяндайт.</p> <p>«2» деген баа окуучуну даярдоодо кийинки материалды ийгиликтүү өздөштүрүүсүнө олуттуу тоскоол боло турган кемчиликтерин белгилейт.</p>
«1» деген баа	<p>Окуучу материалды толук билбегендигин жана түшүнбөгөндүгүн көрсөтөт.</p>

Эскертүү («5», «4», «3») деген баа бир эле жолу берилген жооп гана эмес (окуучунун даярдануусун текшерүүгө белгилүү бир убакыт берилгенде), убакытка бөлүнүп берилген, башкача айтканда окуучу тарабынан берилген жооптордун жыйынтыгы, сабак аралыгында (ар бир сабакка баал чыгарылат), сабак учурунда окуучунун жооптору угулган гана эмес, анын билимин практикада колдонуу жөндөмдүүлүгүн текшерүү жүргүзүлгөн шартта.

Жат жазуу

Жат жазуу – булл орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулукту текшерүүнүн негизги формасы. Жат жазууга байланыштуу тексттерди колдонуу жөндүү, заманбап, адабий тилдин нормаларына жооп берген, ошол класстын окуучуларына мазмуну боюнча ылайыктуу болуш керек.

Жат жазуу тексттерине болгон талаптар.

Тексттин көлөмү:

5-класс үчүн – 90-100 сөз,

6-класс үчүн – 100-110 сөз,

7-класс үчүн – 110-120-сөз.

8-класс үчүн – 120-150 сөз.

9-класс үчүн – 150-170 сөз.

Сөздөрдү эсептөөдө өз алдынча жана көмөкчү сөздөр да эсепке алынат.

Сөздүн көлөмү сүйлөм ичинде төмөндөгүдөй өлчөмдү болууга тийиш:

5-класста – 5 сөздөн ашык эмес,

6-7-класстарда – 7 сөздөн ашык эмес,

8-9-класстарда – 10дон ашпаган өлчөмдө.

Биринчи чейректин аягына чейин (ал эми 5-класста – биринчи жарым жылдыктын аягына чейин) тексттин көлөмү сакталат.

Текшерүүчү сөздүк жат жазууда орфограммалар менен сөздөрдү өздөштүрүүсүн текшерет. Ал төмөнкү сөздүк көлөмдөн турушу мүмкүн: 5-класс үчүн – 15-20, 6-класс үчүн – 20-25, 7-класс үчүн 25-30, 8-класс үчүн – 30-35, 9-класс үчүн 34-40.

Белиглүү бир темадагы жат жазууда өтүлгөн темалардын орфограмма же пунктограммаларынын негизги учурлары уюшулушу керек жана ал мурдагы жетишкендиктеринин бекемдигин текшерүүнүн камсыз кылат.

Текшерүүчү жат жазууда өтүлгөн темада колдонулуп жаткан орфограмма жана пунктограммалар 2-3төн кем эмес жолуккан тексттерди тандоо керек. Мурда үйрөнгөн орфограмма жана пунктограммалардан негизгиси эле кошулат, аларда 1-3 учурда колдонгондорун сунуштоого болот.

Жалпы алганда текшерилген орфограмма жана пунктограммалардын көлөмү: 5-класста – 12 ар түрдүү

орфограмма жана 2-3 пунктограмма, 6-класста – 16 ар түрдүү орфограмма жана 3-4 пунктограмма;

7-класста – 20 ар түрдүү орфограмма жана 4-5 пунктограмма;

8-класста – 24 ар түрдүү орфограмма жана 10 пунктограмма;

9-класста – 24 ар түрдүү орфограмма жана 15 пунктограмма ашпашы керек.

Текшерүү жат жазуусунун жетишерлик өлчөмдө бекемделип, кайта дагы үйрөтүлгөн гана орфограммалар кошулушу зарыл.

Сунушталган нормативдер:

Жат жазууну баалоо көрсөткүчүнүн таблицасы

Баа	Көрсөткүчтөр
«5» деген баа	Катасыз иш же 1 одоно эмес орфографиялык, 1 одоно эмес пунктуациялык же 1 одоно эмес грамматикалык катасы бар болсо.
«4» деген баа	2 орфографиялык жана 2 пунктуациялык, же 1 орфографиялык жана 3 пунктуациялык каталар, же 4 пунктуациялык ал эми орфографиялык каталардын жок болгонунда. «4» деген баа 3 орфографиялык катада коюлушу мүмкүн, эгер алардын арасында бир типтегилер болсо. Аны менен бирге 2 грамматикалык катага да жол берилет.
«3» деген баа	4 орфографиялык жана 4 пунктуациялык, же 3 орфографиялык жана 5 пунктуациялык каталар, же 7 пунктуациялык ал эми орфографиялык каталардын жок болгонунда. 5-класста «3» деген бааны 5 орфографиялык жана 4 пунктуациялык каталарда коюуга уруксат берилет. «3» деген баа 6 орфографиялык жана 6 пунктуациялык катада коюлушу мүмкүн, эгер алардын арасында бир типтүү жана одоно эмес каталар бар болсо. Аны менен бирге 4 грамматикалык катага да жол берилет.

«2» деген баа	7 орфографиялык жана 7 пунктуациялык, же 6 орфографиялык жана 9 пунктуациялык каталар, же 8 орфографиялык жана 6 пунктуациялык каталар.
«1» деген баа	«2» деген баага караганда каталардын санынын көптүгү.

Эскертүү.

Жат жазууну баалоодо оңдолот, бирок катасы эсептелинбейт:

- 1) сөз ташууда;
- 2) мектеп программасына кирбеген эрежелер;
- 3) али үйрөнбөгөн эрежелер;
- 4) жазуудагы жаңылыштык – туура эмес жазылуулар.

Жат жазууларды баалоодо катанын өзгөчө сапатын эсептөө маанилүү. Каталар арасында одоно эмес, мындайча айтканда сабаттуулукту мүнөздөй турган олуттуу мааниге ээ болбогондорун белгилей кетиш керек. Каталарды эсептөөдө эки одоно эмес ката бир катага эсептелинет. Одоно эмес каталарга төмөнкүлөр кирет:

- 1) эрежеден тышкары;
- 2) баш тамганын, энчилүү аттардын жазылышы;
- 3) бир тыныш белгинин ордуна экинчиси коюлган учурда;
- 4) айкалышып турган белгилердин бирин калтырып кетүү же ырааттуулугун бузу.

Катанын бир типтүү жана кайталана берүүчүлүгүн эске алуу керек. Эгерде ката бир эле сөздө же бир уңгу сөздүн уңгусунда кайталана берсе, анда ал бир катага эсептелинет. Бир типтүү деп бир эреже бузулган катаны эсептейбиз, эгер тура жазылуунун тандоо шарты ошол сөздүн грамматикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөрүнөн турса.

1) Бир сөздүн туура жазылышын табыш үчүн башка (бир уңгу) сөздөрдү же анын формасын тандоо керек болгондо бир типтүү ката болуп эсептелинбейт.

2) Биринчи үч бир типтүү каталар бир ката болуп эсептелет, кийинки ар бир ошол сыяктуу ката өз алдынча ката болуп эсептелинет.

3) Эгерде бир сөздө текшерүүгө мүмкүн болбогон орфограммалар менен кошо 2 жана андан ашык катага жол берилсе, анда бардыгы бир ката болуп эсептелинет.

Сунушталган нормативдер:

Контролдук сөздүк жат жазууну баалоо көрсөткүчүн таблицасы

«5» деген баа	Ката жок
«4» деген баа	1-2 ката
«3» деген баа	3-4 ката
«2» деген баа	7 катага чейин
«1» деген баа	7 катадан ашык

Текшерүү иши (грамматикалык тапшырмасы бар жат жазуу)

Жат жазуу жана кошумча (фонетикалык, лексикалык, орфографиялык, грамматикалык) тапшырмадан турган текшерүү ишинде, ар бир иштин түрүнө эки баа коюлат. Жат жазууну баалоодо жогоруда айтылган нормативдерди колдонуу керек. Грамматикалык тапшырмаларды аткарууда жол берилген орфографиялык, пунктуациялык жана грамматикалык каталар, жат жазууга баа коюп жатканда эсептелинет.

Сунушталган нормативдер:

Грамматикалык тапшырманы баалоо көрсөткүчүнүн таблицасы

Баа	Көрсөткүчтөр
«5» деген баа	Тапшырма туура аткарылган
«4» деген баа	Тапшырманын $\frac{3}{4}$ кем эмес бөлүгүн туура аткарылган
«3» деген баа	Тапшырманын жарымынан кем эмеси туура аткарылган
«2» деген баа	Тапшырманын жарымдан кем туура аткарылган
«1» деген баа	Бардык тапшырмалар ката аткарылган

Дил баяндар жана баяндамалар

Дил баяндар жана баяндамалар – окуучулардын кептик компетенттүүлүк түзүлүш деңгээлин текшерүүнүн негизги формалары болуп эсептелинет. Дил баян жана баяндоолордун жардамы менен теманы ачып берүү жөндөмдүүлүгү; тил каражаттарынын стиль, тема жана өз оюн айтуу милдеттери менен дал келиши текшерилет; тил нормаларынын жана туура жазуу эрежелеринин сакталышы.

Баяндама тексттеринин талаптары

Толук баяндоонун текстинин болжолдуу көлөмү:

5-класста – 100-150 сөз,

6-класста – 150-200,

7-класста – 250-300,

8-класста – 250-350,

9-класста – 350-450 сөз.

Жыйынтыктоо контролдук баяндаманы тексттин көлөмү 8-9-класстарда мындай сабактарда даярдоо иштери жүргүзүлбөгөнүнө байланыштуу 50 сөзгө көбөйүшү мүмкүн.

Дил баян жана баяндоолорду сунушталган баалоо критерийлери:

а) мазмуну

Темага мазмундун, негизги ойдун дал келиши;

Теманы оригиналдуу ачып берүүсү;

Фактыларга негизделген материалдардын аныктыгы;

Баяндоонуну ыраатуулугу.

б) кептик көркөмдүгү:

Сөздүктүн жана грамматикалык сөздүн түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгү;

Стилдик бирдиктүүлүк жана кептин ачык-айкындуулугу;

Тил каталарынын жана стилистикалык кемчиликтердин көлөмү.

Бардык эле дил баяндар жана баяндоолор эки баа менен бааланат, биринчиси мазмунун жана кептин кооздугу үчүн

коюлат (тил нормаларынын жана стилистикалык каражаттарынын тандоо эрежелеринин сакталышы), экинчиси – орфографиялык, пунктуациялык нормалардын жана грамматикалык каталардын сакталышына. Орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулук окуучу тарабынан кетирилген катанын санына карата бааланат (контролдук жат жазуу баалоо нормативдерин карагыла).

Сунушталган нормативдер

Дил баян жана баяндоолорду сунушталган баалоо таблицасы:

Баа	Көрсөткүчтөр	
	Кептин кооздугу жана мазмуну	Грамматика
«5» деген баа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Иштин мазмуну толугу менен темага дал келет. 2. Чныгы каталардын жоктугу. 3. Мазмуну ирети менен баяндалат. 4. Иш сөздүктүн байлыгы, ар түрдүү синтаксистик түзүлүштөрдү колдонулгандыгы, сөздөрдү колдонуунун тактыгы менен айырмаланат. 5. Жалпы алганда иштин мазмунунда 1 жана 1-2-кептик кемчиликтерге жол берилсе. 	Уруксат берилет: 1 орфографиялык же пунктуациялык, же 1 грамматикалык катага.
«4» деген баа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Иштин мазмуну негизинен темага дал келет (четке чыгуусу аз эле). 2. Негизинен мазмуну анык, бирок фактыга 	Уруксат берилет: 2 орфографиялык жана 2 пунктуациялык каталар, же 1

	<p>негизделген айрым учурай турган тактык эместиктер бар.</p> <p>3. Ой пикирин иреттүү баяндоодо бир.</p> <p>4. Кептин лексикалык жана грамматикалык түзүлүшү жетиштүү, ар түркүн болсо.</p> <p>5. Иштин стилинин бирдиктүүлүгү жана кептин ачык-айкындыгы менен айырмаланат.</p> <p>6. Жалпысынан иштин мазмунунда 2ден ашык эмес жана 3-4-төн ашык эмес кептик кемчиликтерге жол берилсе.</p>	<p>орфографиялык жана 3 пунктуациялык каталар, же 4 пунктуациялык каталар, орфографиялык каталар жок болсо, жана 2 грамматикалык каталар болсо.</p>
«3» деген баа	<p>1. Иште темадан олуттуу четке чыгууларга жол берилсе.</p> <p>2. Иш негизинен ачык-айкын, бирок айрым тактык эместиктер бар болсо.</p> <p>3. Иреттүү баяндоодо айрым бузууларга жол берилсе.</p> <p>4. Сөздүктүн жакырдыгы жана бир түрдүүлүгү колдонулган синтаксистик түзүлүшү, тура эмес сөздөрдүн колдонулушу кездешсе.</p> <p>5. Иштин стили бирдиктүүлүгү менен айырмаланат, кеп жетиштүү деңгээлде ачык-айкын эмес.</p>	<p>Уруксат берилет: 4 орфографиялык жана 4 пунктуациялык каталар, же 3 орфографиялык жана 5 пунктуациялык каталар, же 7 пунктуациялык каталар, орфографиялык каталар жок болсо, жана 4 грамматикалык каталарга.</p>

	6. Жалпысынан иштин мазмунунда 4төн ашык эмес жана 5 кептик кемчиликтерге жол берилсе.	
«2» деген баа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Иш темага дал келбейт. 2. Көп тактык эместиктерге жол берилсе. 3. Иштин бардык бөлүктөрүндө ойдун баяндоо ирети бузулса, өз ара байланыш жок болсо. 4. Тексттин стилдик бирдиктүүлүгү бузулган. 5. «3» деген баага караганда мазмунунда жана кепте кемчиликтер көп болсо. 	Уруксат берилет: «3» деген баага караганда орфографиялык, пунктуациялык жана грамматикалык каталар болсо.

АДАБИЯТТАР:

1. Абдесов Н. Кыргыз тилин туюнтма белгилер, таяныч таблицалар аркылуу окутуу (5-11-класстар).-Б: Педагогика, 2001. –56 б.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. -Б., 2009. –928б.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы: 1 бөлүк. -Б., 1996. –69 б.
4. Активные формы и методы обучение /составитель: Э.Мамбетакунов. -Б., 2009. –45с.
5. Бекбоев Н. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориясын жана практиканын маселелери. 3-басылышы. -Б: Бийиктик, 2011. –384 б.
6. Бекбоев И, Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы. -Б: Бийиктик, 2011. –192 б.
7. Воителева Т.М. Теория и методика обучения русскому языку. -М.: Дрофа, 2006. –319с
8. Исаков Б. Сабат санжырасы. -Б.: Мектеп, 1993. –192 б.
9. Ишекеев Н. Педагог адистерди даярдоонун проблемалары // Билим жана тарбия, №1-Б., 2003. –71-73-бб.
10. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы. Б.,2003.
11. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзам: Б:Бийиктик, 2004. –32 б.
12. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили боюнча расмий документтердин жыйнагы. -Б: Бийиктик плюс, 2014. – 216 б.
13. Кыргыз тилинин программасы . Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11 класстар үчүн. – Б., 2013. –76 б.

14. Кыргыз Республикасында 2014-2015 жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук Программасы.- Б., 2014, –40 б.
15. Кыргыз тили эне тили катары окутуунун предметтик стандарты (5-9, 10-11-класстар) – Б., 2015.– 125 б.
16. Кыргыз педагогикасы.-Б., Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. –340 б.
17. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. 2-басылыш. -Б.:Айат, 2008. – 304 б.
18. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөлөр методологиясы жана технологиясы. -Б., Техник, 2015. –128 б.
19. Мамбетакунов Э. Окуучулардын билим алуу технологиялары жана компетенттүүлүктөрү // Эл агартуу, 2015. №:9-10. – 26-32-бб.
20. Педагогический словарь.- М.:Изд. центр «Академия», 2008. – 352 б.
21. Педагогические технологии:вопросы теории и практики внедрения. /авт.-сост. А.В Виновская.-Ростов на Дону: Поляна, 2014. –253 б.
22. Сартбаев К.К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. П.:Мектеп, 1978. – 308 б.
23. Синельников В.В. Таинственная сила слова. М., 2008. – 255 б.
24. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. Б.:Тураp, 2009. –488 б.
25. Эсеналиева К.Э. Кыргыз тилин окуп-үйрөтүүдө денгээлдер боюнча компетенттүүлүктөрдү баалоо. –Б., 2014. – 246 б.

МАЗМУНУ:

Киришүү.....	3
1. Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун жалпы методологиялык маселелери.....	6
2. Эне тилинин адамдын жашоосундагы мааниси менен ал боюнча билимдин маани-маңызы.....	37
3. Эне тили боюнча билим берүүнүн максаты, милдети жана мазмуну.....	47
4. Эне тилин окутуунун лингвистикалык жана жеке предметтик (методикалык) принциптери.....	99
5. Эне тили боюнча билим берүүчү мугалимдердин милдеттери.....	115
6. Эне тили боюнча компетенттүүлүктөргө негиздеп билим алуунун технологиялары.....	131
7. Окуучуларга эне тили боюнча билим берүүнү уюштуруунун формалары.....	147
8. Окуучуларга эне тилинен билим берүүнүн ык-жолдору.....	225
9. Окуучулардын жетишкендиктерин баалоонун негизги стратегиялары.....	303
Адабияттар.....	317

Чыманов Жеңишбек Арыкович

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭНЕ ТИЛИ КАТАРЫ
ОКУТУУНУН МЕТОДОЛОГИЯСЫ**

Жооптуу редактору *Рысбаев С.К.*

Тех. редактору *Аскар кызы Ж.*

Корректорлор *Азимбаева М.А., Оторбаев Б.*

Компьютердик калыпка салган *Салиев Э.Ж.*

Терүүгө 07.12.2015-жылы берилди.

Басууга 14.12.2015-жылы кол коюлду.

Форматы 60x84 ¹/₁₆. Көлөмү 20 басма табак.

Нускасы 500 даана. Заказ № 47.

«Аврасия Пресс» ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Шабдан баатыр көчөсү, 1 А